

2025 DOCTORANDORUM DIES

DEJINY A TEÓRIA UMENIA A ARCHITEKTÚRY
DEJINY FILOZOFIE
ETIKA A MORÁLNA FILOZOFIA
KLASICKÁ ARCHEOLÓGIA
SLOVENSKÉ DEJINY
SOCIÁLNA PSYCHOLÓGIA
SYSTEMATICKÁ FILOZOFIA

DOCTORANDORUM DIES 2025

TRNAVA 2025

DOCTORANDORUM DIES 2025

ZOSTAVOVATELIA:

doc. Dr. phil. Erik Hrnčiarik

doc. PhDr. Mária Dédová, PhD.

doc. Mgr. Katarína Ihringová, PhD.

RECENZENTI:

Mgr. Jarmila Blahová, PhD., Centrum jazykov, humanitných vied a akademického športu, MTF STU v Trnave

Mgr. Ivana Červenková, PhD., Slovenský národný archív

doc. Mgr. Daniel Grúň, PhD., Ústav dejín umenia, Centrum vied o umení, SAV

Mgr. Veronika Chlebcová, PhD., Ústav klinickej psychológie, Fakulta psychológie, Paneurópska vysoká škola

Mgr. Peter Jašek, Ústav pamäti národa

Mgr. Ján Kralovič, PhD., Katedra teórie a dejín umenia, Vysoká škola výtvarných umení

PhDr. Mgr. Ján Mičko, PhD., PhD., Ústav jazykov, spoločenských vied a akademického športu, Technická univerzita v Košiciach

Mgr. Pavol Minarčák, PhD., Podtatranské múzeum v Poprade

Mgr. Stanislav Žlnay, PhD., Archív Trnavskej arcidiecézy v Trnave

VYDAVATEĽ: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

@ Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2025

Publikácia neprešla jazykovou korektúrou. Za jazykovú úroveň príspevkov zodpovedajú autori.

ISBN 978-80-568-0736-1

EAN 9788056807361

OBSAH

TOMÁŠ PRIEHRADNÝ

Wittgenstein, bolesť a psychiatria.....6

IVETA ŽILOVCOVÁ

Tandemové vyučovanie telesnej a športovej výchovy.....18

TERÉZIA ŠÍPKOVÁ

Význam hĺbania v kontexte patologického
hráčstva a depresie.....31

MAROŠ LEVICKÝ

Elity v exile: komparatívny výskum slovenských profesionálov
v Česku a českých profesionálov na Slovensku.....42

IZABELA VYDRNÁKOVÁ

Hypertrofia pamäti: niekoľko poznámok k výskumu
pamäťových štúdií na konci 20. storočia.....54

PAVEL IVANČIC

Náhľad na estetickú udržiteľnosť prizmatem
teórie designu.....66

HIKMET KILINÇOĞLU

Výroba pithoi a poľnohospodárska produkcia
v Kilíkií a severnej Levante v neskornej antike.....84

MÁRIA RÍMEŠOVÁ

Transformácia pracoviska historického výskumu FF UK
na základe analýzy a stratégie pedagógov histórie
v rokoch 1945-1970.....122

MIROSLAV KOTRHA

Tomáš Bakóc a jeho cesta k dosiahnutiu hodnosti
ostrihomského arcibiskupa.....135

ŠTEFAN PACOLA

Blatnopotockí farári a ich mimopastoračná činnosť II

(1325 – 1351).....158

JIŘÍ KUČERA

Kierkegaard a Wittgenstein v harmonii s paradoxy současné

epistemologie: víra a rozum v kvantové realitě.....178

WITTGENSTEIN, BOLEŠŤ A PSYCHIATRIA

WITTGENSTEIN, PAIN AND PSYCHIATRY

Tomáš PRIEHRADNÝ

Katedra filozofie, Filozofická fakulta, Katolícka univerzita
v Ružomberku, Hrabovská cesta 1B 0341 01 Ružomberok,
tomas.priehradny795@edu.ku.sk

Abstrakt: Príspevok ponúka exegézu pasáží Filozofických skúmaní, v ktorých sa Wittgenstein venuje téme bolesti. Následne si kladie otázku, ako tieto pasáže aplikovať na psychiatriu. Výsledkom Wittgensteinových úvah je odmietnutie kartézianskeho modelu vnútorného a vonkajšieho. Zároveň sa však Wittgenstein snaží vyhnúť behavioristickej interpretácii. Navrhujeme aplikovať tento Wittgensteinov model na diskusiu v rámci filozofie i psychiatrie. Problém, ktorý spočíva v skrytosti psychiatrického ochorenia, sa na pozadí Wittgensteinových úvah dá efektívne riešiť a to za predpokladu, že opustíme karteziánsky model a pripustíme odmietnutie súkromného jazyka, ktorý je nahradený jazykom verejným.

Kľúčové slová: Wittgenstein; bolesť; filozofia psychiatrie; súkromný jazyk

Abstract: The paper presents the exegesis of passages in Philosophical Investigations where Wittgenstein treats the topic of pain. It puts the question on the applicability of these passages to psychiatry. The result of Wittgenstein's treating is refutation of inner/outer cartesian model while attempting to reject behaviorism. We suggest to apply this model of Wittgenstein on philosophy of psychiatry discourse. The problem lies in hiddenness of psychiatric disease and it should be effectively treated with the method of Wittgenstein by leaving the cartesian model and rejecting the private language that have to be replaced of public language.

Keywords: Wittgenstein; pain; philosophy of psychiatry; private language

1. Problém

Keď niekto povie: „Mám bolesti“, ako môžem porozumieť tomu, čo hovorí? Bolest' je niečo skryté. Je v našom vnútri. Nemôžem vám moju bolesť ukázať. Môžem vám o nej len povedať. Všetko, čo máme, je len náš jazyk.

Na tento problém sa môžeme pozrieť z dvoch psychologických pozícií. Ide o karteziánsku psychológiu a behaviorizmus. Wittgenstein odmieta oba tieto prístupy a hľadá inú cestu.

V našom príspevku poukážeme na Wittgensteinovu argumentáciu a následne sa pokúsime jeho závery aplikovať na psychiatriu. Tak urobíme krok ďalej za jeho vlastné texty. Pre Wittgensteina nebola téma bolesti cieľom, ale prostriedkom, na základe ktorého chcel rozvinúť výklad svojej psychológie. Môžeme však problém prehlibnúť. Bolest' je relatívne bežný fenomén. Povedzme, že rozumiem tomu, čo je bolesť tak, že sa pozriem do svojho vnútra – ako to predpokladá klasická psychológia. Wittgensteina zaujíma skôr otázka, ako sme sa naučili slovo „bolesť“ používať? Ako viem, že to, na čo sa vo svojom vnútri pozerám, je bolesť? Ale predsa viem, čo je bolesť!

2. Karteziánska psychológia

Prvým možným riešením je karteziánska psychológia. Descartes vo svojom rozlíšení *res extensa* a *res cogitans* vytvoril dualizmus vonkajšieho a vnútorného. *Cogito* (v tomto zmysle používané husserlovsky) je ostatným skryté, je to niečo, čo je moje. Som ja a je svet vonku. Druhý je iné *cogito*, mne skryté. Tento model nám kladie otázku, akým spôsobom toto vnútorné poznáva vonkajšie. Radikálnou pozíciou je skepticizmus. Nič mimo mňa samého nie je prístupné môjmu poznaniu.

Karteziánska pochybnosť tak nastoluje epistemologický problém: nájsť niečo, čo je isté, čo nemožno spochybniť.

Od dôb Descarta sa cieľom epistemológie stalo hľadanie zdôvodnenia (Čana, 2020, s. 110). Vyústením tejto skepsy je prvý princíp, teda úvaha, že to, čo je nespochybniteľné, je práve subjekt pochybnosti: som to ja, ktorý pochybujem a o tom, že pochybujem, nemôžem pochybovať (Descartes, 2015, s. 39). Práve tento princíp sa stáva základom karteziánskej psychológie. Som vec myslíaca (Descartes, 2015, s. 43) a ako taká oddelená od okolia, teda aj od svojho tela. Svet, vrátane môjho tela, mi je poznateľný až po tom, čo získam poznanie seba, ako toho, kto myslí (Descartes, 2015, s. 49). Odhliadnuc od epistemologickej úlohy Boha a z neho vyplývajúcich vrodených ideí (viac jeho 3. meditácia), vyústením Descartovej filozofie je radikálny dualizmus duše a externého sveta.

Tento model je však súčasťou folklórnej psychológie a dlhodobo konštituoval aj psychológiu ako vedný odbor. Výsledkom je predstava, že existuje to, čo je vnútorné a to stojí v protiklade k vonkajšiemu. Znamená to, že svet mi je poznateľný len z môjho pohľadu, resp. mi nie je poznateľný vôbec. A to platí aj pre poznanie druhých. Dôsledkom (a potenciálnym problémom) takéhoto pohľadu je skeptická pozícia, ktorá v konečnom dôsledku vedie až k extrémnej pozícii solipsizmu.

3. Behaviorizmus

Iný pohľad ponúka behaviorizmus. Ja viem, čo to znamená, keď ja prežívam bolesť. Tento môj pocit sa nejakým spôsobom manifestuje. Moju bolesť sprevádza istý typ správania a som schopný svoju bolesť vyjadriť v jazyku. A teda, na základe analógie, keď vidím takéto manifestácie u druhého, usudzujem, že pociťuje to, čo ja v rovnakej situácii.

Táto pozícia nesie ako svoj predpoklad naturalistický prístup, ktorý odmieta akékoľvek výpovede o mentálnych stavoch. Ukážkovým príkladom filozofa, ktorý sa k podobným problémom ako Wittgenstein pokúsil postaviť z hľadiska tejto pozície, je W. O. Quine. Ten pozíciu, ktorá význam chápe ako mentálny stav, nazýva mentalizmus. Vo svojom článku

Ontologická relativita, napríklad píše: „Sémantická časť učení se slovu je tak složitejší než časť fonetická i v jednoduchých prípadoch: musíme vidieť, čo onoho jiného mluvčího stimuluje. V prípade slov, ktorá priamo neprípisujú vecem pozorovateľné rysy, je proces učení čím ďal tým složitejší a mlhavejší; a mlhavosť je semenišťom mentalistickej sémantiky. Na čem trvá naturalista, je to, že ani v oných složitých a mlhavých časťoch učení se jazyku nemá učící se k dispozícii žiadna jiná data než zjavné chováni ostatných mluvčích.“ (Quine, 1998, s.51) To znamená, že význam (ako to Quine prijíma od J. Deweya) nie je mentálny stav, ale správanie toho, kto dané slovo (s daným významom) vypovedá. Porozumenie potom nastáva na základe správnej interpretácie tohto správania. Komunikácia tak, podľa Quina, spočíva vo vzájomnom pozorovaní a hodnotení správania. V spoločnosti sme neustále pozorovaní druhými, ktorí zaraďujú naše behaviorálne prejavy do nejakého kontextu – a to isté vykonávame aj mi pri interakcii s druhými.

Aj keď táto pozícia vykazuje jasný normatívny charakter, domnievam sa, že Wittgenstein práve tento charakter rozvinul hlbšie a ponúkol plauzibilnejšiu interpretáciu problému. Odporcovia mentalizmu (v našom prostredí je to napríklad J. Peregrin, pozri napr. jeho knihu Človek a pravidla, (Peregrin, 2011)) sa domnievajú, že mentálne stavy nemôžu hrať úlohu v normatívnom vysvetľovaní nášho správania preto, lebo im prekáža, že tieto stavy sú subjektívne (Čana, 2020, s. 15) – prekáža im teda hrozba karteziánskeho solipsizmu. Wittgenstein s Quinom zdanlivo mnohé myšlienky zdieľa. Líši sa od neho však v základných predpokladoch: neprijíma radikálny naturalizmus a behaviorizmus. Pre Quina (a autorov, ním ovplyvnených) sú Filozofické skúmania problematické práve preto, že Wittgenstein sa nebráni introspekcii, a teda ani hovoreníu o mentálnych stavoch.

4. Wittgenstein – medzi solipsizmom a behaviorizmom

Wittgenstein sa snaží nájsť pozíciu, ktorá nie je karteziánska a zároveň sa vyhnúť behaviorizmu. Otázka solipsizmu sa v jeho

textoch objavuje už od začiatku jeho filozofického pôsobenia (*Tractatus logico-philosophicus* 5.62, 5.64) s problémom sa tiež vysporiadal v *Modrej knihe* (por. napr. Wittgenstein, 2002, s. 104). V neskoršom období sa zároveň snažil vysporiadať aj s problémom behaviorizmu. Preto jeho pozíciu môžeme chápať ako stredovú medzi solipsizmom a behaviorizmom. Vo svojom argumente proti súkromnému jazyku, ktorý je základnou témou Filozofických skúmaní, popiera zdanlivý dualizmus vnútorného a vonkajšieho. Jeho riešenie však nie je behavioristické. Pozíciu Wittgensteina môžeme charakterizovať tak, že síce pri riešení otázky porozumenia pocitom druhých zdôrazňuje jazyk a jeho priamu spojitosť s konaním, avšak zároveň zdôrazňuje normatívny rozmer, ktorý jazyk nesie. Teda naša interpretácia toho, čo druhý hovorí a ako koná, nespočíva v analógii s naším hovorením a konaním, ale v nezdôvodnenom a bezprostrednom aplikovaní pravidiel. Tento normatívny charakter komunikácie sa od toho Quinovho líši v jednom zásadnom predpoklade – nie je prioritne konštituovaný naším správaním, ale zdieľaním formy života (na čo upozornil v svojej reakcii na naturalizmus J. Peregrina aj T. Čana, pozri: Čana, 2020, s. 23). Správanie sa tak stáva až dôsledkom niečoho hlbšieho v nás. Toto hlbšie však už nie je súčasťou zdôvodňovania. Je to dno zdôvodnenia, predpoklad toho, že vôbec nejaké zdôvodňovanie začína. Toto dno je konštituované pravidlami. V istej chvíli sa dostávame na úroveň, kedy veci tak jednoducho sú, jednoducho tak konáme.

Prečo teda odmietnuť behaviorizmus? Podľa Wittgensteina nie je dost' spoľahlivý. Argument proti súkromnému jazyku totiž spochybňuje základný karteziánsky predpoklad, na ktorom implicitne stojí aj behaviorizmus – možnosť poznania seba samého. Wittgensteinov skepticizmus je v tomto zmysle hlbší, než klasický karteziánsky skepticizmus – ja nemôžem s istotou poznať ani samého seba. Preto akoby obracia behavioristickú psychologickú pozíciu. Neviem, že niekto má bolesti na základe analógie s poznaním svojho vlastného psychického aparátu, ale skôr naopak, seba samého poznávam na základe druhého.

Problematika Wittgensteinovho prístupu sa ukazuje v jeho diskusii „mentálneho obrazu kocky: „Keď mi niekto povie napr. slovo „kocka“, viem, čo to znamená. Ale keď tak rozumiem slovu, môžem mať na mysli celé jeho použitie? Áno, lenže nie je na druhej strane význam slova určený aj týmto použitím? A môžu si tieto určenia protirečiť? Môže to, čo uchopíme razom, byť v súlade s použitím, hodiť sa k nemu, alebo nehodiť? A ako sa môže to, čo je pre nás prítomné v jednom okamihu, čo máme na mysli v jednom okamihu, hodiť na isté použitie? Čo to vlastne je, čo máme na mysli, keď rozumieme nejakému slovu? – Nie je to niečo ako obraz? Nemôže to byť obraz? Predpokladaj teraz, že pri počutí slova „kocka“ ti tanie na mysli istý obraz. Povedzme náčrt kocky. Nakoľko sa môže tento obraz hodiť, alebo nehodiť na použitie slova „kocka“?“ (Filozofické skúmania, § 139)

Čo nám tento úryvok hovorí? Wittgenstein problematizuje predstavu mentálneho stavu ako nositeľa významu (čím zdanlivo súhlasí s Quinom a stavia sa do opozície k staršej karteziánskej paradigme reprezentovanej napríklad aj takým klasikom empirickej filozofie, ako bol D. Hume. Wittgenstein však, na rozdiel od Quina, netvrdí, že takýto mentálny stav, ako obraz kocky, nie je. To, čo naznačuje, je, že moja vnútorná impresia slova nie je zdieľateľná. Inak povedané, nemôžem druhému ukázať môj mentálny obraz „kocky“. A podobne, nemôžem sa pozrieť na mentálny obraz „kocky“ druhého. Wittgenstein však poukazuje na hlbší problém, než je len tento povrchný karteziánsky skepticizmus. Ukazuje, že ani ja sám si nemôžem byť istý správnosťou svojho mentálneho obrazu, teda nemôžem si byť istý, že moja predstava v sebe zahŕňa skutočne všetky významy slova. Svoj skeptický paradox vyjadruje Wittgenstein v §201 Skúmaní nasledovne: „pravidlo nemôže určovať nijaký spôsob konania, pretože každý spôsob konania sa dá uviesť do súladu s pravidlom.“ To znamená, že ani ja sám nedokážem uviesť, čo vlastne myslím, keď myslím na „kocku“. Zahŕňa môj mentálny obraz všetky možné použitia slova „kocka“? To nemôžem vedieť. Dôležitý však je Wittgensteinov poukaz

na fakt, že danému slovu, aj napriek možnej neadekvátnosti môjho mentálneho obrazu, rozumiem. A rozumiem „razom“, teda akoby automaticky. Keď druhý povie slovo, rozumiem mu okamžite a to aj napriek tomu, že nevidím jeho mentálny obraz slova.

Kripke poukazuje na rozdiel medzi Wittgensteinom a Quinom: Quine, ako behaviorista verí, že význam je predispozícia k správaniu. Ide teda o istú formu dispozicionalizmu: na istý typ podnetu reagujeme nejako. Wittgenstein nás však stavia pred problém: ako viem, že to, čo som mienil slovom predtým, mienim ním aj teraz? (Kripke, 1982, s. 23) Na tento problém poukazuje argument proti súkromnému jazyku. Moja dispozícia mieniť význam slova znamená pre Quina, že slovo sa prejaví konaním. Wittgenstein však pripúšťa, že v porozumení zohráva úlohu aj môj mentálny obraz – v tom prípade však, ako viem, že tento mentálny obraz sa nezmení? Kripke teda úvahu uzatvára: Quine nám ukáže, či slovu rozumiem. Neukáže nám však (a to je problém, na ktorý poukazuje Wittgenstein), čo daným slovom rozumiem. (Kripke, 1982, s. 56). Kripke podotýka, že argument proti súkromnému jazyku nespočíva v tom, že nedokážem identifikovať svoje mentálne stavy. Tvrdí, že tu tento typ identifikácie vôbec nehrá úlohu. Problém spočíva v tom, že na identifikáciu svojich mentálnych stavov potrebujem externú pomoc. (Kripke, 1982, s. 61).

5. Psychiatria

Behaviorizmus nám hovorí, že čo je bolesť môžem vedieť, pokiaľ mám sám osobnú skúsenosť s bolesťou. Avšak čo ak nastane prípad, keď hovoríte o pocite, ktorý som neprežil? Keď povie: „Mám depresiu“, alebo: „Mám schizofréniu“, či: „Mám halucináciu“, môžem vám porozumieť, pokiaľ som nikdy nemal zážitok depresie, schizofrénie či halucinácie? Pokiaľ sa chcem pozrieť do svojho vnútra, nič tam nenachádzam. Výsledkom argumentu proti súkromnému jazyku je, že väčšinou konáme bez zdôvodnenia, teda slepo (Filozofické skúmania, § 219). Keď sa nás napríklad niekto spýta otázku, ako viem, že $2+2=4$,

jednoducho odpoviem, že to viem. Keď sa ma niekto spýta, či ma niečo bolí, bez váhania odpoviem. Otázku „ako to viem?“ by som považoval za absurdnú. Je to podobné aj so psychiatrickým ochorením?

Tu sa opäť vynára Wittgensteinova otázka: ako som sa naučil používať toto slovo? (Filozofické skúmania, § 77) Keďže Wittgenstein slávne hovorí, že význam slova je jeho použitie (Filozofické skúmania, § 43), má takéto slovo pre mňa význam len v tom prípade, že ho viem použiť.

Normatívny rozmer jazyka však spočíva v tomto: ako viem, že slovo používam správne? Zvážme Wittgensteinov myšlienkový experiment chrobák v krabici (Filozofické skúmania, § 293): predstavme si skupinu ľudí, ktorí sedia v kruhu a každý má na kolenách krabicu. Nikto nevidí do krabice druhého, vidí len svoju vlastnú krabicu. V nej je chrobák. Takže každý vie, čo je chrobák len na základe toho, čo vidí vo svojej krabici. Ako môžu o chrobákovi komunikovať? Klasický problém karteziánsky orientovanej filozofie mysle a jeho skeptické riešenie znie: nemôžu. Pojem chrobáka je moja súkromná skúsenosť. Ale Wittgenstein tvrdí niečo iné. Je tu niečo, čo majú všetci spoločné – je to práve tá krabica, ktorá tu symbolizuje jazyk. Píše, že možno v niekoho krabici sa to, čo nazývame chrobák neustále mení. Možno je niekoho krabica dokonca prázdna! Ale máme jazyk a ten nám je všetkým spoločný. Dokážeme o chrobákovi komunikovať, aj napriek tomu, že naše pojmy chrobáka sú úplne odlišné. To, čo je v našej mysli nie je dôležité, ale to, že vieme použiť slovo v bežnom jazyku.

Je bolesť rovnaká, ako tento chrobák? Tento myšlienkový experiment priamo búra karteziánsku predstavu o vnútornom a vonkajšom. Problém možnosti komunikácie nespočíva v skrytosti vnútorného. Problém nie je v tom, že nemôžeme vidieť do mysle iných. Ako slávne hovorí Wittgenstein „nič nie je skryté“ a „nepremýšľaj, dívaj sa!“ (Filozofické skúmania, § 66).

Podľa Wittgensteina porozumenie vyplýva zo správneho aplikovania pravidiel. Významu slov sa musíme učiť. Ako sa dieťa naučí, čo znamená výpoveď „snívalo sa mi“? Nemôžeme

mu ukázať svoj sen (Wittgenstein, 1967, s. 2). Dieťa sa učí aktivitu, učiť sa jazyk znamená naučiť sa zdieľať formu života (Filozofické skúmania, § 29). Porozumenie slovu znamená v prvom rade vedieť začleniť toto slovo do kontextu kultúry, ktorá je zdieľaná. Jazyk nie je slovník obrazov a informácií, ale aktivita, ktorá sa deje. Naše sociálne interakcie spočívajú v predpoklade, že sa všetci chováme normálne. Pochopiť použitie správne znamená nasledovať správne pravidlá. Prioritne však zvládnutie pravidiel prisudzujeme druhým. Môžeme predpokladať, že sa niekto iný pomýlil alebo nás chce dokonca oklamať. Vždy však zároveň očakávame, že medzi nami existuje možnosť omyl či klamstvo rozpoznať na základe istej normy. Toto je základná normatívna úroveň sociálnej komunikácie. Človek, ktorý s nami takúto normativitu nezdieľa, je zvyškom spoločnosti perzekvovaný – teda, označený za „šialenca“. Pokiaľ nenastáva zhoda, nie je možná komunikácia.

Niektu môže povedať: „Bolí ma noha!“ a potom kráčať úplne normálne. V tomto prípade môžeme hovoriť, že niekto z nás zle interpretoval pravidlá. Osoba môže klamať, alebo nemusí rozumieť tomu, čo slovo „bolesť“ znamená. Alebo môže byť chyba na našej strane, neporozumeli sme jeho výpovedi. Pravidlá nám umožňujú slová používať správne a práve na základe pravidiel môžeme pomenovať omyl. Pokiaľ nám nie sú známe pravidlá, nie je možné ani identifikovať omyl. Pravidlá však musia byť známe (musia sa nimi slepo riadiť) obom stranám interakcie. Pokiaľ sa nimi riadi len jedna strana, druhá sa z komunikácie vyčleňuje. Nenastáva zhoda.

Vidíme teda, že psychiatrické ochorenie má špecifické postavenie – zdá sa, že naruša možnosť komunikácie, pretože sa nedrží všeobecne prijímanej normativity.

6. Záver

Zvážme teda problémy so psychiatrickými výpovedami. Skúsenosť nás učí, že pri takýchto výpovediach nastáva neporozumenie. Toto môže mať niekoľko zdrojov. Karteziánska psychológia nás stavia pred problém (a rovnaký problém prináša

aj behaviorizmus, aj napriek jeho odmietnutiu vedomia), že absencia našej súkromnej skúsenosti s pocitom nám znemožňuje porozumieť tomuto pocitu. Wittgenstein však problém interpretuje inak. Naše porozumenie pocitu spočíva v tom, že sme sa v minulosti naučili daný pocit pomenovať a začlenili sme ho tak do nášho jazyka. Tento proces spočíva v schopnosti prijať pravidlá danej kultúry. Schopnosť aplikovať pravidlá v správnom kontexte znamená zdieľať s druhými ľuďmi rovnakú formu života. Naše pochopenie pocitu druhého, jeho bolesti, potom znamená porozumenie pravidlám, za akých sa dané slovo používa. Porozumenie je založené na predpoklade, že s ostatnými niečo zdieľame, v normatívnom zmysle sme všetci normálni (v tomto prípade ide na elementárnej úrovni napríklad o telesnosť).

Lenže tým sa nevysvetľuje problém s neporozumením psychiatrickým výpovediam. Otázny je tu normatívny charakter psychiatrického ochorenia. Nevieme, aké pravidlá na ne použiť. Problém, ako sme už vyššie mohli vidieť, nespočíva v skrytosti takéhoto pocitu (napríklad skúsenosti halucinácie). Problematickosť tejto situácie spočíva v otázke, aké pravidlá na ňu aplikovať. Pravidlá splňajú svoju funkciu len v situácii, kedy je možné ich zdieľať. Slová, ako „depresia“ či „halucinácia“ sa musíme naučiť rovnako, ako slovo „bolesť“. Lenže normatívny charakter bolesti je do veľkej miery bezproblémový, zatiaľ čo normatívny charakter psychopatologických stavov je otázny – vidíme to na tom, že v prípade bolesti nastáva porozumenie a zhoda častejšie, než pri stavoch duševného ochorenia. Neporozumenie v tomto prípade teda vychádza z nemožnosti (alebo z obmedzenej možnosti) aplikovať pravidlá, z čoho vyplýva aj nemožnosť pomenovať chybu. Keď Wittgenstein tvrdí, že význam slova je jeho použitie, čo máme robiť v situácii, keď slovo nevieme použiť? Najlepším riešením by zjavne bolo naučiť sa toto slovo používať. A to by znamenalo dať psychiatrickým patologickým stavom normatívny charakter. Ak chceme porozumieť človeku so psychiatrickým ochorením, musíme byť schopný nájsť takú normatívnu rovinu, na ktorej daná osoba nie je perzekvovaná, ale začlenená do komunikácie.

Zistili sme, že karteziánsky aj behaviorálny model sú v niektorých ohľadoch deficitné. Nedokáže plne zachytiť komplikovanosť komunikácie mentálnych stavov. Na jednej strane, v prípade karteziánskeho pohľadu sú príliš zdôrazňované len mentálne stavy, čo môže viesť až do situácie solipsizmu, keď sa celá realita na tieto stavy redukuje. Na druhej strane behaviorizmus mentálne stavy odstraňuje úplne a tak naše sociálne správanie oberá o dôležitý aspekt.

Wittgenstein ponúkol prístup, ktorý má potenciál sa týmto nedostatkom oboch pozícií vyhnúť. Diagnostikoval situáciu problematickosti komunikácie mentálnych stavov a zaradil ju na normatívnu úroveň, pričom táto úroveň má sociálny charakter. Začleniť niečo do komunikácie znamená dať tomu verejný charakter. Cesta k hovoreniu o psychiatrických ochoreniach teda spočíva v zmene uhl'a pohľadu: prestanú sa považovať za súkromné a získaním normatívneho charakteru sa stanú súčasťou verejného jazyka.

Bibliografia

Čana, T. (2020). O pôvode pravidiel. Wittgenstein a jeho kritici. Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave.

Descartes, R. (2015). *Meditationes de prima philosophia*. Meditace o první filosofii. OIKOYMENH.

Kripke, S. (1982). *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Blackwell Publishing.

Peregrin, J. (2011). Člověk a pravidla. Kde se berou rozum, jazyk a svoboda. Dokořán.

Quine, W. O. (1998). Ontologická relativita In: Peregrin, J. (Ed.). *Obrat k jazyku: Druhé kolo* (s. 47-82). Filosofia.

Wittgenstein, L. (1979). *Filozofické skúmania*. Pravda.

Wittgenstein, L. (1967). *Lectures and Conversations on Aesthetics, Psychology, and Religious Belief*. University of California Press.

Wittgenstein, L. (2002). Modrá a Hnedá kniha. Kalligram.

Wittgenstein, L. (2003). Tractatus logico-philosophicus. Kalligram.

TANDEMOVÉ VYUČOVANIE TELESNEJ A ŠPORTOVEJ VÝCHOVY

TANDEM TEACHING IN PHYSICAL EDUCATION

Iveta ŽILOVCOVÁ

Fakulta telesnej výchovy, športu a zdravia,
Univerzita Mateja Bela, Tajovského 40, Banská Bystrica
zilovcova@student.umb.sk, zilovcovaiveta@gmail.com

Abstrakt: Tandemové vyučovanie zahŕňa kooperáciu dvoch alebo viacerých pedagógov, ktorí spolupracujú počas plánovania a realizácie vyučovacieho procesu. Príspevok približuje tento netradičný spôsob vyučovania a jeho možnosti využitia na hodinách telesnej a športovej výchovy. Špeciálne sa zameriava na tandemové vyučovanie gymnastiky v nižšom strednom vzdelávaní. Experiment bol realizovaný počas 9 týždňov s 38 žiačkami a 46 žiakmi 5. ročníka základnej školy v Banskej Bystrici, pričom experimentálnu skupinu tvorilo 17 žiačok a 25 žiakov a kontrolnú skupinu 21 žiačok a 21 žiakov. Počas vybraných vyučovacích hodín telesnej a športovej výchovy bolo metódou chronometráže zaznamenávané využitie vyučovacieho času. Následnou komparáciou boli určené rozdiely v cvičebnom, pedagogickom a stratovom čase medzi experimentálnou a kontrolnou skupinou.

Kľúčové slová: telesná a športová výchova, tandemové vyučovanie, chronometráž

Abstract: Tandem teaching includes the collaboration of two or more teachers who work together during the planning and implementation of the teaching process. The article presents this non-traditional way of teaching and its possibilities of use in physical education. It specifically focuses on tandem teaching of gymnastics in secondary school. The experiment was realized during 9 weeks with 38 female pupils and 46

male pupils of the 5th grade of primary school in Banská Bystrica, while the experimental group consisted of 17 female pupils and 25 male pupils and the control group consisted of 21 female pupils and 21 male pupils. During the chosen physical education lessons, the use of teaching time was monitored using the chronometry method. Subsequent comparisons were conducted to identify the differences in exercise, pedagogical and wasted time between the experimental and control groups.

Key words: physical education, tandem teaching, chronometry

Úvod

Tandemové vyučovanie, ktoré je známe aj pod pojmom párové vyučovanie, zahŕňa spoluprácu dvoch alebo viacerých kolegov (Friend, 2008). Korene tohto nie úplne tradičného vyučovania siahajú do 60. rokov 20. storočia, keď v USA vstupovali do triedy dvaja pedagógovia a vyučovali spoločne s cieľom začleňovať žiakov a žiačky so špeciálnymi vzdelávacími potrebami medzi intaktných žiakov. Inklúzia vo vzdelávaní začala narastať a vzhľadom na lepšie dosahovanie výsledkov žiačok a žiakov im pedagógovia mohli párovým vyučovaním venovať viac času (Nevin & Housand, 2004). Zväčša sa predpokladá, že ide o partnerstvo medzi pedagógom a špeciálnym pedagógom, no tandemové vyučovanie zahŕňa nespočetné množstvo iných profesijných dvojíc (Friend, 2008). Spolupracovať na vyučovaní môžu dvaja pedagógovia, ale aj viacerí, ktorí vyučovanie plánujú spoločne. Práve takéto vyučovanie prináša väčšie, respektíve aktívnejšie zapojenie žiačok a žiakov do vyučovacieho procesu. Žiačky a žiaci taktiež vnímajú spoluprácu pedagógov, čo môže pozitívne vplývať na ich spoluprácu na hodinách telesnej a športovej výchovy, ale aj mimo nej. Pokiaľ sa pedagógovia rozhodnú rozdeliť žiačky a žiakov do viacerých menších skupín, spolupráca bude „klúčom“ k dosiahnutiu vytýčeného cieľa (Spilková et al., 2015). Podľa Barger-Andersona, Isherwooda & Merhauta (2014) neexistuje jediný správny spôsob spolupráce, ak chceme, aby bola efektívna, je potrebný vzájomný rešpekt a

dôvera, otvorená komunikácia a spoločné úsilie o dosiahnutie spoločného cieľa.

Spolupráca pedagógov počas tandemového vyučovania a výhody či ďalšie výzvy boli predmetom skúmania aj vo Fínsku. Kokko, Takkala & Päivi (2021) vyhodnotili spätnú väzbu celkovo 694 pedagógov, ktorí realizovali tandemové vyučovanie v krajine, kde sa táto vyučovacia metóda v posledných rokoch využíva pedagógmi čoraz viac. Za dôležité považujeme uviesť, že štúdia bola finančne podporená fínskym ministerstvom školstva a kultúry a realizovaná vo vybraných základných školách. Väčšina pedagógov mala na spoločné vyučovanie pozitívny názor a vnímala tandemové vyučovanie ako vhodné pre viaceré situácie, ako je napríklad spoznávanie žiačok a žiakov, zdieľanie zodpovednosti a profesionality, zvládanie nepokojnej triedy a zlepšenie efektívnosti vyučovania. Najvhodnejšie je podľa väčšiny zapojených pedagógov využitie tandemového vyučovania na rozvoj odborných zručností. Čo môže byť najväčším problémom, je nájsť dostatok spoločného času pedagógov na plánovanie. Podľa Wilsona & Blednicka (2011) „tandemoví kolegovia“ potrebujú na spoločné plánovanie (jedného týždňa) aspoň dve hodiny týždenne. Tento proces spoločného plánovania môže byť zložitý, no je nevyhnutný pre úspešné vyučovanie.

Tandemové vyučovanie telesnej a športovej výchovy môže okrem iného znamenať efektívnejšie využitie priestorov telocvične, najmä v školách s vyšším počtom žiačok a žiakov, ktoré čelia problémom s nedostatočným priestorovým, ale aj materiálnym vybavením pre tento vyučovací predmet.

Telesná a športová výchova má vo vyučovacom procese nenahradiiteľné miesto, čo nám potvrdzuje aj Balga (2020), ktorý zistil, že u väčšiny pedagógov (81,1 %) je vnímaná s rovnakou dôležitosťou ako iné školské vyučovacie predmety. 17,6 % pedagógov považuje telesnú a športovú výchovu za dôležitejší predmet ako iné vyučovacie predmety a 1,3 % za menej dôležitý predmet.

Mieru obľúbenosti telesnej a športovej výchovy u žiačok a žiakov zisťoval dotazníkovou metódou Kremnický (2019a), ktorý uvádza, že v priemere u 88 % žiakov a u 85 % žiačok patrí predmet telesná a športová výchova k ich obľúbeným. Čo je dôležité, až 98,9 % žiačok a 95 % žiakov vníma šport ako životný štýl, záľubu alebo vášeň. Podľa Kremnického et al. (2017) je cvičenie základnou potrebou žiačok a žiakov a predpokladom zdravého telesného vývoja.

Na základe týchto zistení je podľa nášho názoru potrebné pozitívny postoj k telesnej a športovej výchove u žiačok a žiakov udržať a ďalej rozvíjať. Nakoľko je predmet úzko prepojený s ich fyzickým a psychickým zdravím, mal by byť zo strany pedagógov kladený dôraz na plnenie obsahu jednotlivých tematických celkov. Kremnický (2019b) tiež zistil, že z 25 pedagógov pôsobiacich v Banskej Bystrici až 71 % uviedlo, že ak nenaplnia obsah tematického celku Základy gymnastických športov, je to hlavne z bezpečnostných dôvodov.

Podľa nášho názoru môže správne naplánované tandemové vyučovanie zvýšiť bezpečnosť pri vyučovaní základov gymnastických športov, a to napríklad vtedy, ak jeden pedagóg z určitých dôvodov fyzicky nezvláda poskytnúť plnohodnotnú pomoc žiačke alebo žiakovi pri nácviku gymnastických zručností. Ďalším prípadom môže byť skúsenejší pedagóg s praxou a začínajúci pedagóg. Tu pri správnom naplánovaní a realizácii vyučovacej hodiny môže mať tandemové vyučovanie pozitívny vplyv nielen na zlepšenie zručností žiačok a žiakov, ale aj na osobnostný a pracovný rozvoj pedagógov.

Na Slovensku vznikol pod hlavičkou Ministerstva školstva, vedy, výskumu a mládeže Slovenskej republiky projekt Moduly, určený pre žiačky a žiakov základnej školy. Cieľom projektu je naplniť vzdelávací proces zaujímavými, modernými a inšpiratívnymi informáciami a tiež žiačkam a žiakom ponúknuť rôzne spôsoby trávenia voľného času. Ďalším cieľom projektu je skvalitnenie vyučovacích hodín telesnej a športovej výchovy prostredníctvom inovatívneho obsahu a zaujímavých vyučovacích metód. Jednotlivé moduly v projekte prepájajú

výchovno-vzdelávací proces so športovými zväzmi, klubmi a organizáciami. Modul, ktorý si škola zvolí, má časovú dotáciu šiestich hodín a je vyučovaný vo všetkých zapojených školách rovnakým spôsobom. Musí byť primeraný veku žiačok a žiakov a vychádzať zo vzdelávacieho štandardu. Modul vyučuje profesionálny tréner alebo inštruktor spolu s triednym učiteľom primárneho vzdelávania (Luptáková et al., 2024). Z nášho pohľadu je spolupráca pedagóga a profesionálneho trénera alebo lektora na telesnej a športovej výchove motiváciou nielen pre žiačky a žiakov, ale aj dobrou praktickou skúsenosťou pre ostatných pedagógov s realizáciou tandemového vyučovania.

V rámci výskumu realizovaného v Japonsku sa autori zamerali na zistenie pohybovej aktivity žiačok a žiakov na vyučovacích hodinách telesnej a športovej výchovy. Výskumu sa zúčastnilo spolu 517 žiačok a žiakov navštevujúcich základnú školu, ktorých priemerný vek bol 9,2 roka. Autori porovnali tri typy vyučovacích hodín: gymnastika, atletika a loptové hry. Na vyučovacích hodinách gymnastiky akcelometer zaznamenal výrazne dlhšiu pokojovú fázu ako pri iných vyučovacích hodinách. Pokojová fáza, resp. nečinnosť žiačok a žiakov počas hodiny gymnastiky (takmer 32 %) bola výrazne dlhšia v porovnaní s vyučovacími hodinami atletiky (približne 10 %) a loptových hier (približne 15 %). Hodnoty boli merané pomocou akcelometra. V realizovanom výskume boli vyučovacie hodiny gymnastiky zamerané na šplh, hrazdu a prosné cvičenia. Atletické aktivity obsahovali behy, skoky, šprinty, štafety. V loptových hrách prevažoval dodge ball (vybíjaná), hádzaná, basketbal, volejbal a futbal. Podľa autorov na vyučovacích hodinách zameraných na gymnastiku bola potrebná väčšia časová dotácia na prípravu vybavenia, sledovanie, počúvanie pedagóga a pasívne čakanie žiakov a žiačok na poradie v rade. Na základe týchto zistení autori poukazujú na nutnosť zintenzívnenia vyučovacích hodín a zníženia času, kedy žiačky a žiaci nie sú aktívni (Tanaka, Tanaka & Tanaka, 2018).

Ciel'

Ciel'om je zistiť a porovnať využitie vyučovacieho času v tematickom celku Základy gymnastických športov v nižšom strednom vzdelávaní.

Metodika

Výskumný súbor tvorili žiačky a žiaci 5. ročníka zo Základnej školy so sídlom na ulici Spojová v Banskej Bystrici. Do výskumu sa zapojilo 38 žiačok a 46 žiakov (spolu 84), z toho experimentálnu skupinu tvorilo 17 žiačok a 25 žiakov a kontrolnú skupinu 21 žiačok a 21 žiakov. Decimálny vek výskumného súboru bol $10,684 \pm 0,34$ roka. Výskum prebiehal počas 9 týždňov na hodinách telesnej a športovej výchovy s časovou dotáciou 3 vyučovacie hodiny v týždni. Jedna vyučovacia hodina trvala štandardne 45 minút.

V experimentálnej skupine prebiehalo tandemové vyučovanie tak, že spolupracovali dvaja pedagógovia s aprobáciou telesná a športová výchova. Spojením skupiny žiačok a skupiny žiakov vznikla jedna 42-členná skupina. V úvode každej vyučovacej hodiny bola zmiešaná skupina rozdelená do 4 menších skupín. Nasledovalo spoločné rozohriatie a rozcvičenie. V hlavnej časti hodiny boli vytvorené 4 stanovištia, na každom nastavený časový limit 7 minút plus 1 minúta medzi stanovišťami. Jednotlivé stanovištia boli rozdelené na nácvik gymnastických zručností, upevňovanie gymnastických zručností, kondičné a koordinačné cvičenia, pohybové alebo športové hry. Prítomnosť 2 pedagógov nám umožnila v rámci jednej vyučovacej hodiny probandov vystriedať na dvoch stanovištiach, kde je nevyhnutná dopomoc a riadenie pedagóga. Na ďalších dvoch stanovištiach boli nenáročnejšie cvičenia, pohybové a športové hry, ktoré si nevyžadovali dopomoc pedagóga, preto žiačky a žiaci cvičili samostatne.

Kontrolná skupina mala štandardné vyučovanie telesnej a športovej výchovy, žiačky a žiaci oddelene (skupina žiačok jeden pedagóg, skupina žiakov jeden pedagóg). Takéto delenie podľa pohlavia je v školách najviac využívané. V tematickom celku

Základy gymnastických športov, v ktorom sme zisťovali využitie vyučovacieho času, boli na vyučovacích hodinách doplnené kondičné a koordinačné cvičenia, aby pri nácviku a zdokonaľovaní, kde bola potrebná dopomoc pedagóga, žiačky a žiaci čo najmenej čakali na poradie v rade. Vyučovanie v škole, kde bol výskum realizovaný, prebieha vzhľadom na vysoký počet žiačok a žiakov a priestorové vybavenie tak, že 3-4 skupiny si priestor dvoch menších telocviční počas jednej vyučovacej hodiny delia.

Počas výskumu žiačky a žiaci využívali priestory telocvične nasledovne: experimentálna skupina – dvakrát v týždni využívala jednu telocvičňu, jedenkrát v týždni dve telocvične. Kontrolná skupina – dvakrát v týždni využívala jednu telocvičňu s tým, že si ju rozdelili spôsobom, akým sa bežne vyučuje v škole počas roka. Skupina žiačok využívala polovicu telocvične, skupina žiakov druhú polovicu telocvične, jedenkrát v týždni skupina žiačok mala celú jednu telocvičňu a skupina žiakov využívala druhú telocvičňu.

Využitie vyučovacieho času sme overili na 5 vyučovacích hodinách v experimentálnej skupine a 5 vyučovacích hodinách v kontrolnej skupine, pričom v oboch bol hlavným cieľom nácvik gymnastických zručností. Na overenie sme použili metódu chronometráže.

Metóda chronometráže sa používa na zaznamenávanie vyučovacieho času v telesnej a športovej výchove. Pozorovateľ v rámci nej sleduje jednu vybranú žiačku alebo žiaka, ktorej/ktorému meria čas za pomoci stopiek, pričom sa stopuje čas, kedy je žiačka alebo žiak aktívna/-y. Meraný je aj pedagogický čas počas vysvetľovania alebo predvádzania ukážky. Do tohto času sa započítava aj čas, kedy sa žiačka alebo žiak zúčastňuje prípravy pomôcok na vyučovaciu hodinu. Do stratového času sa započítava čas, kedy je žiačka alebo žiak pasívny (napríklad čakanie na poradie v rade) (Rychtecký & Fialová, 1998). Stratový čas vypočítame tak, že od vyučovacej jednotky v trvaní 45 min. odpočítame cvičebný čas a pedagogický čas.

Na chronometráž boli vybraté žiačky a žiaci v experimentálnej aj kontrolnej skupine podľa približných somatometrických parametrov a pohybovej zdatnosti. Poverenej dospeléj osobe, ktorá chronometráž vykonávala, boli pred vyučovacou hodinou navrhnutí žiaci a žiačky, z ktorých si môže jedného/jednu náhodným výberom zvoliť. Užší výber bol zvolený zámerne, aby nedošlo k tomu, že na vyučovacej hodine zameranej na nácvik stojky na rukách vyberieme žiaka z experimentálnej skupiny, ktorý je nadpriemerne pohybovo zdatný a v kontrolnej skupine žiaka, ktorého pohybová zdatnosť zaostáva za priemerom skupiny alebo triedy.

Výsledky a závery

Získané údaje chronometráže sú premietnuté v Tabuľke 1. a Tabuľke 2. Pre zhotovenie nižšie uvedených tabuliek a grafu bolo potrebné premeniť hodnoty cvičebného času, pedagogického času a stratového času (uvedeného v minútach a sekundách) na desatinné čísla (v minútach). Základné numerické spracovanie bolo vypočítané pomocou kalkulačky, kde sme prepočítali čas na desatinné číslo.

Tab. 1. Chronometráž experimentálna skupina

Experi- mentálna skupina	Cvičebný čas (min.)	Pedago- gický čas (min.)	Stratový čas (min.)	Téma
Žiak 1	30,33	9	5,67	kotúl' vpred
Žiak 2	28,12	10,17	6,72	kotúl' vzad
Žiak 3	33,03	7,17	4,8	stojka na rukách
Žiačka 4	29,12	9,05	6,83	premet bokom
Žiačka 5	28,53	11,33	5,13	skrčka cez debnu
Priemer $\bar{x}$	29,83	9,34	5,83	

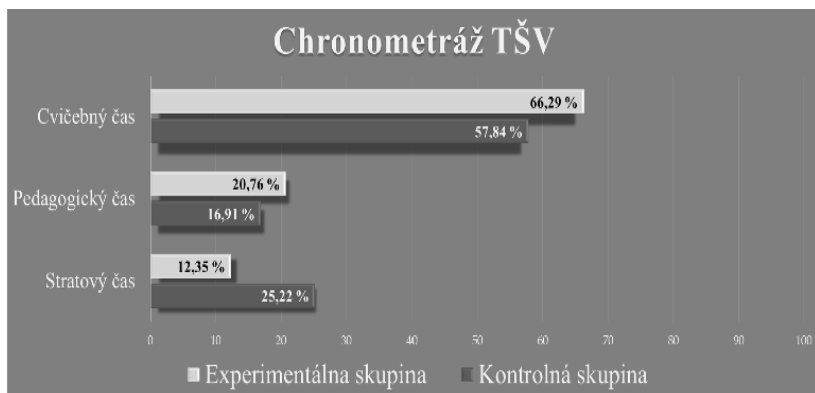
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Tab. 2 Chronometráž kontrolná skupina

Kontrolná skupina	Cvičebný čas (min.)	Pedagogický čas (min.)	Stratový čas (min.)	Téma
Žiak 1	27,25	7,98	9,72	kotúl' vpred
Žiak 2	24,03	8,88	12,08	kotúl' vzad
Žiak 3	27,35	7,82	9,83	stojka na rukách
Žiačka 4	27,57	6,32	11,12	premet bo- kom
Žiačka 5	23,95	7,03	14,02	skrčka cez debnu
Priemer $\bar{x}$	26,03	7,61	11,35	

(Zdroj: vlastné spracovanie)

V experimentálnej skupine bol priemerný cvičebný čas u žiačok 64,07 % a u žiakov 67,76 %. Celkovo priemerný cvičebný čas predstavoval 66,29 %. Pedagogický čas meraný u žiačok predstavoval 22,64 % a u žiakov 19,33 %. Celkovo priemerný pedagogický čas v experimentálnej skupine bol 20,76 % z vyučovacej hodiny. Stratový čas žiačok 13,29 % a žiakov 12,73 %, celkový priemer stratového času bol 12,95 % z vyučovacej hodiny. V kontrolnej skupine bol priemerný cvičebný čas 57,84 % (žiačky 57,24 % a žiaci 58,24 %). Priemerný pedagogický čas meraný na vyučovacích hodinách u žiačok bol 14,84 % a u žiakov 18,29 %. Priemer pedagogického času v kontrolnej skupine bol 16,91 %. Stratový čas predstavoval 25,22 %, v skupine žiačok 27,93 % a žiakov 23,42 %. Nižšie na Obrázku 1. je premietnutý graf chronometráže z telesnej a športovej výchovy s percentuálnym zobrazením experimentálnej a kontrolnej skupiny.

Obr. 1 Chronometráž TŠV
(Zdroj: vlastné spracovanie)

Na základe vyššie uvedených zistení chronometráže môžeme tvrdiť, že cvičebný čas v experimentálnej skupine bol vyšší o 3,77 minút (8,38 %) v porovnaní s kontrolnou skupinou. Pedagogický čas v experimentálnej skupine bol o 1,73 minúty (3,84 %) vyšší oproti kontrolnej skupine, čo bolo zapríčinené tým, že príprava pomôcok a delenie žiakov a žiačok do skupín na začiatku vyučovacej hodiny je časovo náročnejšie. Stratový čas v experimentálnej skupine je o 5,52 minút (12,27 %) nižší v porovnaní s kontrolnou skupinou. Na základe týchto zistení môžeme tvrdiť, že tandemové vyučovanie aj napriek vyššiemu počtu žiakov a žiačok na vyučovaní je z hľadiska využitia vyučovacieho času efektívnejšie v porovnaní so štandardným (tradičným) vyučovaním telesnej a športovej výchovy. Spojenie skupín žiakov a žiačok telesnej a športovej výchovy a spojenie znalostí dvoch pedagógov môže priniesť pozitíva aj v iných oblastiach, ako je len využitie vyučovacieho času.

Ako limit výskumu vnímame prachné zaznamenávanie údajov do hárkov pri metóde chronometráže, ktorá je však v dnešnej dobe nahraditeľná technológiami. Použitie napríklad akcelometra nachádzajúceho sa už aj v inteligentných hodinkách by nám umožnilo získať údaje o aktivite od viacerých žiakov a žiačok naraz, no akcelometer by zaznamenával počas

vyučovacej hodiny aj prípadnú nečinnosť či činnosť žiačky alebo žiaka počas pedagogického času, ktorý sa dá posúdiť len pozorovaním poverenej osoby. Pre ďalšie bádanie by bolo zaujímavé porovnať využitie vyučovacieho času v tandemovom vyučovaní so súčasným „bežným“ vyučovaním telesnej a športovej výchovy v rámci všetkých tematických celkov.

Bibliografia

BargerAnderson, R., Isherwood, R., & Merhaut, J. (2014). Strategic co-teaching in your school. Brookes Publishing. <https://www.perlego.com/book/500766>

Balga, T. (2020). Telesná a športová výchova v názoroch jej učiteľov: pred začínajúcou pandémiou koronavírusu. Slovenská vedecká spoločnosť pre telesnú výchovu a šport.

Friend, M. (2008). Co-teaching: A simple solution that isn't simple after all. J. Curric. Instr., 2(2), s. 9-19. <https://www.joci.ecu.edu/index.php/JoCI/article/view/17>

Kokko, M., Takkala, M., & Päivi, P. (2021). Finnish teachers' views on co-teaching. British Journal of Special Education, 48(1), s. 112–132. <https://doi.org/10.1111/1467-8578.12348>

Kremnický, J., Čillík, I., Kollár, R., & Mandzáková, M. (2017). The level of endurance abilities of primary school pupils in Banská Bystrica. In Sport and quality of life: 11th international conference on kinanthropology (s. 1069–1077). Masarykova univerzita v Brně. <https://conference.fsps.muni.cz/media/3065171/proceedings-of-the-11th-conference-on-kinanthropology.pdf>

Kremnický, J. (2019a). Názory žiakov 5. ročníkov základných škôl k vyučovaniu gymnastiky v Banskej Bystrici. In J. Kremnický (Ed.), Gymnastika bezpečne a zaujímavo (s. 56–61). Belanium. https://www.researchgate.net/publication/337682213_Pripravne_cvicenia_vo_vyucovani_gymnastiky_s_pouzitim_inovativneho_gymnastickeho_naradia_Gymnastika_bezpecne_a_

zaujímavo_Zbornik_z_medzinarodnej_vedeckej_konferencie_konanej_dna_12_9_2019_Univerzita_M

Kremnický, J. (2019b). Názory pedagógov k zaradeniu inovatívneho gymnastického náradia do vyučovania gymnastiky v Banskej Bystrici. In J. Kremnický (Ed.), *Gymnastika bezpečne a zaujímavo* (s. 35–45). Belanium. https://www.researchgate.net/publication/337682213_Pripravne_cvicenia_vo_vyucovani_gymnastiky_s_pouzitim_inovativneho_gymnastickeho_naradia_Gymnastika_bezpecne_a_zaujimavo_Zbornik_z_medzinarodnej_vedeckej_konferencie_konanej_dna_12_9_2019_Univerzita_M

Kremnický, J. (2020). Opinions of teachers on teaching gymnastics in Banská Bystrica. In *Sport and quality of life: 12th international conference on kinanthropology* (s. 278–286). Masarykova univerzita v Brně. <https://doi.org/10.5817/CZ.MU-NI.P210-9631-2020-36>

Luptáková, G., Antala, B., Cihová, I., & Slížik, M. (2024). Tandem teaching models in physical education classes in primary schools in Slovakia. In G. Balint, B. Antala, D. Novak, & B. S. Olaru (Eds.), *Quality physical education in active school and its perspectives: Researches - Best practices – Situation* (s. 389–395). Alma Mater Publishing House. https://www.researchgate.net/publication/383694351_Quality_Physical_Education_in_Active_School_and_its_Perspectives_Researches_-Best_Practices_-_Situation

Nevin, A., Villa, R., & Housand, J. (2004). *A guide to co-teaching: Practical tips for facilitating student learning*. Corwin Press.

Rychtecký, A., & Fialová, L. (1998). *Didaktika školní tělesné výchovy*. Karolinum Praha.

Spilková, V., Tomková, A., Mazáčová, N., & Kargerová, J. (2015). *Klinická škola a jej role ve vzdělávání učitelů*. Retida.

Tanaka, C. H., Tanaka, M., & Tanaka, S. (2018). Objectively evaluated physical activity and sedentary time in primary school children by gender, grade and types of physical education lessons. *BMC Public Health*, 18 (1), s. 4–10. <https://doi.org/10.1186/s12889-018-5910-y>

Wilson, G. L., & Blednick, J. (2011). *Teaching in Tandem: Effective Co-Teaching in the Inclusive Classroom*. ASCD. <https://www.perlego.com/book/3292542>

VÝZNAM HLĎANIA V KONTEXTE PATOLOGICKÉHO HRÁČSTVA A DEPRESIE THE ROLE OF BROODING IN THE CONTEXT OF PATHOLOGICAL GAMBLING AND DEPRESSION

Terézia ŠÍPKOVÁ

Trnavská univerzita v Trnave, Filozofická fakulta,
Hornopotočná 23, 918 43 Trnava, sipkova.terezia@gmail.com

Abstrakt: Porucha hazardného hrania sa spája s výraznou komorbiditou psychiatrických porúch. Medzi jednu z najčastejšie vyskytujúcich sa porúch patrí depresia. Ukazuje sa, že depresívne symptómy sú významným faktorom pri vzniku patologického hráčstva a tiež častým dôsledkom tejto poruchy. Jedným z fenoménov vyskytujúcim sa pri depresií je hľbanie (ako súčasť ruminácie), ktoré bolo skúmané aj v kontexte patologického hráčstva. Ide o zahľbenie sa do svojich myšlienok a porovnávanie svojej situácie s nedosiahnuteľným štandardom. Ukazuje sa, že hľbanie je významným prediktorom závažnosti hrania nezávisle od depresie. Súvislosť hľbania zo závažnosťou patologického hráčstva sa najsilnejšie ukazuje na subklinickej populácii, čo naznačuje, že môže mať na vznik hráčstva väčší vplyv ako depresia.

Kľúčové slová: patologické hráčstvo, hľbanie, impulzivita, depresia, ruminácia

Abstract: Gambling disorder is associated with significant comorbidity of psychiatric disorders. One of the most common disorders is depression. It appears that depressive symptoms are a significant factor in the onset of pathological gambling and also a frequent consequence of this disorder. One of the phenomena occurring in depression is brooding (as part of rumination), which has also been studied in the context of pathological gambling. It involves becoming absorbed in one's thoughts and comparing one's situation to an unattainable standard. It appears that rumination is a significant predictor of the severity of gambling, independent of depression. Brooding and the severity of pathological gambling are associated especially in the subclinical population,

suggesting that it could have a greater impact on gambling onset than depression.

Key words: *pathological gambling, brooding, impulsivity, depression, rumination*

Úvod

Hazardné hry sú pre množstvo ľudí neškodné, avšak pre niektorých ľudí a ich rodiny predstavujú mnoho problémov a výziev (Kalischuk, 2007). Občasné hranie hazardných hier môže viesť k poruche, ktorá je v mnohých ohľadoch komplexná a spojená s vážnymi dôsledkami. V nasledujúcej práci sa budeme zaoberať poruchu hazardného hrania v súvislosti s fenoménom hĺbania.

Patologické hráčstvo

Patologické hráčstvo bolo v desiatej verzii Medzinárodnej klasifikácie chorôb (MKCH 10) zaradené medzi Poruchy návykov a impulzov. V novšej verzii (MKCH 11, 2018) je patologické hráčstvo zaradené medzi Poruchy v dôsledku návykového správania. Tejto zmene v klasifikácii predchádzali výskumné zistenia, ktoré poukázali na väčšiu podobnosť patologického hráčstva s látkovými závislosťami než s poruchami impulzov. Ide napríklad o podobnosť kľúčových diagnostických kritérií ako sú napríklad myšlienková zaujatosť, znížená kontrola správania, negatívne dôsledky tohto správania, zvýšená tolerancia a abstinenčné prejavy. Patologické hráčstvo je podľa MKCH 11 definované ako:

„vzorce pretrvávajúcich epizód hazardného hrania, ktoré sa prejavujú:

- 1. zhoršenou kontrolou nad hazardom,*
 - 2. zvyšovaním priority hazardných hier pred inými záujmami a každodennými činnosťami,*
 - 3. pokračovanie v hraní napriek negatívnym dôsledkom hrania“.*
- (MKCH-11, 2018)

PH je závažná porucha, ktorá má výrazne negatívny vplyv na postihnutého a jeho okolie a je spojená s vysokou mierou psychiatrických komorbidít. Medzi psychické problémy, ktoré pramenia z poruchy hazardného hrania patria úzkosti, nervozita, problémy so spánkom, suicidálne myšlienky a pokusy (Bergh and Kühlhorn, 1994). Na nórskej vzorke sa zistilo, že riziko suicídia je u patologických hráčov 5-krát vyššie ako u všeobecnej populácie (Kristensen et al., 2024). Lorains, Cowlshaw a Thomas (2011) v systematickom prehľade uvádzajú, že najčastejšou komorbiditou pri patologickom a problémovom hráčstve boli nikotínová závislosť, látkové závislosti (alkohol, iné látkové závislosti a poruchy súvisiace s užívaním týchto látok) poruchy nálady a úzkostné poruchy. Myrseth et al. (2016) analyzovali MMPI-2 protokoly patologických hráčov a zistili, že priemerný profil patologického hráča bol charakterizovaný zvýšeným skóre v škále depresie a psychasténie. Výskum Churchilla a Farella (2018) ukázal, že depresia je jedna z najčastejších sa vyskytujúcich porúch pri patologickom hráčstve, pričom tento vzťah podporujú staršie aj novšie štúdie.

Depresia a patologické hráčstvo

Metaanalýza štúdií o patologickom hráčstve a depresií ukázala, že depresiou trpí v priemere jeden z troch participantov (Ostinelli et al., 2021). Spojenie depresie a patologického hráčstva má podporu v pomerne rozsiahlom výskume (Ostinelli et al., 2021; Churchill, Farrell, 2018; Becoña et al., 1996; Rizeanu, 2013, Huțul a Karner-Huțuleac, 2021). Ukazuje sa, že vzťah depresie a patologického hráčstva je komplexný, pričom depresia a hazardné hráčstvo sa môžu navzájom ovplyvňovať (Liu et al., 2018) alebo do neho môžu vstupovať iné faktory (Vaughan, Flack, 2021; Churchill, Farrell, 2018). Fong (2005) uvádza, že je podstatné rozlíšiť primárnu depresiú od sekundárnej depresie. Ak je prítomná depresia pred poruchou hazardného hrania, je teda primárna, môže byť hranie vnímané ako forma samoliečby. Sekundárna depresia je taká, ktorá vznikla prebiehajúcou poruchou patologického

hráčstva a môže ustúpiť po zaliečení hrania. Ak sa pozrieme na depresiu z pohľadu Fonga (2005), môžeme nájsť výskumné dôkazy pre obidve formy (primárnu aj sekundárnu). Huțul a Karner-Huțuleac (2021) na rumunskej populácii skúmali depresiu ako prediktor patologického hráčstva. Zistili, že depresia je pozitívnym prediktorom patologického hráčstva, pričom vysvetľuje 26,3% variancie. Významným zistením, ktoré nazančuje, že depresia je dôsledkom hrania bolo, že príznaky depresie sú silnejšie pri prechode zo „sociálneho hrania“ na patologické hranie (Churchill, Farrell, 2018). V štúdií od Patela et al. (2024) sa preukázal vysoko signifikantný pozitívny vzťah depresie a denného času stráveného hraním hazardných hier u študentov medicíny. Hranie bolo spojené s úzkosťou, negatívnou afektivitou a tendenciou k izolácií. O tom, že depresia môže byť dôsledkom patologického hrania, svedčia tiež štúdie, ktoré potvrdzujú väčšiu závažnosť depresie u závažnejších foriem PH. Mide et al. (2023) skúmali klinické rozdiely medzi hráčmi s miernou, strednou a závažnou poruchou hazardného hrania, rozdelených na tri skupiny podľa kritérií DSM-V. Pri zohľadnení možných skresľujúcich premenných ako pohlavie, vek a prítomnosť ADHD sa potvrdili signifikantné rozdiely v miere depresie (na meranie depresie použili dotazník PHQ-9), úzkosti, emočnej regulácii a kvalite života. Participanti so závažnými symptómami patologického hráčstva vykazovali vyššiu mieru depresie oproti miernej a stredne závažnej forme. Okrem toho, vyššia miera závažnosti bola spojená tiež s problematickým užívaním tabaku a alkoholu. Výsledky komparatívnej analýzy patologických hráčov s problémovými hráčmi ukázali, že obidve skupiny uvádzajú prítomnosť závažnej a extrémne závažnej depresie (Rizeanuová, Momanuová, 2021). V obidvoch skupinách bola prítomná mierna depresia, zatiaľ čo stredné, ťažké a extrémne ťažké formy depresie, úzkosti a stresu boli zastúpené vo väčšom počte v skupine patologických hráčov. V skupine problematických hráčov udávalo prítomnosť závažnej depresie 4,1 % , a extrémne závažnej depresie 6,1 % participantov. V skupine patologických hráčov udávalo

prítomnosť závažnej depresie 20,4 % a extrémne závažnej depresie 12,2 % účastníkov.

Liu et al. (2018) v ich štúdií pomocou viacerých prístupov, vrátane zobrazovacích metód, zistili, že depresia a internetové hráčstvo sú recipročne prediktívne. Toto zistenie je v súlade s ostatnými výskumnými zisteniami. Preto je depresiu v kontexte patologického hráčstva potrebné vnímať ako rizikový faktor vzniku a tiež ako dôsledok patologického hráčstva. Okrem priameho vzťahu depresie a patologického hráčstva sa ukazujú byť dôležité ďalšie faktory, ktoré medzi nich vstupujú a tento vzťah menia.

Únik ako motív k hazardu sa ukazuje byť takýmto faktorom. Vaughan and Flack (2021) skúmali vzťah depresie a hráčstva a zistili, že gambling ako forma úniku moderovala vzťah medzi depresiou a hráčstvom. Vzťah medzi depresiou a patologickým hráčstvom bol silnejší ak dôvodom pre hranie bol únik od nepríjemných emócií. Výskum (Mide et al., 2023) ukázal, že 80,5 % účastníkov zo skupiny závažného hrania uviedlo, že dôvodom gamblingu je únik. V skupine so strednou závažnosťou hrania sa uviedlo, že hranie je únik od nepríjemných stavov u 37,5% účastníkov a v skupine s miernou závažnosťou to uviedlo 31,8%. Ďalším dôležitým faktorom vo vzťahu depresia a patologické hráčstvo môže byť prostredie. Churchill, Farrell (2018) skúmali vzťah depresie a prostredia, v ktorom sa hranie uskutočňuje. Autori porovnali vzťah depresie a gamblingu u online hráčov s hráčmi v herniach, kde sa potvrdil štatisticky významný rozdiel so silnejšou asociáciou u online hráčov. Autori vychádzali z predpokladu, že sociálna podpora je kľúčovým faktorom pre mentálne zdravie a teda sociálne interakcie pri hraní môžu zmierňovať negatívne dôsledky pre psychiku. Toto zistenie sa však nepotvrdilo v štúdií od Rizeanuovej a Momanuovej (2021), kde sa depresia, úzkosť, a stres významne nelíšili medzi online a offline hráčmi.

Delenie hráčov podľa preferencie hry sa ukázalo dôležité pri skúmaní depresie u PH. Najčastejšie sa hry delia na strategické a nestrategické, inak nazývané hry založené na schopnostiach

(skill-based) alebo na náhode (chance-based) (Lorains et al., 2014; Vintró-Alcaraz, 2022; Navas, 2017; Morgas et al. 2015). Nestrategické hazardné hry sú hry, ktoré primárne nevyžadujú uvažovanie alebo zručnosti (napr. hracie automaty, bingo alebo lotérie). V týchto hrách je potenciálny výsledok úplne závislý od náhody. Strategické hazardné hry umožňujú hráčom využiť znalosti súvisiace s hrou na predpovedanie potenciálnych výsledkov (napr. kocky, poker a iné kartové hry, stávkovanie na športové zápasy/preteky, kocky alebo burzy). Náhoda stále zostáva kľúčovým faktorom, no rozhodnutia a správanie hráčov majú istý vplyv na výsledok. (Jiménez-Murcia et al., 2020). Nestrategické hry boli spojené s výraznejšou psychopatológiou, pričom najčastejšie išlo o depresiu a úzkostné poruchy (Odlaug, 2011). Vo výskume Barraulta et al. (2018) na 287 participantoch (problémoví a neproblémoví hráči) sa ukázalo, že vyššie skóre depresie bolo spojené s hráčmi, ktorí hrali strategické aj nestrategické hry v porovnaní s iba strategickými hráčmi.

Na základe uvedených výskumných zistení je možno konštatovať, že vzťah depresie a patologického hráčstva je komplexný. Existujú premenné, ktoré vstupujú do vzťahu depresie a PH a menia jeho silu. Vzájomnú prediktívnosť týchto premenných môže vysvetľovať vysoký súčasný výskyt depresie a patologického hráčstva. Okrem toho však vysokú komorbiditu môže vysvetľovať nejaký spoločný faktor (Krause et al., 2018), ktorý súvisí s oboma premennými. Tento faktor by mohol byť hĺbanie.

Hĺbanie

Hĺbanie je súčasťou copingovej stratégie nazývanej ruminácia, ktorá sa skladá z dvoch faktorov a to "hĺbanie" (brooding) a "reflexia" (reflection). Hĺbanie opísal Treynor et al. ako *„pasívne porovnávanie svojej súčasnej situácie s nejakým nedosiahnuteľným štandardom“* (Treynor et al., 2003, s. 256). Reflexia je definovaná ako *„účelové obrátenie sa do vnútra a zapojenie kognitívneho riešenia problému“* (Treynor et al., 2003, s. 256). Obidva faktory súvisia s depresiou, sú spojené s jej výskytom. No ukázalo sa, že

vysoké skóre v hľbaní je spojené so závažnejšími prejavmi depresie a suicidálnej ideácie (Vasupanrajit et al., 2023). Treynor et al. (2003) vo svojom výskume riešili otázku adaptívnosti ruminácie pri depresii a zistili, že má význam rozlišovať tieto dva faktory. Ich analýza ukázala, že obidva faktory súvisia s depresiou, ale reflexia bola spojená s menšou depresiou v priebehu času. Reflexia môže viesť k negatívnym pocitom z krátkodobého hľadiska, ale môže viesť k efektívnemu riešeniu problémov a následne znižovať negatívne pocity. Hľbanie bolo spojené s depresiou aj po čase, čo autori interpretujú tak, že nie je adaptívnym spôsobom na zvládanie negatívnych emócií.

Krause et al. (2018) očakávali, že hľbanie (bez reflexie) bude spojené so symptómami patologického hráčstva nezávisle od depresie. Rozdelili participantov do troch skupín podľa kritérií DSM-V (rizikovní, problémoví, patologickí). V mediánovej regresnej analýze bolo hľbanie, ale nie reflexia, pozitívne spojená so symptómami patologického hráčstva. Následne pomocou kvantilovej regresie zistili, že hľbanie je spojené so závažnosťou patologického hráčstva, pričom tento vzťah nie je možné vysvetliť depresiou alebo inými kovariátmi (vek, pohlavie, vzdelanie, pracovný status, rodinný stav, reflexia, spôsob výberu) v multivariačnom modeli. Tento vzťah sa preukázal pre všetky kvantily, čo znamená, že zvýšenie skóre v hľbaní bolo spojené so zvýšením závažnosti symptómov hrania takmer na každej úrovni závažnosti problémového hrania (okrem úrovne, kde participanti spĺňali 1 kritérium hrania). Vzťah bol pozitívny pre všetky tieto kvantily, čo znamená, že zvýšenie hľbania bolo spojené so zvýšením závažnosti problémov s hazardom na takmer každej úrovni závažnosti problémového hrania. Hlavným zistením bolo, že na subklinických úrovniach hazardného hrania má hľbanie väčší vplyv na hazardné hranie ako depresia. Depresia bola spojená so závažnosťou hrania najmä na závažnejších úrovniach hrania. Toto zistenie naznačuje, že hľbanie môže byť významným faktorom prispievajúcim k vzniku hazardného hrania (významnejším ako depresia).

Záver

Hĺbanie je copingová stratégia, ktorá súvisí s depresiou, no ukazuje sa, že má svoj samostatný významný vplyv pre patologické hráčstvo nezávisle od depresie. Môže byť faktorom vzniku oboch porúch, čo môže vysvetľovať ich vysokú komorbiditu. Vplyv hĺbania na závažnosť hrania bol silnejší v subklinickej populácii než depresia, čo môže znamenať, že depresia je skôr dôsledkom PH a nie jeho príčinou.

Bibliografia

Barrault, S., Mathieu, S., Brunault, P., & Varescon, I. (2018). Does gambling type moderate the links between problem gambling, emotion regulation, anxiety, depression and gambling motives. *International Gambling Studies*, 19(1), s. 54–68. <https://doi.org/10.1080/14459795.2018.1501403>

Becoña, E., Del Carmen Lorenzo, M., & Fuentes, M. J. (1996). Pathological gambling and depression. *Psychological Reports*, 78(2), s. 635–640. <https://doi.org/10.2466/pr0.1996.78.2.635>

Bergh, C., & Kühlhorn, E. (1994a). Social, psychological and physical consequences of pathological gambling in Sweden. *Journal of Gambling Studies*, 10(3), s. 275–285. <https://doi.org/10.1007/bf02104968>

Fong, T. W. (2005). The biopsychosocial consequences of pathological gambling. PubMed. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21179626>

Huțul, T., & Karner-Huțuleac, A. (2021). The level of gambling prediction using depression and anxiety in the Romanian population. *Journal of Gambling Studies*, 38(2), s. 653–662. <https://doi.org/10.1007/s10899-021-10051-0>

Churchill, S. A., & Farrell, L. (2017). The impact of gambling on depression: New evidence from England and Scotland. *Economic Modelling*, 68, s. 475–483. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2017.08.021>

Jiménez-Murcia, S., Granero, R., Fernández-Aranda, F., & Menchón, J. M. (2019). Comparison of gambling profiles based on strategic versus non-strategic preferences. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 31, s. 13–20. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2019.09.001>

Kalischuk, R. G., Nowatzki, N., Cardwell, K., Klein, K., & Solowoniuk, J. (2006). Problem Gambling and its Impact on Families: A Literature Review. *International Gambling Studies*, 6(1), s. 31–60. <https://doi.org/10.1080/14459790600644176>

Krause, K., Bischof, A., Lewin, S., Guertler, D., Rumpf, H., John, U., & Meyer, C. (2018). Explaining the relation between pathological gambling and depression: Rumination as an underlying common cause. *Journal of Behavioral Addictions*, 7(2), s. 384–391. <https://doi.org/10.1556/2006.7.2018.38>

Kristensen, J. H., Baravelli, C. M., Leino, T., Pallesen, S., Griffiths, M. D., & Erevik, E. K. (2024). Association between gambling disorder and suicide mortality: a comparative cohort study using Norwegian health registry data. *The Lancet Regional Health - Europe*, 48, 101127. <https://doi.org/10.1016/j.lanepe.2024.101127>

Liu, L., Yao, Y., Li, C. R., Zhang, J., Xia, C., Lan, J., Ma, S., Zhou, N., & Fang, X. (2018). The Comorbidity between Internet Gaming Disorder and Depression: interrelationship and neural mechanisms. *Frontiers in Psychiatry*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2018.00154>

Lorains, F. K., Cowlishaw, S., & Thomas, S. A. (2010). Prevalence of comorbid disorders in problem and pathological gambling: systematic review and meta-analysis of population surveys. *Addiction*, 106(3), s. 490–498. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2010.03300.x>

MKCH-10. Medzinárodná štatistická klasifikácia chorôb: Poruchy osobnosti a správania dospelých (F60-F69). 10. revízia. 1.diel. Bratislava : Obzor, 1994. 824 s. ISBN 80-215-0282-7.

Mide, M., Arvidson, E., & Gordh, A. S. (2023). Clinical Differences of mild, Moderate, and Severe Gambling Disorder in a Sample of Treatment Seeking Pathological Gamblers in Sweden. *Journal of Gambling Studies*, 39(3), s. 1129–1153. <https://doi.org/10.1007/s10899-022-10183-x>

Moragas, L., Granero, R., Steward, T., et al. (2015). Gambling behavior and pathology in relation to impulsivity, sensation seeking, and risky behavior in male college students. *Journal of Gambling Studies*, 31(1), s. 153-166. <https://doi.org/10.1007/s10899-013-9425-5>

Myrseth, H., Pallesen, S., Molde, H., Havik, O. E., & Notelaers, G. (2016a). Psychopathology and personality characteristics in pathological gamblers: Identifying subgroups of gamblers. *Journal of Gambling Issues*, 32, 68. <https://doi.org/10.4309/jgi.2016.32.5>

Navas, J. F., Billieux, J., Perandr s-Gómez, A., López-Torrecillas, F., C ndido, A., & Perales, J. C. (2017). Impulsivity traits and gambling cognitions associated with gambling preferences and clinical status. *International Gambling Studies*, 17(1), s. 102–124. <https://doi.org/10.1080/14459795.2016.1275739>

Odling, B. L., Marsh, P. J., Kim, S. W., & Grant, J. E. (2011). Strategic vs nonstrategic gambling: characteristics of pathological gamblers based on gambling preference. *PubMed*. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21547270>

Ostinelli, E. G., Zangani, C., Giordano, B., Maestri, D., Gambini, O., D'Agostino, A., Furukawa, T. A., & Purgato, M. (2021). Depressive symptoms and depression in individuals with internet gaming disorder: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Affective Disorders*, 284, s. 136–142. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2021.02.014>

Patel, H., Pandit, N., Patel, R., Gupta, I., Jain, D., & Katoch, S. (2024). Study of Gaming Disorder and Its Association with Depressive Disorder and Anxiety among Medical Students in

India. *Annals of Indian Psychiatry*. https://doi.org/10.4103/aip.aip_98_24

Rizeanu, S. (2013). Pathological gambling and depression. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 78, s. 501–505. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.04.339>

Treynor, W. (2003). Rumination reconsidered: A psychometric analysis. *Cognitive Therapy and Research*, 27(3), s. 247–259. <https://doi.org/10.1023/a:1023910315561>

Vaughan, E., & Flack, M. (2021). Depression symptoms, problem gambling and the role of escape and excitement gambling outcome expectancies. *Journal of Gambling Studies*, 38(1), s. 265–278. <https://doi.org/10.1007/s10899-021-10032-3>

Vintró-Alcaraz, C., Mestre-Bach, G., Granero, R., Gómez-Peña, M., Moragas, L., Fernández-Aranda, F., & Jiménez-Murcia, S. (2021). Do emotion regulation and impulsivity differ according to gambling preferences in clinical samples of gamblers? *Addictive Behaviors*, 126, 107176. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2021.107176>

6C50 Gambling disorder - ICD-11 MMS. (n.d.). <https://www.findacode.com/icd-11/code-1041487064.html>

ELITY V EXILE: KOMPARATÍVNY VÝSKUM SLOVENSKÝCH PROFESIONÁLOV V ČESKU A ČESKÝCH PROFESIONÁLOV NA SLOVENSKU

ELITES IN EXILE: COMPARATIVE RESEARCH OF SLOVAK PROFESSIONALS IN THE CZECH REPUBLIC AND CZECH PROFESSIONALS IN SLOVAKIA

Maroš LEVICKÝ

Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave

Abstrakt: Migrácia kvalifikovaných odborníkov medzi Slovenskom a Českom je významným fenoménom v kontexte tzv. „brain drainu“ a profesionálnej mobility. Tento príspevok sa zameriava na kvalitatívny komparatívny výskum slovenských profesionálov pôsobiacich v Českej republike a českých profesionálov na Slovensku. Cieľom je identifikovať hlavné push a pull faktory, preskúmať motiváciu odborníkov, ktorí opúšťajú svoje domovské krajiny a vyberajú si susedný štát ako svoju cieľovú destináciu, ako aj analyzovať a porovnať osobné a profesionálne skúsenosti s cieľom odhaliť spoločné črty a rozdiely. Zistenia budú zasadené do širšieho globálneho kontextu porovnaním s podobnými prípadmi migrácie medzi jazykovo a geograficky blízkymi štátmi, ako sú USA a Kanada, či Austrália a Nový Zéland.

Kľúčové slová: odliv mozgov, migrácia elít, profesionálna mobilita, faktory push and pull

Abstract: Migration of skilled professionals between Slovakia and the Czech Republic is an important phenomenon in the context of the “brain drain” and professional mobility. This paper (and the dissertation) focuses on qualitative comparative research of Slovak professionals working in the Czech Republic and Czech professionals in Slovakia. The aim is to identify the main push and pull factors, to explore the motivations of professionals who leave their home countries and choose

a neighbouring country as their destination, as well as to analyse and compare personal and professional experiences in order to uncover commonalities and differences. The findings will be set in a broader global context by comparing them with similar cases of migration between linguistically and geographically close countries such as the USA and Canada, or Australia and New Zealand.

Keywords: brain drain, elite migration, professional mobility, push and pull factors

Teoretický úvod

Migrácia vysoko vzdelaných a kvalifikovaných jednotlivcov, často označovaných ako „elity“, je významným fenoménom, ktorý sa skúma v sociológii, najmä v súvislosti s jej ekonomickými a sociálnymi dopadmi na krajiny pôvodu, ale aj cieľové krajiny. Tento proces úzko súvisí s pojmom úniku mozgov, ktorý opisuje emigráciu kvalifikovaných odborníkov z jednej krajiny do druhej, často z menej rozvinutých krajín do rozvinutejších. Tento pojem sa dostal do popredia v 60. rokoch 20. storočia, keď ho Kráľovská spoločnosť v Londýne použila na opis odchodu britských vedcov do Spojených štátov (Royal Society, 1963). Únik mozgov sa už dlhodobo spája s negatívnymi dôsledkami pre vysielajúcu krajinu, keďže vedie k vyčerpaniu ľudského kapitálu, spomaleniu hospodárskeho rastu a inovácií (Beine, Docquier a Rapoport, 2008).

Zo sociologického hľadiska možno únik mozgov analyzovať prostredníctvom Durkheimovej teórie anómie, ktorá sa vzťahuje na stav tzv. „beznormovosti“ alebo nedostatočnej sociálnej súdržnosti (Durkheim, 1897). Keď v krajine neexistujú stabilné a férové pracovné podmienky, (nie len) mladí odborníci môžu stratiť dôveru v systém. Napríklad lekári, výskumníci či IT špecialisti odchádzajú, pretože doma nenachádzajú adekvátne platy a pracovné podmienky. Keď spoločnosť prechádza ekonomickou alebo politickou krízou, dochádza k narušeniu stabilných sociálnych noriem. Ak talentovaní jednotlivci vnímajú, že úspech nezávisí od schopností, ale od politických

kontaktov alebo korupcie, nastáva anómia – strata viery v systém. V skratke, keď odborníci vnímajú obmedzené kariérne vyhliadky a stagnáciu vo svojich domovských krajinách, môžu pociťovať frustráciu a hľadať lepšie príležitosti v zahraničí, čo ďalej posilňuje migráciu elít. Migrácia však nie je vždy jednostrannou stratou. Konceptia „brain gain“ („príliv mozgov“) naznačuje, že prijímajúce krajiny profitujú z prílivu talentov, ktoré prispievajú k hospodárskemu rastu, inováciám a väčšej rozmanitosti v odborných oblastiach (Docquier a Rapoport, 2012).

Rozmanitejší pohľad predstavuje koncepcia cirkulácie mozgov, ktorá naznačuje, že migrácia kvalifikovaných pracovníkov nemusí byť nevyhnutne trvalým jednosmerným tokom, ale skôr cyklickým procesom. Migranti môžu získať cenné odborné znalosti v zahraničí a nakoniec sa vrátiť domov, preniesť vedomosti, zručnosti a profesionálne siete, čím sa potenciálne zmiernujú negatívne účinky úniku mozgov (Zweig, 2006). Táto dynamika spochybňuje tradičný názor, že migrácia elít poškodzuje výlučne krajinu pôvodu, a namiesto toho zdôrazňuje jej potenciál dlhodobých prínosov, ak je návratová migrácia motivovaná (Rauch a Trindade, 2002).

Ďalej modely migrácie elít pomáha vysvetliť niekoľko teoretických rámcov. Teória Push-Pull faktorov identifikuje migráciu ako výsledok tlakov, ktoré jednotlivcov vytláčajú z ich domovskej krajiny, a tzv. „príťažlivosti“, ktoré ich ťahajú do inej krajiny. K tlačiacim (push) faktorom často patrí ekonomická nestabilita, politická neistota a nedostatok pracovných príležitostí, zatiaľ čo priťahujúce (pull) faktory pozostávajú z vyšších plátov, lepšej životnej úrovne a lepších kariérnych možností v zahraničí (Lee, 1966). Medzitým teória svetových systémov (Wallerstein, 1974) nazerá na migráciu prostredníctvom globálnej ekonomickej perspektívy a tvrdí, že periférne (menej rozvinuté) krajiny dodávajú kvalifikovanú pracovnú silu do jadrových (rozvinutých) krajín, čím udržiavajú ekonomickú nerovnosť. Okrem toho teória sietí zdôrazňuje úlohu sociálnych väzieb pri migračných rozhodnutiach, pričom

zdôrazňuje, ako existujúce siete migrantov uľahčujú ďalší pohyb tým, že poskytujú podporu, zdroje a integračné cesty (Rauch, Trindade, 2002).

Pochopenie týchto rámcov je klúčové pri analýze migračných vzorcov slovenských a českých odborníkov medzi ich krajinami. Ich pohyb formujú širšie ekonomické a sociálne štruktúry, ako aj individuálne aspirácie a obmedzenia. Komparatívne skúmanie migračných motivácií a kariérnych trajektórií týchto odborníkov môže ponúknuť cenné poznatky o dlhodobých účinkoch migrácie kvalifikovaných pracovníkov v strednej Európe.

Teoretický zámer

V mojej práci budem vychádzať najmä z teórie Push-Pull faktorov Everetta S. Leeho a teórii sociálnej súdržnosti (kohézie) a teórie anómie Émila Durkheima, pričom zdôrazním ich význam pre fenomén úniku mozgov. Okrem toho zahrniem poznatky od vedcov, ako sú White (2011), Castles a Miller (2009) a de Haas (2010), aby som mohol explicitnejšie ilustrovať význam kultúrnych a jazykových faktorov, ktoré majú osobitnú relevanciu práve v kontexte stredoeurópskeho regiónu.

Teória Push-Pull faktorov poskytuje komplexný rámec pre pochopenie migrácie tým, že kategorizuje faktory ovplyvňujúce rozhodnutia jednotlivcov ako faktory „push“ alebo „pull“. Push faktory sú nepriaznivé podmienky v krajine pôvodu, ktoré nútia jednotlivcov odísť, ako napríklad ekonomické ťažkosti, politická nestabilita alebo nedostatok pracovných príležitostí. Naopak, pull faktory sú priaznivé podmienky v cieľovej krajine, ktoré migrantov priťahujú, vrátane lepších pracovných vyhliadok, politickej stability a vyššej životnej úrovne. Leeho model uznáva aj úlohu intervenujúcich prekážok, ako sú geografické prekážky, právne obmedzenia a osobné faktory, ktoré môžu ovplyvniť proces migrácie (Lee, 1966).

Teória sociálnej súdržnosti Émila Durkheima skúma väzby, ktoré spájajú jednotlivcov v spoločnosti, pričom zdôrazňuje

význam spoločných hodnôt, noriem a presvedčení pri udržiavaní sociálneho poriadku. Durkheim tvrdil, že vysoký stupeň sociálnej súdržnosti vedie ku kolektívnemu vedomiu, ktoré podporuje solidaritu a integráciu medzi členmi spoločnosti. V kontexte migrácie, najmä úniku mozgov, môže nedostatočná sociálna súdržnosť v krajine pôvodu pôsobiť ako tlačiaci (push) faktor, ktorý núti kvalifikovaných odborníkov hľadať prostredie, kde pociťujú silnejší pocit spolupatričnosti a podpory (Durkheim, 1897).

Úloha kultúrnej a jazykovej blízkosti pri rozhodovaní o migrácii bola podrobne preskúmaná u White(a) (2011), kde skúmal poľskú migráciu v rámci Európskej únie a zdôraznil, ako spoločné kultúrne a jazykové prvky uľahčujú mobilitu a integráciu. To je obzvlášť dôležité v regiónoch, ako je stredná a východná Európa, kde historické väzby a spoločné jazyky znižujú kultúrne bariéry migrácie, čo jednotlivcom uľahčuje adaptáciu na nové prostredie (White, 2011).

Podobne aj Castles a Miller (2009) zdôraznili význam kultúrnej a jazykovej blízkosti v migračných modeloch. Tvrdili, že migranti sa s väčšou pravdepodobnosťou presťahujú do krajín, kde majú spoločné kultúrne a jazykové podobnosti, pretože tieto podobnosti uľahčujú proces integrácie a znižujú potenciálne sociálne nezhody. V prípade slovenských a českých odborníkov pravdepodobne zohráva spoločná história a jazyková podobnosť medzi Slovenskom a Českou republikou kľúčovú úlohu pri migračných rozhodnutiach (Castles a Miller, 2009).

Hein de Haas (2010) ďalej skúmal, ako kultúrne a jazykové väzby ovplyvňujú migráciu tým, že uľahčujú vytváranie sociálnych sietí, ktoré migrantom poskytujú podporu a zdroje. Tieto siete môžu ponúknuť pomoc pri hľadaní zamestnania, bývania a orientácii v sociálnych systémoch cieľovej krajiny, čím znižujú vnímané riziká spojené s migráciou (de Haas, 2010).

Ak tieto teórie aplikujeme na migráciu slovenských a českých odborníkov, vyplynie z nich niekoľko poznatkov. Push faktory v krajine pôvodu, ako sú obmedzené možnosti kariérneho

postupu alebo ekonomická nestabilita, môžu viesť odborníkov k hľadaniu lepších perspektív v zahraničí. Pull faktory v cieľovej krajine, vrátane vyšších plátov, lepších pracovných podmienok a stabilného politického prostredia, priťahujú týchto jednotlivcov. Spoločné kultúrne a jazykové dedičstvo medzi Slovenskom a Českou republikou znižuje prekážky migrácie, čím sa prechod stáva hladším a atraktívnejším pre odborníkov, ktorí uvažujú o presťahovaní. Okrem toho úroveň sociálnej súdržnosti v krajine pôvodu aj v cieľovej krajine môže výrazne ovplyvniť migračné toky. Silný pocit spolupatričnosti a podpory v cieľovej krajine môže slúžiť ako prítiažlivý faktor, zatiaľ čo vnímaný nedostatok sociálnej súdržnosti v krajine pôvodu môže pôsobiť ako tlačiaci faktor, ktorý prispieva k fenoménu úniku mozgov. Pochopenie migrácie elít, najmä medzi kultúrne a jazykovo blízkymi krajinami, ako je Slovensko a Česká republika, si vyžaduje mnohostranný prístup. Integráciou Leeho teórie Push-Pull a Durkheimovej teórie sociálnej kohézie s poznatkami o kultúrnych a jazykových faktoroch od vedcov, ako sú White, Castles, Miller a de Haas, získavame komplexný rámec na analýzu motivácií profesionálnej migrácie a následného úniku mozgov.

Aktuálne riešenie

Migrácia odborníkov (alebo aj tzv. „únik mozgov“) medzi Slovenskom a Českou republikou je fenomén s významnými dôsledkami pre oba národy. Už roky je obecnou známou faktom, že značný počet slovenských študentov odchádza študovať na vysoké školy do Českej republiky. K 31. decembru 2022 bolo na českých vysokých školách zapísaných 20 920 slovenských študentov, čo predstavovalo 38 % z celkového počtu zahraničných študentov v krajine (DZS, 2023). „Každý piaty slovenský vysokoškolák študuje v zahraničí. Od roku 2017 sa počet našich vysokoškolákov v zahraničí drží zhruba na rovnakej úrovni okolo 32.000 študentov. Približne 70 percent študentov, ktorí odchádzajú do zahraničia, študujú v Česku.“ (TASR, 2023)

Medzi hlavné faktory, ktoré prispievajú k tomuto trendu, patrí vzájomná zrozumiteľnosť českého a slovenského jazyka, kultúrna podobnosť a historické väzby medzi oboma národmi. Tieto prvky znižujú kultúrne a jazykové bariéry, ktoré často sprevádzajú medzinárodné vzdelávanie, čím sa Česká republika stáva atraktívnou destináciou pre slovenských študentov. Okrem toho vnímaná vyššia kvalita vzdelávania a lepšie akademické zázemie v Českej republike slúžia ako prítiažlivé faktory pre týchto študentov.

Naopak, počet českých študentov študujúcich na Slovensku je minimálny. Podľa dostupných údajov z roku 2018 študovalo na slovenských vysokých školách takmer 4 000 študentov z Českej republiky, čo predstavovalo približne 4 % z celkového počtu vysokoškolských študentov na Slovensku (TUZVO, 2020). Tento rozdiel možno pripísať vnímaniu vyššej úrovne vzdelávania v Českej republike a dostupnosti rozmanitejších akademických programov, ktoré lákajú slovenských študentov mimo ich domovskej krajiny. Nedostatok vzájomného pohybu študentov naznačuje nerovnováhu, ktorá by mohla mať dlhodobé dôsledky pre slovenský vzdelávací systém a pracovnú silu.

Podľa údajov Českého štatistického úradu z roku 2023 tvoria slovenskí štátni príslušníci druhú najväčšiu skupinu cudzincov s trvalým pobytom v Českej republike, a to 119 182 osôb (Český štatistický úrad, 2023). Štatistiky pracovnej migrácie medzi Slovenskom a Českou republikou túto nerovnováhu ešte viac zväčšujú. V rokoch 2022 až 2024 bolo v českých podnikoch a inštitúciách zamestnaných približne 214 900 slovenských občanov, čo predstavuje viac ako štvrtinu zahraničnej pracovnej sily v krajine. Naopak, počet Čechov pracujúcich na Slovensku bol k rovnakému obdobiu približne 6 480 osôb (Radio Prague International, 2024 a Aktuality.sk, 2022). Toto významné zastúpenie slovenských pracovníkov na českom trhu práce len ďalej podčiarkuje silné hospodárske väzby medzi oboma národmi. Túto pracovnú migráciu poháňa niekoľko faktorov. Silná ekonomika Českej republiky, nižšia miera nezamestnanosti a vyššie mzdy pôsobia ako silné pull faktory pre slovenských

odborníkov, ktorí hľadajú lepšie pracovné príležitosti. Naopak, ekonomické problémy a obmedzené pracovné vyhliadky na Slovensku slúžia ako push faktory, ktoré motivujú jednotlivcov hľadať prácu v zahraničí. Spoločný jazyk a kultúrna blízkosť tento pohyb ešte viac uľahčujú, keďže slovenskí pracovníci sa môžu ľahšie (takmer bez námahy) integrovať do českej spoločnosti.

Charakteristika vedeckých cieľov projektu:

Hlavným cieľom tohto projektu je skúmať fenomén úniku mozgov a migrácie vysokokvalifikovaných profesionálov medzi Slovenskom a Českom. Je potrebné hlbšie pochopenie faktorov, ktoré podmieňujú mobilitu odborníkov medzi týmito dvoma susednými krajinami, ktoré spájajú historické väzby a jazyková podobnosť, ale vykazujú rozdielne ekonomické a profesionálne príležitosti.

Špecifické vedecké ciele zahŕňajú:

- a.) Identifikovať push a pull faktory: Preskúmať motiváciu odborníkov, ktorí opúšťajú svoje domovské krajiny a vyberajú si susedný štát ako svoju cieľovú destináciu.
- b.) Porovnanie migračných skúseností: Analyzovať osobné a profesionálne príbehy slovenských odborníkov v Českej republike a českých odborníkov na Slovensku s cieľom odhaliť spoločné črty a rozdiely.
- c.) Umiestniť zistenia do globálneho kontextu porovnaním s podobnými prípadmi profesionálnej migrácie medzi krajinami so spoločnou jazykovou alebo geografickou blízkosťou (napr. USA a Kanada, Austrália a Nový Zéland).

Cieľom tohto projektu je prispieť k akademickému diskurzu o migrácii a úniku mozgov a ponúknuť nové pohľady na vzťah medzi odbornou mobilitou, národným rozvojom a medzinárodnými trendmi v migrácii odborníkov.

Metodológia

Tento projekt využíva kvalitatívny výskumný dizajn na skúmanie migračnej dynamiky slovenských odborníkov v

Českej republike a českých odborníkov na Slovensku. Štúdia sa opiera o zavedené migračné teórie, ako je Leeho (1966) push-pull rámec, ktorý zdôrazňuje, ako nepriaznivé podmienky v krajine pôvodu a atraktívne príležitosti v cieľovej krajine ovplyvňujú migračné rozhodnutia. Okrem toho poznatky Castlesa a Millera (2009) a de Haasa (2010) zdôrazňujú úlohu kultúrnej a jazykovej blízkosti, ktoré sú pre túto štúdiu kľúčové vzhľadom na spoločné historické, jazykové a kultúrne väzby medzi Slovenskom a Českou republikou.

Cieľom výskumu je overiť nasledujúce hypotézy: (H1) Slovenských odborníkov vedú k migrácii do Českej republiky predovšetkým ekonomické príležitosti, politická stabilita a jazyková a kultúrna blízkosť (Lee, 1966; Castles, 2013). Slovenskí študenti neustále hodnotia Českú republiku ako najlepšiu destináciu pre vysokoškolské štúdium, pričom v roku 2022 bude na českých vysokých školách študovať viac ako 22 000 slovenských študentov (Eurostat, 2023). Tento trend zdôrazňuje úlohu economickej a kultúrnej blízkosti. (H2) Českých odborníkov na Slovensku však viac ovplyvňujú osobné a rodinné faktory vzhľadom na relatívne vyššiu úroveň príjmov v Českej republike. Priemerné ročné hrubé mzdy v Českej republike sú približne o 20 % vyššie ako na Slovensku, čo naznačuje, že tento migračný tok ovplyvňujú aj iné ako ekonomické faktory (OECD, 2023). (H3) Teda odborníci z oboch krajín vnímajú jazykovú a kultúrnu blízkosť ako kľúčový faktor uľahčujúci ich migračné rozhodovanie, ktorý znižuje typické bariéry spojené s medzinárodnou mobilitou (de Haas, 2010).

Štúdia sa bude opierať o polo-štruktúrované rozhovory s 30 odborníkmi - 15 Slováckmi v Českej republike a 15 Čechmi na Slovensku - vybranými z rôznych sektorov, ako napríklad univerzitní profesori, štátni úradníci a pracovníci v neziskových organizáciách. Respondenti budú vyberaní pomocou účelového výberu a výberu metódou snehovej gule, aby sa zabezpečila relevantná a rôznorodá skupina účastníkov. V týchto rozhovoroch sa budú skúmať motivácie k migrácii, profesijné príležitosti, kvalita života a skúsenosti s integráciou.

Analýza údajov sa uskutoční pomocou šesťkrokového rámca tematickej analýzy Brauna a Clarkea (2006), ktorý umožní identifikovať opakujúce sa vzory a rozdiely v údajoch. Táto metóda zabezpečuje prísny a systematický prístup k interpretácii kvalitatívnych údajov, čo je v súlade s cieľom projektu odhaliť diferencované skúsenosti odborníkov v oboch krajinách. Tento prístup je vhodný na zachytenie zložitých sociálnych a kultúrnych rozmerov migrácie a poskytuje pohľad na úlohu jazykovej a kultúrnej blízkosti pri formovaní migračných rozhodnutí. Hoci sa zameriavam len na slovensko-českú migráciu, zistenia môžu mať širšie dôsledky pre pochopenie migračných modelov v regiónoch s podobnými historickými a kultúrnymi väzbami.

Bibliografia

Beine, M., Docquier, F., & Rapoport, H. (2008). Brain Drain and Human Capital Formation in Developing Countries: Winners and Losers. *The Economic Journal*, 118(528), s. 631-652. <https://www.jstor.org/stable/20108815>

Braun, Virginia, and Victoria Clarke. (2006). "Using Thematic Analysis in Psychology." *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): s. 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Castles, S., & Miller, M. J. (2009). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. New York: Guilford Press. <https://www.age-of-migration.com/>

Czech Ministry of Education, Youth, and Sports. (2024). *Foreign Students in Higher Education Institutions in the Czech Republic*. Retrieved from <https://statis.msmt.cz/statistikyvs/staty.aspx>

Czech Statistical Office. (2023). *Foreigners in the Czech Republic*. Retrieved from https://migrant-integration.ec.europa.eu/library-document/czech-republic-annual-report-migration-and-integration_en

de Haas, H. (2010). Migration and Development: A Theoretical Perspective. *International Migration Review*, 44(1), s. 227-

264. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>

Docquier, F., & Rapoport, H. (2012). Globalization, Brain Drain, and Development. *Journal of Economic Literature*, 50(3), s. 681-730. <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jel.50.3.681>

Durkheim, E (2005). *Suicide A Study In Sociology (Le Suicide: Étude de sociologie)*
<https://archive.org/details/DurkheimEmileSuicideAStudyInSociology2005>

DZS. (2023). *Studying and Living in Czechia from the Perspective of International Students II*. Retrieved from https://www.dzs.cz/sites/default/files/2024-05/DZS_zprava_o_zahranicnich_studentech_2023_EN_WEB%20%281%29_0.pdf

Eurostat. (2023). *Mobility of Students in Europe*. <https://ec.europa.eu/eurostat>

Lee, E. S. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, 3(1), s. 47-57. <https://www.jstor.org/stable/2060063>

OECD. (2023). *Average Wages in OECD Countries*. <https://data.oecd.org>

Radio Prague International. (2024, May 16). *Number of Slovaks with permanent residency in Czechia increases*. Retrieved from <https://english.radio.cz/number-slovaks-permanent-residency-czechia-increases-8817154>

Rauch, J. E., & Trindade, V. (2002). *Ethnic Chinese Networks In International Trade*. *Review of Economics and Statistics*, 84(1), s. 116-130. <https://www.mitpressjournals.org/doi/10.1162/003465302317331955>

Royal Society of London. (1963). Emigration of Scientists from the United Kingdom. London: Royal Society. <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsnr.1963.0004>

Saxenian, A. (2005). From Brain Drain to Brain Circulation: Transnational Communities and Regional Upgrading in India and China. *Studies in Comparative International Development*, 40(2), s. 35-61. <https://link.springer.com/article/10.1007/BF02686293>

TASR / Teraz.sk. (2023). Analýza: Každý piaty slovenský vysokoškolák študuje v zahraničí. <https://www.teraz.sk/slovensko/analiza-kazdy-piaty-slovensky-vysok/720996-clanok.html>
TUZVO. (2020). Študenti zo Slovenska na českých vysokých školách a naopak. Ako to vidia predstavitelia rektorských konferencií oboch krajín? <https://www.tuzvo.sk/sk/studenti-zo-slovenska-na-ceskych-vysokych-skolach-naopak-ako-vidia-predstavitelia-rektorskych/>

Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. University of California Press.

<https://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1pnrj9>

White, A. (2011). Polish Migration in the UK: Local Experiences and Effects. *Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*, 1(1), 11-32. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=56164>

Zweig, D. (2006). Competing for Talent: China's Strategies to Reverse the Brain Drain. *International Labour Review*, 145(1-2), s. 65-90. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.156>

HYPERTROFIA PAMÄTI: NIEKOĽKO POZNÁMOK K VÝSKUMU PAMÄŤOVÝCH ŠTÚDIÍ NA KONCI 20. STOROČIA

HYPERTROPHY OF MEMORY: SOME NOTES ON MEMORY STUDIES RESEARCH AT THE END OF THE 20TH CENTURY

Izabela VYDRNÁKOVÁ

Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

Hornopotočná 23, 918 43 Trnava

Centrum vied o umení, Slovenská akadémia vied Dúbravská
cesta 9, 841 04 Bratislava 4

vvydrnakova@gmail.com

Abstrakt: Cieľom príspevku je prezentovať aktuálny stav prebiehajúceho výskumu, ktorý sa zameriava na problematiku vnímania pamäti a času, najmä na posun od lineárneho časového vnímania k temporalite návratov, prenosov, anachronizmov a vytesnení. Pamäťové štúdie zaznamenali prudký rozmach v poslednej tretine 20. storočia, pričom koncept pamäti sa zásadne transformoval. Zatiaľ čo v modernistickom chápaní bola pamäť úzko spätá s konštrukciou identity, vzťahom národa k minulosti a jasným ohraničením medzi prítomnosťou a minulosťou, v postmodernej reflexii sa stala priestorom neriešiteľných koncov, meniacich sa postojov k smrti a dôsledkov kolektívnych traumatických skúseností. Holokaust predstavoval jednu z kľúčových udalostí, ktoré viedli k „obratu k minulosti“ v spoločnosti vyznačujúcou sa ambivalentným postojom k smrti a nedostatočnou schopnosťou vyrovnávať sa s traumami 20. storočia, umocnenými politikou amnézie. Na označenie tohto nevídaného rozmachu pamäťových štúdií používame pojem „hypertrofia pamäti“, ktorý sme prevzali od Andreasa Huyssena a ktorý vystihuje pamäťovú posadnutosť prelomu milénia. Túto perspektívu ďalej rozšírime o koncept post-generácie Marianny Hirschovej, ktorý reflektuje medzigeneračný prenos pamäťovej skúsenosti.

Kľúčové slová: Pamäťové štúdie, post-pamäť, monumentalizácia pamäte, holokaust

Abstract: The aim of this paper is to present the current state of ongoing research that focuses on the issue of memory and time perception, in particular the shift from linear temporality to temporality of returns, transfers, anachronisms and displacements. Memory studies have experienced a boom in the last third of the 20th century, and the concept of memory has been fundamentally transformed. Whereas in modernist understandings memory was intimately tied to the construction of identity, a nation's relationship to the past, and a clear demarcation between the present and the past, in postmodern reflection it has become a space of unresolvable endings, shifting attitudes toward death, and the consequences of collective traumatic experiences. The Holocaust represented one of the key events that led to a 'turn to the past' in a society characterized by ambivalent attitudes towards death and a lack of capacity to cope with the traumas of the 20th century, reinforced by the politics of amnesia. We use the term 'memory hypertrophy' to refer to this unprecedented boom in memory studies, which we have adopted from Andreas Huyssen and which captures the memory obsession of the turn of the millennium. We further extend this perspective with Marianne Hirsch's concept of post-generation, which reflects the intergenerational transmission of memory experience.

Key words: Memory studies, post-memory, monumentalization of memory, Holocaust

Akt kultúrneho spomínania je fundamentálnym prvkom ľudstva a vytvárania spoločného korpusu identity a dedičstva, pričom uvažovanie o aspektoch pamäti je možné sledovať už od čias staroveku. Od dôb veľkých mysliteľov staroveku a našou súčasnosťou však konceptualizácia času, pamäti a histórie prešla mnohými premenami. V práci nás bude zaujímať problematika pamäti a času v prítomnosti – najmä zmena vnímania lineárneho času smerom k temporalite návratov, prenosov, anachronizmov alebo vytesnení. Pamäťové štúdie sa v rámci vedeckého záujmu začali etablovať začiatkom minulého storočia, kedy vznikli dve formujúce tradície, z ktorých vychádza súčasný výskum kultúrnej pamäti. Počiatky kreovania novej

teórie kultúrnej pamäti a jej systematického skúmania v rámci kultúry započali dve významné osobnosti – francúzsky sociológ a filozof Maurice Halbwachs (1877-1945) a nemecký historik Aby Warburg (1866-1929). Halbwachsove sociologické štúdie priniesli poznatky o forme kolektívnej pamäti – primárnou tézou je, že individuálna pamäť jedinca je formovaná sociálnymi procesmi prebiehajúcimi v danej spoločnosti. Na základe tohto tvrdenia Halbwachs uznáva, že existencia ľudskej pamäti je priamo podmienená existenciou kolektívnej pamäti, kde spoločnosť figuruje ako substrát pre ukotvenie individua v spoločnosti a definovanie reminiscencií (Halbwachs, 1980, s. 1). Umelecko-historický výskum Warburga, zameraný na médium obrazu ako strážcu pamäti, vniesol do dejín umenia dva významné pojmy: formulu pátosu a prežívanie, ktoré boli základom projektu obrazového atlasu s názvom Atlas Mnemosyné (Warburg, 2008). Práca Halbwachsa a Warburga vytvorila základ pre kultúrne a pamäťové štúdiá počas 20. a 21. storočia smerujúce k interdisciplinárnej orientácii, ktoré v práci budeme analyzovať.

V súčasnej dobe vieme o pamäti viac ako kedykoľvek predtým. Od poslednej tretiny 20. storočia sa táto téma stala záujmom vedcov z rôznych vedných disciplín, paralelne sa však stala centrom záujmu i u laickej verejnosti (Lužný, 2014, s. 4). Stabilita medzi prítomnosťou a minulosťou sa od 19. storočia radikálne transformovala. Idea pamäti, charakteristická pre 19. storočie, bola vnímaná ako základ identity, určovala vzťahy národa k vlastnej minulosti a tvorila pomerne pevnú hranicu medzi prítomným a minulým časom. Na prelome storočí však tento konštrukt stráca svoju dovtedajšiu stabilitu. Minulosť sa stala súčasťou prítomnosti, kde sa premieta prostredníctvom reprodukčných prostriedkov. Kým v 19. storočí sa vedecká spoločnosť zameriavala na formujúce sa začiatky a utopické vízie, na konci 20. storočia sa do popredia dostávajú neriešiteľné konce, meniace sa postoje k smrti a udalostiam tohto obdobia (Janošík a Skopalová, 2019). Paradoxne je táto časť dejín poznamenaná svojou neochotou čeliť realite smrti a zníženou

schopnosťou vyrovnania sa s traumami, i keď je týmito aspektami presýtená celá spoločnosť. Dôsledkom svedectva genocídy a masového ničenia bola celospoločenská traumatizácia vedúca do kolektívneho útlaku. Vyrovnanie sa s týmito ťažkými životnými skúsenosťami muselo nastať skrz nový prístup, ktorý Andreas Huyssen výstižne nazýva hypertrofiou pamäte (Huyssen, 2005, s. 15 a 31). Kapitola nesúca rovnomenný názov načrtáva výskyt dovtedy nevidaného rozmachu záujmu o pamäť a s ním súvisiaceho sporu pamäť verzus história – ako dvoch spôsobov rekonštrukcie minulosti (Assman, 2006, s. 262-263). Posadnutosť pamäťou a súbežná akademická diskusia o hľadaní vhodného spôsobu konštruovania minulosti po udalostiach, ktoré ovplyvnili celosvetové dianie, podľa Huyssena predznamovali novú paradigmu myslenia o čase a priestore (Huyssen, 2005, s. 45-47).

Naznačili sme, že v spoločnosti poslednej tretiny minulého storočia sa čoraz viac dostávalo do popredia premýšľanie o minulosti, ktorého reflexiu ponúka Huyssen vo svojej knihe s príznačným názvom *Prítomnosť minulého: urbánne palimpsesty a politika pamäti*. Jednotlivé eseje v knihe sú zamerané na súčasnú všadeprítomnosť rôznych foriem pamäti, pričom tento fenomén súhrnne pomenúva ako obrat k minulosti (Huyssen, 2005, s. 27). Nadmerné zaujatie minulým časom, stojacim v kontraste s predchádzajúcou víziou budúcnosti, nakoniec vyústilo do krízy histórie a následnej „únavy“ z hypertrofie pamäti. Zmarená predstava priaznivej budúcnosti vychádza zo spomienok na 20. storočie, ktoré neponúkli svetlé vyhliadky na život. Namiesto toho nás opätovne zasahujú históriou vyhladzovania a masívnych zločinov proti ľudskosti, po ktorých ostávame neschopní pozerat' sa na minulosť a budúcnosť cez pozitívnu optiku (Huyssen, 2005, s. 46). Huyssen prebytok pamäti zasadzuje do širšieho rámca mnohých spoločenských súvislostí, ktoré vnímame ako problematické. Týka sa to najmä progresívneho tempa globálnych technologických zmien, ekologických katastrof, absencie vízie a ideologických alternatív, masívnej

medializácie, informačného preťaženia, obnovenia populizmu, narušenia demokratických princípov, korporátnej dominancie, expanzívnej muzealizácie – a ďalších problémov, ktoré výrazne skomplikovali vnímanie času a vzťahu medzi minulosťou, prítomnosťou a budúcnosťou. Zaujímavou súčasťou Huyssenovej teórie je reflexia reprezentácie holokaustu v postmoderných spoločnostiach. Prehlbujúca sa odborná a verejná diskusia o holokauste spolu s mediálnym pokrytím dejín nacistického Nemecka v medzinárodnom meradle patrila ku kľúčovým faktorom mobilizácie diskurzov pamäti a bola dôsledkom povojnových kodifikácií jednotlivých národných histórií (Huyssen, 2005, s. 29). Sila kultúry pamäti udržiavala diskurz holokaustu stále aktuálny aj v 90. rokoch, čoho príčinou bola aj genocídna politika a vojna v Rwande, Bosne a Kosove. V tomto smere Huyssen vníma holokaust ako „šifru pre celé 20. storočie a univerzálny tróp pre historickú traumu“ (Huyssen, 2005, s. 30). Uvedená problematika globalizovanej diskusie o genocíde zintenzívnila senzitivitu mnohých spoločností voči ľudským právam, ale takisto viedla k znemožneniu akcentovania konkrétnych lokálnych tráum. Tento fenomén traumatickej pamäti Huyssen skúma najmä v postmodernom verejnom priestore, v ktorom sú pamäťové obsahy sprostredkované a ovplyvňované dynamikou rôznych foriem novodobých médií. Či už sa jedná o holokaust alebo iné historické, politické a sociálne javy, ich synergickým formujúcim činiteľom je súčasná kultúra s komerčnými médiami, komodifikáciou, marketingom a muzealizáciou. Filmy, dokumenty, zábavné programy, fotografie, múzeá, knihy, romány, komiksy, rozprávky a archívy zaplňajú verejný priestor, formujú vizuálne vnímanie a chápanie historických súvislostí. Huyssenovými slovami sa nachádzame vo svete definovanom jeho vlastnou vizuálnou kultúrou, kde nadmerná saturácia reprezentácie reality a verejnej pamäti bola základom premeny štruktúry základných kategórií ľudského vnímania – času a priestoru (Huyssen, 2005, s. 48). Široko medializované reprezentácie traumatických udalostí prvej polovice 20. storočia zohrávajú

v súčasnom globalizovanom svete, posadnutom pamäťou, kľúčovú úlohu v snahe emočne uchopiť, mentálne spracovať a racionálne vysvetliť vzťah k minulosti, ktorá sa javí ako určujúca pre priestorové a časové ukotvenie. Celospoločenský obrat k minulosti, ktorý aktivizoval kultúry pamäti, predstavuje volanie po zabezpečení budúcnosti, v ktorej majú pamäťové mechanizmy podporiť proces demokratizácie, ochranu ľudských práv, schopnosť vyrovnat' sa s dedičstvom minulosti, rozvoj verejného priestoru a občianskej spoločnosti. Excesívna kulminácia kritickej pamäťovej kultúry je teda istým vyjadrením neukojenej spoločenskej potreby sebaurčenia, ktorá by napokon viedla k väčšiemu dôrazu na ľudské práva, postavenie menších, otázky rodovej diskriminácie a prehodnocovanie národných histórií a ich reprezentácií. Explikácia témy heterogénnej časovosti sa objavuje v postmoderných 90. rokoch a nadväzuje na znepokojivú osciláciu medzi kontinuitou a jej narušením, za ktorými Huyssen vidí celospoločenský strach zo zabúdania a neistoty z budúcnosti.

Odlišnú a špecifickejšiu perspektívu na obdobie prelomu milénia, definovaného ako trhlina v časovosti so svojou limitujúcou schopnosťou reprezentácie, ponúka aj profesorka Marianne Hirschová. Aj napriek tomu, že vo svojom výskume, podobne ako Huyssen, analyzuje rozvoj postmodernej diskusie o pamäti v súvislosti s formujúcimi sa digitálnymi technológiami a vizuálnymi štúdiami, centrum ich záujmu sa diferencuje. Huyssenova teória sa zameriava na verejný priestor postmodernej spoločnosti, kde kladie dôraz najmä na markantný vplyv médií a ich formy sprostredkovania historických udalostí. Hirschová inklinuje k intímne osobnému priestoru, v ktorom je primárna afektívna reakcia. V koncepte postpamäti, ktorý prvýkrát predstavila už v 90. rokoch, je zásadná štruktúra medzigeneračného a transgeneračného prenosu spomienok. Teóriu postpamäti vymedzuje ako väzbu nasledujúcej generácie potomkov k individuálnej, kolektívnej a kultúrnej traume predchádzajúcej generácie – skupiny ľudí, ktorí prežili genocídu (Hirsch, 2012, s. 178-179). Ostatne, sú

to práve udalosti holokaustu, ku ktorým sa viaže celý koncept postpamäti a druhej generácie, často spájaný s ďalšími pojmami, ako deti holokaustu, dcéry Šoa, bytie po, zdedená pamäť a iné (Hirsch, 2012, s. 178). Generácia po sa pritom vzťahuje na tých, ktorí prežili vojnu ako malé deti, ale rovnako aj na spomínanú nasledujúcu generáciu, teda deti tých, ktorí prežili. Dualitnú pozíciu generačného prenosu traumatických spomienok Hirschová deklaruje uvedením dvoch literárnych citátov osvetľujúcich prvé stretnutie s fotografiami zobrazujúcimi desivé procesy v koncentračných táboroch (Hirsch, 2001, s. 5). Jedno sa uskutočnilo na verejnosti, v kníhkupectve, druhé v súkromí domova pri prehliadaní starých rodinných fotografií. Aj keď sa tieto stretnutia odohrali s časovým rozstupom približne dvadsať rokov (čo je podstatné najmä v porozumení konceptu medzigeneračného prenosu – teda rozdielu medzi generáciou, ktorá prežila holokaust v detstve, a druhou generáciou), ich vzájomným prepojením je vnímanie a videnie reprezentácie smrti. To vytvorilo tak silný emočný účinok, že ho obe autorky autorky opisujú ako trhlínu v ich živote. Príklad jasne poukazuje na skutočnosť, že súdobý generačný priestor je definovaný svojou vizuálnou kultúrou, na čo koniec koncov poukázal aj Huyssen, aj keď v omnoho širšom rámci. Ak sa však vrátíme späť k definícii postpamäti, tak ukážka stretnutia s fotografiami holokaustu naznačuje disparitu medzi pamäťou a postpamäťou, ktorej spomienky sa neviažu na udalosti, ktoré by človek zažil priamo. Pri spomienkach detí preživších však neabsentuje výrazný afektívny náboj, ako naznačuje Hirschová. Spojenie medzi minulosťou a prítomnosťou tu nie je zabezpečené procesom vedomého alebo nevedomého spomínania, ale formou projekcie a procesom tvorby, ktorý zahŕňa istú dávku fantázie (Hirsch, 2012, s. 178). Spomienka v teórii post-pamäti nie je len simulakrom skutočnej udalosti, ale takmer dosahuje úroveň reálnej skúsenosti, sprostredkovanej príbehmi, obrazmi a vzorcami správania predchádzajúcej generácie (Hirsch, 2010, s. 179). Je to štruktúra myslenia a spôsob prenosu, ktorý sa odohráva medzi rozličnými pokoleniami, kde na jednej strane

figuruje silná afektívna väzba a na druhej strane projekcia a fantázia. Výzva, ktorú Hirschová stanovuje, spočíva v kritickom prístupe k jednotlivým traumatickým spomienkam. Jej hlavná otázka tkvie v tom, či je druhá generácia schopná primerane reagovať na traumy iných, ktoré si jej príslušníci prežili nepriamo. Návrat k traume či prisvojenie si traumatických skúseností aplikuje najmä na médium fotografie, pričom prihliada na neobvyklú repetitívnosť dostupného fotografického archívu traumy. Vo svojej štúdii *Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory* (2001) objasňuje obavy z obsesívneho opakovania sprostredkovania a medializácie udalostí holokaustu, ktorých zviditeľňovanie formuje naše vedomie a pamäť. Neprikláňa sa pritom ani na jednu stranu, práve naopak, vyjadruje ambivalentné pocity z nadmerného výskytu archívu zobrazení dopĺňajúcich vizualitu holokaustu (Hirsch, 2001, s. 7-8). Pokladá nutkavú otázku, či sú naozaj tieto obrazy len vyprázdnenými dekontextualizovanými pamäťovými signálmi, ktoré sú zbavené svojej schopnosti aktivovať spomienku? Alebo práve táto repetitívnosť sama o sebe ponúka možnosť retraumatizácie, pri ktorej sa z pasívneho diváka stane náhradná obeť, ktorá tieto obsahy prijme ako vlastný príbeh so spomienkami? Odpoveďou na túto dilemu je podľa Hirschovej model postpamäti. Odvoláva sa predovšetkým na argument, že príslušníci druhej generácie žijú s vedomím, že pamäť na tieto udalosti nevychádza zo zažitej skúsenosti, ale je tvorená reprezentáciou. Čítanie opakovania kanonizovaných obrazov v tomto smere nebude mať účinok znečitlivenia a psychickej bariéry pred hrôzou, respektíve nebude nutné obsedantné gradovanie zraňujúcich obrazov. Hirschová tvrdí, že práve ono naliehavé opakovanie tých istých snímok prepája medzi sebou jednotlivé generácie a jeho dôsledkom nie je projekcia traumy, ale skôr jej opätovné vytvorenie (Hirsch, 2001, s. 8). Aj keď sama poukazuje na všeobecnú problematickosť redukcie vizuálnej dokumentácie holokaustu na niekoľko cirkulujúcich snímok, tak postgenerácia, ktorá tieto rozšírené snímky uviedla do nového kontextu a priestoru, z nich neurobila nástroj

retraumatizácie a fixácie, ale skôr ich využila ako aparát na prepracovanie a prekročenie traumatickej histórie.

Komparácia oboch téz, teda Huyssenovej teórie monumentalizácie pamäti a konceptu postpamäti v úzkych rodinných väzbách u Hirschovej, by mohla ponúknuť mnoho komplexnejšie pochopenie mechanizmov návratu minulosti do spoločnosti. Kľúčovou otázkou pre tento príspevok však ostáva to, či vieme spomenuté teórie využiť pri interpretácii súčasného umenia? Téma pamäti, rozpomätávania a zabúdania sa v postkomunistických krajinách začali vynárať po transformácii režimu a demokratických revolúciách v rokoch 1989-1990. Veľkorysou iniciatívou v slovenskom prostredí bol výstavný cyklus Jany Geržovej, realizovaný v rokoch 1995 až 2000 v Synagóge – Centre súčasného umenia v Trnave (Geržová, 2018). Treba zdôrazniť, že išlo o pomerne odvážny a kontroverzný projekt vo vtedajšej politicko-spoločenskej atmosfére mečiarizmu (1992-1998), počas ktorého bola umelecká obec pod silným vplyvom ministerstva kultúry, na čele s Ivanom Hudecom a Dušanom Slobodníkom (Čarný a Gregor, 2014). V centre našej pozornosti bude stáť druhý výstavný projekt s názvom Pamäť miesta, ktorý bol reakciou na posun a destabilizáciu vnímania časovej kontinuity. Geržová svojou koncepciou veľmi aktuálne zareagovala na spoločenský obrat k minulosti – na dichotómiu medzi vizionárskym začiatkom a tragickým koncom 20. storočia. Synagóga v Trnave, ktorú dala počas 19. storočia postaviť židovská obec status quo ante, je miesto, ktoré v sebe nesie stopy historickej i ľudskej pamäti. So základnou premisou rozpadu, stratenej identity a kolektívnej traumy zapríčinennej druhou svetovou vojnou koncepcne pracovala aj kurátorka a vystavujúci umelci a umelkyne – Ľubo Stacho, Anton Čierny, Dorota Sadovská, Monogramista T.D, Peter Rónai, Richard Fajnor, Patrik Kováčovský, Diane Samuels, Anne a Patrick Poirierovci. Naším cieľom v tomto príspevku nie je interpretovať všetky zmienené umelecké intervencie, ale ako názorný príklad si vyberieme tri z nich, na ktorých sa pokúsime ukázať koncept prepojenia prítomnosti

s minulosťou. Cyklus započala výstava Ľuba Stacha s názvom Plátna spomienok a zabudnutia, v ktorom autor reflektuje traumu holokaustu, pričom vyzdvihuje najmä tematiku smrti – nie ako nevyhnutný koniec ľudského života, ale ako dôsledok spoločenského zlyhania. Primárnym východiskom bola séria portrétnych fotografií jedincov, ktorí prežili holokaust. Autor zvolil stratégiu osobného stretnutia s konkrétnymi ľuďmi a ich osobné výpovede prenášal pomocou fotografie na plátna, ktoré boli nainštalované spoločne aj s ich prázdnyimi verziami, ako symbolmi pietnej spomienky na tých, ktorí genocídu neprežili. Stacho posúva úvahy o pamäti smerom ku komplexnému chápaniu, v ktorom máme vnímať nielen pamäť a zapamätávanie, ale aj proces rozpamätávania, ktorý je dôsledkom zabúdania. Momumentálnu intervenciu Svitanie, sugerujúcu pamätník, pripravil pre pôdu synagógy Anton Čierny. Vo svojom umeleckom diele uvažuje Čierny o časovosti, pričom táto asociácia vznikla až pri bližšom pohľade na sklenené výplne tabúl, za ktorými boli viditeľné sedimenty usadeného piesku. Piesok bol v neustálom pohybe a jeho zrnká prepúšťané cez úzke hrdlo zúženého otvoru na podlahu. V tomto kontexte je možné na dielo nazerať ako na meranie času, ktoré v momente prezentovania diela zintenzívňoval aj zvukový zážitok pripomínajúci rytmický klepot kolies idúceho vlaku – odkaz a snaha o vyvolanie spomienky na transporty do koncentračných táborov. Čierny síce v inštalácii pracuje s problematikou reprezentácie holokaustu, ale vyhýba sa doslovnosti. Uplatňuje metaforický a symbolický jazyk, ktorý je antiestetický. Umelecká dvojica, Anna a Patrick Poirierovci, vstúpili do synagógy s efemérnou inštaláciou Slzy zabudnutia pozostávajúcej z 3 016 sklenených bánk v tvare slz. Voľba špecifického počtu sklenených objektov nebola náhodná, symbolizuje počet židovských obyvateľov deportovaných z Trnavy do táborov. Sugescia, ktorú Poirierovci dosiahli, jednak prispela k scitliveniu vnímania diváctva, ale takisto reflektovala aj ich vlastné dojmy z miesta tragickej ľudskej skúsenosti. Slzy sú symbolom vyjadrujúcim hlboký zármutok a bolesť zo straty.

Ako môžeme vidieť na spomenutých dielach, ambíciou tohto projektu nebolo len strohé podanie historických faktov genocídy európskych židov, ale predovšetkým umožnenie divákovi uchopiť a spracovať traumatickú skúsenosť predchádzajúcej generácie. Site-specific inštalácie na jednej strane zdôraznili význam a postavenie židovskej obce v kultúrnych dejinách Slovenska, na druhej však podsunuli možnosť vytvorenia citovej väzby na skúsenosti generácie prvej polovice 20. storočia. Tým sa nám spájajú s konceptom postpamäti, ktorý sme v príspevku načrtli. V kontexte výstavného cyklu proces spomínania a rozpomätávania postgenerácie nie je procesom vedomého návratu k potlačeným reminiscenciám, ale je sprostredkovaný cez umelecké médiá, pomocou ktorých vieme cez silné emócie prežiť dané udalosti. Inštalácie môžeme interpretovať ako formy mnemotechnických oporných bodov, ktoré nanovo aktivujú dôležité, často potlačené obsahy pamäti rovnako individuálnej, ako aj kolektívnej.

Bibliografia

HALBWACHS, M. (1980). *The Collective Memory*. New York: Harper & Row, 170 s. ISBN 0-06-090800-9.

HIRSCH, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 320 s. ISBN 0231156537.

HIRSCH, M. (2012) Generace post-paměti. *Labyrint Revue*, č. 31-32, s. 178-183. ISBN 9771210688319.

HUYSEN, A. (2005). Prítomnosť minulého. In *Urbánne palimpsesty a politika pamäti* (s. 27-53). Bratislava: Vydavateľstvo Ivan Štefánik, 238 s. ISBN 9788096818983.

WARBURG, A. (2008). *Der Bilderatlas mnemosyne: Gesamelte Schriften II*. Berlin: De Gruyter, 2008. ISBN 9783050059648.

ASSMAN, A. (2006). History, Memory, and the Genre of Testimony. *Poetics Today*, vol. 27, n. 2. s. 261-273. Doi 10.1215/03335372-2005-003

ČARNÝ, J. a GREGOR, R. (eds.) (2014). Paradox 90. Kurátorské koncepcie v období mečiarizmu (1993 – 1998). Bratislava: Slovenské centrum vizuálnych umení (Národné osvetové centrum, 363 s. ISBN 978 – 80 – 971709 – 6 – 7.

GERŽOVÁ, J. (2019). Pamäť miesta. Trnava: Galéria Jána Koniarka, 152 s. ISBN 9788085132816.

JANOŠČÍK, V. - SKOPALOVÁ, E. (eds.) (2019). Návrat do budoucnosti. Praha: Umprum, 284 s. ISBN 9788087989814.

LUŽNÝ, D. (2014). Kulturní paměť jako koncept sociálních věd. *Studia Philosophica*. roč. 61, č. 2. s. 3-18. ISSN 1803-7445.

NÁHLED NA ESTETICKOU UDRŽITELNOST PRIZMATEM TEORIE DESIGNU

A VIEW ON AESTHETIC SUSTAINABILITY THROUGH THE LENS OF DESIGN THEORY

Pavel IVANČIC¹

Katedra dejín a teórie umenia, Filozofická fakulta Trnavskej
univerzity v Trnave, pavel.ivancic@tvu.sk

Abstrakt: Záměrem tohoto pojednání je představit pojem „Estetické udržitelnosti“ jako konceptuální nástroj, který se zaměřuje na vytváření produktů, které jsou nejen funkční a trvanlivé, ale také esteticky přitažlivé, což motivuje spotřebitele k jejich dlouhodobému užívání a péči o ně. Příspěvek se zabývá estetickou hodnotou a navrhuje operativní přístupy k zvýšení estetické udržitelnosti v designu. Dále se zabývá environmentální etikou a otázkami, jak vytvářet emocionální pouto k předmětům spotřeby. Zmiňuje také význam kulturních a historických kontextů v estetickém vnímání a preference spotřebitelů. Celkově se jedná o multidisciplinární přístup, který zahrnuje filozofii, estetiku, etiku, ekologii a teorii designu, s cílem podpořit lidskou schopnost představit si udržitelnější budoucnost.

Klíčová slova: estetická udržitelnost, ekologie spotřeby, emocionální hodnota, design

Abstract: The aim of this contribution is to present the term of „Aesthetic sustainability“ as as a conceptual tool that focuses on creating products that are not only functional and durable but also aesthetically appealing, motivating consumers to use and care for them long-term. The document explores aesthetic value and proposes operational approaches to increase aesthetic sustainability in design. It also addresses environmental ethics and the importance of creating an emotional bond with consumer goods.

¹Študent PhD štúdia, ktoré je financované Európskou úniou (NextGeneration EU) a z Plánu obnovy a odolnosti.

The document highlights the significance of cultural and historical contexts in aesthetic perception and consumer preferences. Overall, it is a multidisciplinary approach that includes philosophy, aesthetics, ethics, ecology, and design theory, aiming to support human ability to imagine more sustainable future.

Key words: aesthetic sustainability, ecology of consumption, emotional value, design

Úvod

Koncept estetické udržitelnosti lze považovat za nadčasové téma, jež v různých podobách rezonuje napříč dějinami kultury lidské civilizace. Teprve relativně nedávno však vykristalizovalo v tuto novodobou formulaci jako reakce na aktuální stav světa. V širším smyslu vychází současná filozofická a praktická relevance konceptu estetické udržitelnosti z multidisciplinárního konsensu o nevratné roli člověka v různých formách změn životního prostředí. Závažné ekologické problémy tak vytvářejí morální obavy, které přesahují rámec nezaujatosti, protože radikálně mění výchozí bod k měnícím se estetickým kvalitám prostředí lidského života. Z tohoto důvodu byla dřívější diskuse o vztahu mezi estetickou hodnotou a etickými hodnotami, stejně jako ekologickými hodnotami, například z hlediska estetického ocenění přírody, důležitá pro rozvoj pojetí estetické udržitelnosti. Nicméně, dlouho před vědeckým pochopením globálního oteplování (potažmo rozpoznáním dopadů enviromentální krize na naše životy, stejně jako deformace lidského vnímání hodnoty věcí a vztahu k předmětnému světu v důsledku inflace produkce a spotřeby) byla dočasnost estetické hodnoty diskutována jako jedna z důležitých otázek estetického zážitku a prožívání změny vnímání (Lehtinen, 2021).

Kořeny estetické udržitelnosti jako konceptuálního nástroje lze vysledovat prostřednictvím teorií v krajinářské ekologii (Nassauer, 1997), každodenní estetiky (Saito, 2007), teorii designu (Harper, 2017) a nejnověji ve filozofické a aplikované městské estetice (Lehtinen, 2019). Jeho vývoj si klade za cíl

pochopit, proč jsou určité objekty, lidské artefakty, krajiny a prostředí ceněny více než jiné a jak se toto ocenění v průběhu času zvyšuje nebo snižuje. Místo toho, aby se projednávala dočasnost estetických hodnot pouze z hlediska historicky odlišných stylů nebo výkyvů v trendech, jak tomu často bývá, koncept zaměřuje pozornost na hlubší vrstvy estetického ocenění, které spojují estetické, epistemické a etické hodnoty. V jeho nedávné podobě je koncept estetické udržitelnosti ovlivněn zejména mezigenerační etikou péče (Groves 2014). Z pohledu estetických zájmů to znamená, že lidé mají tendenci projevovat více pozornosti a mezigenerační péče vůči těm objektům a prostředím, které esteticky oceňují (Koperlainen, 2024). Tento proces vyžaduje rozsáhlé znalosti procesů a faktorů nad rámec pouhých osobních preferencí.

Pokud jde o rané diskuse týkající se myšlenky estetické udržitelnosti, jsou zvláště relevantní platonistické přístupy k definování krásy jako samoudržitelné. Ze současného pohledu je však zajímavé, že již Vitruvius (cca 30 – 20 př. n. l.) se snažil popsat kritéria pro úspěšný design, konstrukci a kritiku prostřednictvím propojení ideálů týkajících se materiální trvanlivosti a užitečnosti s estetickými ideály. V novodobém kontextu představuje historicky zásadní iniciační roli text *Everyday Aesthetics* od Yuriko Saito (2007), jež obsahuje mnoho podobných myšlenek, které jsou také ústřední v pojmu estetické udržitelnosti, jak je později formuluje Kristine K. Harper v *Aesthetic Sustainability: Product Design and Sustainable Usage* (2017). Konkrétně důraz na výběr trvanlivých materiálů, které stárnou s půvabem, a tedy plánování péče a údržby ve fázích návrhu produktu. Obě berou v úvahu nemateriální myšlenky a hodnoty (např. známost a kulturní odkazy), které každodenní objekty často obsahují nad rámec čistě funkčních a materiálních vlastností.

Everyday Aesthetics čerpá v mnoha ohledech z odkazu konceptu *Mingei*, který ve 20. letech 20. století zakládá japonský kritik a filozof umění Yanagi Sōetsu, čímž formuje teorii lidového řemesla jako reakci na rychlé modernizační

procesy tehdejšího Japonska. V knize *The Beauty of Everyday Things* vyzdvihuje důležitost estetického působení věcí denní spotřeby: řemeslné výrobky by měly být vyrobené opatrně a vystavěné tak, aby vydržely, opečovávané s respektem a náklonností. Měly by být přirozené a jednoduché, trvanlivé a bezpečné estetický výsledek bezvýhradného naplnění užitných potřeb (Winkelhoferová, 2022). Saito dále zdůrazňuje, stejně jako mnoho pragmatismem ovlivněných popisů estetické zkušenosti, že se zabýváme formami multisenzorického zapojení, které také kultivují tělesné a prostorové propojení s daným jevem.

Paralelní debata o estetické udržitelnosti čerpá svou sílu z multidisciplinární diskuse zahrnující filosofii, estetiku, etiku, environmentální ekologii, studia udržitelnosti a dějiny umění, stejně jako teorii a praxi designu. Multidisciplinární vývoj v pojetí udržitelnosti ovlivňuje novost konceptu estetické udržitelnosti a stanovuje cíle pro objasnění v současné debatě na toto téma. Například otázka, zda by estetická udržitelnost měla být chápána jako koncept estetiky nebo vědy o udržitelnosti, zůstává otevřená. Pokud jde o pozadí, současný koncept udržitelnosti vychází z ekonomických debat a jeho současná mezigenerační a transgenerační konotace byla uvedena ve zprávě Brundtlandovy komise v roce 1987, kde byla udržitelnost chápána ve vztahu k rozvoji jako „udržitelný rozvoj“. S ohledem na tento nový pohled, myšlenka a koncept estetické udržitelnosti se od 90. let 20. století vyvíjí v rámci teorie designu (Harper 2017; Lowe 2010), krajinářské ekologie (prostřednictvím „kulturní udržitelnosti“, Nassauer 1997) a filozofické a aplikované estetiky, v rámci které byla většinou diskutována z pohledu environmentální a každodenní estetiky (Saito 2007; Lehtinen 2021) (Koperlainen, 2024).

Ekologie spotřeby

Jak design a estetika mohou v novodobém kontextu přispět k lidskému blahobytu ve smyslu pocitu duševní pohody a jak mohou být tyto prvky integrovány do každodenního života pro

zlepšení kvality života a osobního růstu? Estetická udržitelnost je zde představena jako konceptuální nástroj, který poskytuje vhled do toho, jak fungují lidské estetické preference a volby a poukazuje nakolik je sféra estetiky důležitou součástí lidské schopnosti představit si udržitelnější budoucnost. Jedná se o zamyšlení nad možnostmi, jak lze snížit, přehodnotit a reformovat spotřebu a nad způsoby, jakými zaměření na estetiku přidává novou dimenzi k tvorbě i spotřebě udržitelných výrobků.

„Co vlastně u průmyslového výrobku chápeme jako kvalitu? Je to pouze suma vlastností, které uspokojují naše požadavky týkající se jeho funkčního uzpůsobení, estetického dojmu, trvanlivosti, účelnosti, příjemného působení na zrakové a hmatové ústrojí atd.? Anebo jsme schopni brát vážně také další kvality, například morální a společenské? A pokud je uznáváme, do jaké míry mají pro nás individuální význam?“ (Lamarová, 1965, s. 6).

V kapitole Green Aesthetics Saito vyzdvihuje potřebu každodenní estetiky v prospěch pragmatických důvodů tím, že jako příklad uvádí environmentální důsledky našich každodenních estetických rozhodnutí. Na základě vkusu děláme estetické soudy, pozitivní nebo negativní, o přírodních tvorech, krajinách, vybudovaných prostředích a spotřebním zbožím, které určují náš postoj a následné akce vůči nim. Důsledky těchto soudů a akcí jsou často environmentálně neudržitelné, i když si to zřídka uvědomujeme. Kromě zvýšení povědomí o dopadu našeho počínání na životní prostředí musí být naše každodenní estetika vedena k environmentálně udržitelným cílům kvůli moci našich estetických soudů ovlivňovat a někdy určovat naše jednání. Přezkoumáním příkladu využití síly estetiky ke společenské agendě, jako je propagace národní identity a hrdosti prostřednictvím americké krajinářské estetiky 19. století, jsou nastíněny specifické zásady „zelené estetiky“, stejně jako strategie, kterým je radno se vyhnout. (Saito, 2007) Svá tvrzení Saito nadále rozvíjí v publikacích *Aesthetics of the Familiar: Everyday Life and World-Making* (2017) a *Aesthetics of Care: Practice in Everyday Life* (2022).

Produktový design a udržitelné užívání

Z hlediska teorie designu se touto problematikou zásadním způsobem zabývá Kristine H. Harper v knize *Aesthetic Sustainability: Product Design and Sustainable Usage* z roku 2017. V rámci snahy o nápravu dopadů nadprodukce a nadspotřeby v oblasti předmětného světa a užitého umění se ukazuje, že předpoklad změny nastavení a hledání nových parametrů s sebou přináší nutnost přehodnocení statu quo a potřebu reformace teoretických a praktických principů. Ukazuje se, že nejvýznamnějším způsobem, jak transformovat svět designu, je vytvářet promyšlené, dobře zpracované a trvanlivé objekty, které jsou účelné a esteticky atraktivní. Koncept estetické udržitelnosti byl vyvinut, aby ukázal, proč určité objekty a artefakty v našem vědomí časem nabývají na hodnotě. Jak chápat estetickou hodnotu v estetické udržitelnosti? Proč některé věci snadno vyhazujeme, zatímco jiné udržujeme a uchováváme po mnoho let, navzdory jejich zjevnému opotřebení? Může větší porozumění estetické hodnotě vést k strategičtějšímu a udržitelnějšímu přístupu k designu produktů? (Harper, 2017)

Denně jsme nuceni, jak individuálně, tak kolektivně, činit širokou škálu rozhodnutí. Mnoho z těchto rozhodnutí zahrnuje vedle mimořádně složitých procesů s důsledky sahajícími daleko za sféru našeho každodenního života a činností estetickou složku. Jak ukazuje filozofické studium estetiky, hodnocení vkusu je mnohem složitější jev, který se rozvíjí jako výsledek širších kulturních, historických a intersubjektivních procesů. Zjednodušeně řečeno – lidská schopnost ocenění je záležitostí změny. Produktový design a ohleduplné užívání se vztahuje k emocionální trvanlivosti v tom smyslu, že se zaměřuje na psychologické a smyslové pouto mezi subjektem a objektem. Ovšem spojení subjekt – objekt je založeno na více než emocích: esteticky udržitelné objekty neustále dodávají lidskému životu „estetickou výživu“ (Ibid.).

Estetická saturace vyžaduje v různé míře uspokojení racionálních a iracionálních požadavků - naplnění potřeby

bezpečí a jistoty na jedné straně a potřeby vzrušení a překvapení na straně druhé. Oba druhy potěšení mají schopnost být okouzující a uspokojující, i když velmi odlišnými způsoby. Kristine H. Harper představuje dva přístupy k estetické udržitelnosti: "Potěšení ze známého" a "Potěšení z neznámého". První přístup se zaměřuje na harmonické a neutrální objekty, které jsou relativně snadno pochopitelné, mohou být kombinovány s jinými předměty a apelují na širokou škálu vkusů, vykazují jistý univerzální charakter. Druhý přístup se zaměřuje na složité a specifické objekty, které jsou výzvou a vyžadují důkladnější zájem a zkoumání. Základní rozdíl mezi těmito dvěma obsahuje historický odkaz na rozlišení mezi krásným a vznešeným - nebo spíše na historické rozlišení mezi krásným a vznešeným estetickým zážitkem (Ibid.).

Optikou teorie designu

Funkcionalismus, který dominuje designu a architektuře počátku 20. století klade důraz na jednoduchost a objektivitu, kde „forma následuje funkci“. Adolf Loos ve slavné stati „Ornament a zločin“ z roku 1910 provokativně prohlásil, že „ornament není již přirozeným plodem naší kultury, ale přežitkem minulosti nebo znakem úpadku“ (Loos, in *Náš směr*, 1923 – 24, s.169). K Loosovi jako svému předchůdci se hlásil také Le Corbusier, jehož manifesty purismu zdůrazňovaly pokrok vědy a techniky, racionalitu, konstrukci a formální dokonalost. Ludwig Mies van der Rohe je spojován s prohlášením: „Less is more“. Vůči zjednošujícímu pojetí reality a manipulativnímu funkcionalistickému přístupu se vymezuje kritik avantgardních tezí František Kovárna ve studii *Věci duše zbavené*, kde si všímá nakolik striktně materialistický vztah ke světu degraduje vztah k věcem a způsobuje „odvěcení věcí“:

Jen trochu sledujme, jak se chováme k věcem, a bez velkých nesnází si zjistíme, že jsme jim vzali duši. Pole se stalo rolníkovi předmětem výrobního procesu, není polem v dřívějším slova smyslu. Les není lesnímu hospodáři lesem, ale budoucí látkou dřevařského průmyslu, trámem, prknem, latí nebo štěpinou na

zátop. Jako by všechno bylo ztratilo život. A líp se nechováme k věcem, které nám z těch látek, kdysi živých a plných vlastního života, vyrábí lidská ruka v řemeslech a průmyslu. Necháme projít tyto věci křivkou života od narození až do stáří, kdy už nemohou sloužit a vysloužily si odpočinek? Sama výroba se do velké míry postará, aby se tak nestalo, abychom nemohli k věcem přilnout, rozpoznat se v nich, vdechnout jim duši. Vyrábí nám věci krátkodeché a krátkověké, protože již není cílem trvalost, ale chce dosáhnout co nejrychlejšího oběhu a z oběhu si zajistit další výrobní tempo, jež přísluší stroji. A jako se dívá na věci výroba, které nejsou cílem, ale prostředkem dalšího koloběhu, tak utilitaristicky jsme se naučili dívat na věci i my. Věci přestaly být věcmi a staly se artiklem, zbožím kratší nebo delší sezony (Kovárna, 1939 – 1940, s. 122).

Z hlediska českého historického kontextu je namísto zmínit tzv. měkký modernismus či emocionální funkcionalismus vedený například architekty Karlem Honzíkem, Ladislavem Žákem, a přítomná také v úvahách Jana E. Kouly a Františka Kovárny. V opozici k vědeckému funkcionalismu, zdůrazňovali psychologické a emocionální potřeby člověka a stavěli se vůči abstraktnímu jazyku funkcionalistické architektury, v jehož důsledku měla ztrácet jakýkoli obsah na úkor estetického formalismu. Teorie kolem každodenních předmětů jakožto neživých aktérů a potažmo i tvůrců nového životního stylu rozpracovali volně se sdružující členové Klubu pro rozumnou spotřebu a hnutí necessismu usilující o uvedení myšlenek rozumné spotřeby do praxe. Mezi tyto členy patřil psychoanalytik, estetik, sociolog a jeden ze zakládajících členů surrealistické skupiny Bohuslav Brouk a architekti a teoretici Karel Honzík a Ladislav Žák. Estetik Jan Mukařovský úsilí věnované vytvoření nového životního slohu dokonce interpretoval jako určité vývojově nutné a důsledné domyšlení funkcionalismu, jelikož jej považoval za pokrokový směr, skrze nějž architektura a design začaly přemýšlet v dobově adekvátním poměru člověka ke světu (Mukařovský, 1937-1938, s. 5 – 11). Bohuslav Brouk propaguje životní sloh založený na

rozumné spotřebě a organizovaném (plánovaném) vztahu mezi výrobou a spotřebou, na kultivaci výroby, tvorbě „nutných“ věcí a užitných hodnot a zušlechťování základních životních potřeb. V knize Racionalizace spotřeby z roku 1946 se zabývá základními problémy projektování, kde mimo jiné zkoumá vztah lidí k věcem a předmětům.

„Touha po novotách není ... stejnorodá a často, ne-li převážně, je podnícena estetickou nedokonalostí našich svršků. Předměty, které se dnes dostávají na trh, mají obvykle po estetické stránce, jak jsme již nesčíslněkrát podotkli, nevalnou hodnotu, takže není divu, jestliže se nám co nejdříve znelíbí a toužíme - li stále po nových. Kdyby lidé vlastnili esteticky dostatečně hodnotné věci, zajisté by jejich neustavičná shánka po všem novém značně poklesla, neboť ušlechtilé výtvoř nás hned tak neznudí, neomrzí. ... Jen radikální reforma veškeré výroby, náležitě estetické vypravení každého tovaru může dodat našemu životnímu prostředí utěšený vzhled, který by nepotřeboval být dříve nebo později osvěžován, pozměňován všelikými krámy anebo předčasnou výměnou rozumných svršků. Chceme - li lidi odpoutati od estetických krámů a zabrániti ne hospodárné výrobě věcí ..., jest tedy třeba, abychom vyráběli jen předměty esteticky co nejhodnotnější“ (Brouk, 1947, s. 136 -137).

Design – aktualita, nebo věčnost?

Teorie designu by měla vytvářet kritické vědomí “zdravého rozumu“ v každodenním životě. Design musí být určitý a srozumitelný, protože je svou podstatou ztělesněnou definicí určitých lidských potřeb, které trvají nikoliv jen v prostoru, avšak velice výrazně i v čase.

„Kromě aktuálnosti mají nejlepší díla ještě vnitřní hodnotu, která může někdy později, po letech znovu pomáhat odhalovat aktualitu nové přítomnosti. ... Vnitřní hodnota designu – a to je snad pokus o jeho ‚věčnost‘ – spočívá patrně v umění uspořádat veškeré prostředí od půdorysu budovy až třeba po textilní dekor v jakém si pevném, a přece otevřeném řádu, v uspořádání, jež má pevnou, ale zároveň flexibilní strukturu, tak jak je tomu u mladého, zdravého těla. Myslím, že věčnosti

designu se dosahuje málokdy. Uvědomujeme si ji tehdy, když nějaký tvar – ať už je to starý automobil nebo stará lahev – zařazujeme v jejich nově poznané aktualitě znovu a v novém významu do našeho životního prostředí.“ (Lamarová, 1970, s. 1 – 2).

Lamarová rozvíjí dále své vize: „To nás přivádí potom k prostorob – časové úvaze o designu, která je uvozena představou aktuálnosti na jedné straně a tušením „věčnosti“ na straně druhé. *„Aktuálnost designu bychom mohli definovat jako onen vzácný okamžik, kdy se podaří uvést v soulad a přesně tvarově vyjádřit tři základní funkce: technickou, společenskou a estetickou tak, že konečný výsledek odpovídá nejen racionálním a spočitatelným kritériím, ale i onomu iracionálnímu psychickému momentu – okamžitému stavu myslí. Jde o to, abychom moderní civilizaci dali duchovní, humanistický obsah. A v tom spočívá kulturní úloha průmyslové výroby.“ (Ibid.).*

Kaleidoskop manifestů designu

V následujících řádcích pro ilustraci uvádím výběr proklamací (projektantů a teoretiků designu a architektury), jejichž poselství mělo formativní dopad na následující vývoj samotného odvětví užitého umění a designu. Pojem estetické udržitelnosti do jisté míry navazuje na další modernistické tendence – například myšlenkový směr a designový princip Gute Form (propagovaný v 50. letech 20. století Ulmskou školou designu v Německu), zaměřený na čistotu formy s důrazem na účelnost a trvanlivost. „Dobrá forma“ má plnit svou funkci, respektovat použité materiály a adekvátní výrobní postupy a tyto prvky kombinovat v imaginativním vyjádření (Bill, 1950). Snaha a důraz navrhovat především to, co lidé potřebují, spíše než to, co chtějí (nebo si myslí, že chtějí) zároveň odkazuje na dávné stoické rčení, jež nabádá pohrdat tím, co zbytečná námaha vytvořila pro okrasu. Za symptomatické vyvrcholení těchto tendencí lze považovat legendární desatero čelního představitele minimalismu Dietera Ramse, který byl svého času stále více znepokojený stavem světa kolem něj. Mluvil o „neproniknutelné změti tvarů, barev a zvuků“, a uvědomoval si, že tomu svou prací napomáhá. A položil si otázku: Je můj

design dobrý? Odpovědí bylo 10 principů „dobrého designu“. Dobrý design je:

1. Inovativní

Možnosti inovací nejsou zdaleka vyčerpány. S tím, jak jde dopředu věda a technologie, otevírají se i možnosti designu. Inovativní design je ale součástí technologie, design sám o sobě není cílem, nemá být samoúčelný.

2. Užitečný

Lidé si kupují produkty, aby je používali. Ty musí splňovat určitá kritéria, a to nejen z hlediska funkčnosti, ale i estetiky a psychologie. Dobrý design dává důraz na účelnost výrobku.

3. Estetický

Estetická kvalita výrobku je nedílnou součástí jeho užitečnosti, protože výrobky používáme každý den a ovlivňují nás a naši pohodu. Ale jen dobře realizované objekty mohou být krásné.

4. Srozumitelný

Dobrý design objasňuje strukturu výrobku. Ideální výrobek je intuitivní a snadno pochopitelný.

5. Nevtravný

Výrobky, které splňují svůj účel jsou jako nástroje. Nejsou to ani ozdobné předměty, ani umělecká díla. Jejich design by proto měl být neutrální a zdrženlivý, aby ponechal prostor pro sebevyjádření uživatele.

6. Upřímný

Dobrý design se nesnaží tvářit jako něco, co není (lepší, silnější, cennější). Nesnaží se uživateli slibovat něco, co nedokáže splnit.

7. Dlouhotrvající

Vyhýbá se módním trendům, a proto nikdy nevypadá zastarale. Vydrží mnoho let.

8. Důkladný

Důkladný až do posledního detailu. Nic nesmí být svévolné nebo ponechané náhodě. Péče a přesnost v procesu návrhu je vyjádřením úcty k uživateli.

9. Ekologický

Šetří zdroje a snižuje fyzické a vizuální znečištění v průběhu celého životního cyklu výrobku.

10. Minimální

Méně, ale lépe (Less, but better). Protože se soustředí na nepostradatelné aspekty, nejsou výsledky zatížené zbytečnostmi“ (Rams, 1970).

Protipól puristických postulátů lze spatřovat v avantgardních tendencích ústících až v postmodernu. Složitě a neobvyklé kombinace v umění a designu mohou záměrně vzývat naše očekávání a estetické zážitky spojené s těmito výzvami mohou být trvalé a udržitelné. Ekvivalenty ozvěn takového přístupu a přemýšlení můžeme spatřovat v revolučních avantgardních tendencích moderního umění jako například u Marcela Duchampa, Meret Oppenheim, surrealistické návrhářky Elsy Schiaparelli nebo v radikální estetice Rei Kawakubo a Comme des Garçons či anti – fashion postoji Martina Margiely nebo u nonkonformní Vivienne Westwood. Vůči „totalinímu“ kánonu funkcionalismu se roku 1966 vymezuje architekt Robert Venturi v *Complexity and Contradiction*, když oproti slavnému sloganu „Less is more“ proklamuje „More is not less“ a „Less is bore“. Což se stalo ústředním mottem postmoderního designu, jehož klíčovými principy byly spletnost a rozpor jak je patrné například v uskupení Studio Alchymia nebo hnutí Memphis. Postmodernismus začal jako radikální okrajové hnutí v 70. letech, ale stal se dominantním vzhledem 80. let, „dekády designérů“. Živé barvy, teatralita a přehánění: všechno bylo prohlášením mnohostranného stylu „Anything goes“.

Wolfgang Welsch v *Design objektu* a rámci z roku 1991 proklamuje následující určující směr pro design. Změnu v paradigmatu, kterou požaduje postmoderna, lze podle něj charakterizovat tímto způsobem:

„1. Design musí vědomě jít mnohými a rozdílnými cestami. Musí se naučit docenit a vyjádřit pluralitu.

2. Design musí zohlednit nejen sociální, národní, lokální nebo podnikatelské identity, ale musí rovněž vytvářet krystalizační body pro nové, příčně probíhající (transverzální) identity. Má-li náš život být navenek i uvnitř stále více „životem v plurálu“, tedy životem, který v sobě spojuje a v němž probíhají vícere koncepty, musí design nejen zohledňovat existující modely (lokální, národní, sociální apod.), ale vytvářet také smíšené (překryté, multivalentní) podoby ztvárnování.

3. V protikladu k důrazu moderny na racionalismus a funkcionalismus jde nyní stále více o fiktivní, emocionální, smyslové a ikonické hodnoty. To může designu jediné vyhovovat, neboť jeho doménou je jak obraznost, tak imaginace. Design působí tím, že probouzí a mění hluboko zakořeněné obrazy, potřeby či očekávání. Designér pracuje s ikonickými vrstvami vědomí a v nich se pohybuje...“ (Welsch, In Pachmanová, 2005, s. 95).

Jasper Morrison ve svém prohlášení Super Normal kritizuje moderní design za to, že se stal hlavním zdrojem znečištění. Podle něj se design, podporovaný lifestylovými časopisy a marketingovými odděleními, změnil v soutěž o to, jak udělat věci co nejvíce nápadné pomocí barev, tvarů a překvapení. Historický a idealistický účel designu – tedy sloužit průmyslu a spotřebitelům tím, že vytváří věci snadněji vyrobitelné a lepší pro život, se podle něj odklonil. Morrison tvrdí, že design dělá věci zvláštními, což je problém, protože zvláštní věci jsou obvykle méně užitečné než normální a méně odměňující z dlouhodobého hlediska. Zvláštní věci vyžadují pozornost ze špatných důvodů a narušují potenciálně dobrou atmosféru. Proto vyzývá k zachování normálního a odolávání zvláštnímu (Morrison, 2007).

Lidewij Edelkoort v roce 2015 zveřejnila *Anti_Fashion* (manifest pro příští dekádu), ve kterém vysvětluje, proč je „móda přežitkem“. Podtitul „Deset důvodů, proč je módní systém zastaralý“ předvídá „konec módy, jak ji známe“. Na konkrétních příkladech z oblastí jako jsou vzdělání, výroba, návrháři, maloobchod, marketing a dalších argumentuje, jak se móda stala „směšnou a ubohou parodií toho, čím byla“ a deformuje naše vnímání hodnoty věcí a vztahů. Varuje před hroící ztrátou kontinuity tradic a kulturního dědictví a nastiňuje nadcházející soumrak individualismu a nutnost obratu ke kolektivním hodnotám a řemeslné výrobě jako ekosystému komunit a základnímu stavebnímu kameni společnosti (Edelkoort, 2015).

5. aspektů estetické udržitelnosti podle Sanny Lehtinen (2024):

„1. Subjektivní zkušenost: Tento prvek se zaměřuje na kvalitu vnímání a kognitivní dimenzi estetického zážitku, včetně představivosti, emocí a paměti. Estetické zážitky jsou často hluboce osobní a mohou být ovlivněny individuálními vzpomínkami a emocemi.

2. Estetická hodnota: estetické hodnoty jsou společensky sporné pojmy estetických kvalit. To znamená, že to, co je považováno za esteticky hodnotné, může být předmětem diskuse a může se lišit mezi různými kulturami a společnostmi.

3. Funkčnost: zaměřuje se na to, jak dobře daný objekt nebo prostředí plní svůj účel. To zahrnuje vhodnost, použitelnost a schopnost objektu nebo prostředí poskytovat očekávané funkce.

4. Vztah k času: zahrnuje trvanlivost, dlouhověkost, adaptabilitu a modularitu. Estetická udržitelnost zahrnuje schopnost objektů a prostředí přizpůsobit se změnám v průběhu času a zůstat esteticky hodnotnými.

5. Environmentální udržitelnost: představuje zřetel na původ a použití materiálů, stejně jako na cirkularitu. To zahrnuje zajištění, že materiály použité v objektech a prostředích jsou udržitelné a že jejich použití minimalizuje negativní dopady na životní prostředí“ (Koperlainen, Lehtinen, 2024).

Závěr

Ani postmoderní pluralita jako nezřízený eklektismus a krajní individualismus, ani ultimátní utopické modernistické vize se nezdaří být „konečným řešením“. Jeden přístup zároveň nutně nevylučuje ten druhý. Jde spíše o to, že každý tvoří jinou, dílčí strategii pro analýzu a práci s estetickou udržitelností. Potěšení z udržitelných objektů spočívá jednak v jisté míře nestranné univerzálnosti, jež nepostrádá uvědomělou pokoru a na druhé straně také v jejich pozitivní rozmanitosti a schopnosti narušit uživatelskou komfortní zónu a konfrontovat naše schopnosti vnímání. S tímto na mysli, udržitelné designové objekty mají mít multifunkční rozměr, který zvyšuje jejich estetickou flexibilitu (ať už v praktickém nebo estetickém smyslu). Jako optimální řešení se tak jeví rafinované propojení obou zásad jako jakýsi citlivý adaptabilní princip. Apel na „estetickou iniciativu“ neznamena pouze formální inovaci, ale spíše změnu způsobu myšlení jakožto shopnost přizpůsobení reflektující globální vývoj materialistické kultury. S tímto uvědoměním snad není přehnané tvrdit, že jsme v současné době svědky formování nového estetického étosu vyjednávaného prostřednictvím podmínek udržitelnosti..

„Jestliže je moderní pojetí světa založeno na schopnosti absorbovat, přejímat a posuzovat projevy nejrozličnějších kultur a jestliže k takovému způsobu pojmání světa je uschopněna pouze plně rozvinutá osobnost, pak toto jistě platí obzvláště pro průmyslového návrháře. ... Ještě žádný umělec neměl srovnatelné možnosti ztvárňovat své intence a zajistit jim dosah v takovém měřítku jako průmyslový návrhář, který může určovat všeobecný vkus. Zodpovědnost, kterou nese masová produkce vůči společnosti, stejně jako zodpovědnost těch, kdo takříkajíc stojí u kolébky průmyslového výrobku, je nekonečně velká. Právě kvůli onomu silnému a konstantnímu vlivu, kterým předměty všedního dne působí na celý životní styl epochy“ (Lamarová, 1965, s. 5).

Doba se posunula a význam slov „průmyslový návrhář“ se oproti šedesátým létům liší. Býval-li takovým návrhářem

výhradně člověk, pak dnes již na tuto pozici nemá výlučné právo. Stejně tak se posunula i funkce strojů v průmyslové výrobě: od produkce k tvořivosti. Stroje již mohou obsadit všechny články výrobního řetězce a odlišovala-li dříve návrháře od stroje invence či intence, dnes jejich demarkační linii vyznačuje jiná vlastnost. Je-li dnes průmyslovým návrhářem člověk, je jím natolik, nakolik za produkt nese zodpovědnost. Stojí u kolébky průmyslového výrobku nikoli jako rodič, nýbrž jako sudička, jež se pokouší spatřit celý jeho osud a zvažuje, jaký bude mít dopad na osudy ostatních (vý)tvorů. Rozhodne-li se nechat jej vyjít do světa, ručí za to životem. Doba se posunula a vývoj již není totéž, jako růst. Na místo umělecké inovace nastupuje estetická udržitelnost. Není cílem se invence a tvořivosti vzdát, avšak je třeba nově uspořádat priority (Kettner, 2025, in press).

Lidské schopnosti hodnocení a ocenění jsou záležitostí změny. Přesto některá umělecká díla a artefakty, některá prostředí, stejně jako mnoho zvyků a praktik si udržují svou estetickou hodnotu v průběhu času, a víme z osobní zkušenosti, jak zastrašující může být někdy přizpůsobit své hodnoty oceněním, která nejsou považována za vlastní... Tyto procesy vedou k přehodnocení estetické hodnoty jako součásti složité sítě propojených hodnot. Je tedy zřejmé, že ačkoli budoucnost existuje, můžeme se jí vyhnout nebo ji změnit tím, že změníme svou současnou situaci. Kvalitou našeho stavu přitahujeme nebo jsme přitahováni k určitým typům zkušeností. Pokud je náš stav dobrý, nepřitahujeme nebo nepotřebujeme zažít určité události, které by jinak byly nezbytné k vyvážení našich životů. Máme kontrolu nad naší budoucností a odpovědnost za ni, protože je určena naším současným stavem.

Bibliografie

BROUK, B. (1947). Lidé a věci, , 9. kapitola „Funkce nepodstatné“. Praha.

Brundtland Commission. Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development.

United Nations, Oxford University Press, 1987, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf/>

HARA., K. (2011). *Designing design*, Lars Müller Publishers. ISBN 978-3-03778-105-0.

HARPER, K.H. (2017). *Aesthetic Sustainability: Product Design and Sustainable Usage*. London and New York: Routledge. ISBN 978-1-138-36928-4.

HUBATOVÁ – VACKOVÁ L., PACHMANOVÁ M., PEČINKOVÁ P. (eds.) (2014) *VĚCI A SLOVA – Umělecký průmysl, užité umění a design v české teorii a kritice 1870-1970*, Vstup v Praze Praha. ISBN 978-80-86863-69-6.

KETTNER, M. (2025) *Less is more but that's not ALL!*, (text k výstavě ateliéru Fashion designu FDULS), Galerie Ladislava Sutnara, Plzeň.

KOVÁRNA, F. (1939-1940) *Věci duše zbavené*. In *Dílo*, XXX.

LAMAROVÁ, M. (1965) *O citech a tradicích*, In Milena Lamarová, *Menschen und Dinge*, Praha.

LAMAROVÁ, M. (1970) *Design: aktualita nebo věčnost*, In *Czechoslovak Industrial Design*, Sborník pro otázky průmyslového návrhu, prosinec.

LEHTINEN, S. (2021) *Aesthetic Sustainability*, In *Situating Sustainability: A Handbook of Contexts and Concepts*, edited by C. P. Krieg and R. Toivanen, s. 255 – 267. Helsinki: Helsinki University Press 2021. DOI: <https://doi.org/10.33134/HUP-14-18>.

LOOS, A. (1923) *Ornament a zločin* In *Náš směr*.

MUKAŘOVSKÝ, J. (1937) *K problému funkcí v architektuře*, In *Stavba*, XIX.

PACHMANOVÁ M. (ed.) (2005) Design: aktualita nebo věčnost?, Antologie textů k teorii dějinám designu, Vstup v Praze, Praha. ISBN 9-788086-863054. 978-80-271-3649-0.

SAITO, Y. (2007) Everyday Aesthetics. Oxford, Oxford University Press. ISBN 978-0199575671.

VENTURI, R. (2004) Složitost a protiklad v architektuře. Arbor Vitae. ISBN 80-86300-17-X.

WINKELHOFEROVÁ, V. (2022) MINGEI – Lidové umění a řemeslo v Japonsku, K-A-V-K-A. ISBN 978-80-908575-2-0.

<https://designmanifestos.org/>

<https://www.dezeen.com/2015/03/01/li-edelkoort-end-of-fashion-as-we-know-it-design-indaba-2015/>

PLÁN [OBNOVY]

Financované
Európskou úniou
NextGenerationEU

VÝROBA PITHOI A POĽNOHOSPODÁRSKA PRODUKCIA V KILÍKII A SEVERNEJ LEVANTE V NESKOREJ ANTIKE

PITHOI MANUFACTURE AND AGRARIAN PRODUCTION IN CILICIA AND THE NORTHERN LEVANT IN THE LATE ANTIQUE PERIOD

HİKMET KILINÇOĞLU¹

Katedra Klasickej Archeológie, Filozofická Fakulta, hikmet.
kilincoglu@tvu.sk

Abstrakt

V Kilíkii a severnej Levante bola v období neskorej antiky intenzívna výroba a obchod s transportnými a skladovými nádobami. Klimatické podmienky týchto oblastí boli mimoriadne priaznivé pre pestovanie olív a vinnej révy, pričom úrodná pôda umožňovala rozsiahlu poľnohospodársku produkciu. Dva kľúčové produkty – olivový olej a víno – pochádzajúce z intenzívnej poľnohospodárskej činnosti, najmä na vidieku, boli spracovávané v dielňach známych ako mola olearia. Výsledné produkty sa uskladňovali v nádobách nazývaných pithoi, a to nielen vo vidieckych poľnohospodárskych usadlostiach, ale aj v skladoch, obytných štvrtiach a v pivniciach kostolov či mestkých veží. Z tohto dôvodu bola produkcia a používanie pithoi výrazne rozšírená, predovšetkým vo vidieckych oblastiach. Keďže ide o veľké a ťažké nádoby, vyrábali sa priamo v regióne – v lokálnych keramických dielňach, ktoré prevádzkovali buď miestni hrnčiari, alebo putujúci majstri. Trvácnosť pithoi, ktoré sa používali po stáročia až tisícročia bez zásadných zmien vo forme, poukazuje na ich význam pre poľnohospodársku produkciu a obchod. Geografické a klimatické podmienky, úrodná pôda, ako aj výhodná geopolitická poloha a obchodný potenciál týchto regiónov boli – rovnako ako v staroveku – efektívne využívané aj v období neskorej antiky.

¹Študent PhD štúdia, ktoré je financované Európskou úniou (NextGeneration EU) a z Plánu obnovy a odolnosti.

Klíčové Slová: *Pithos, Mola Oleria, Výroba, Kilíkia a Severná Levanta, Neskorá Antika.*

Abstract

In Cilicia and the Northern Levant, the Late Antique period saw intensive production and trade in transport and storage vessels. The climatic conditions of these regions were highly favorable for the cultivation of olives and grapevines, while the fertile soil enabled extensive agricultural production. Two key products—olive oil and wine—resulting from intensive agricultural activity, especially in rural areas, were processed in workshops known as mola olearia. The finished products were stored in large containers called pithoi, not only in rural farmsteads, but also in storage facilities, residential quarters, and the cellars of churches or urban towers. For this reason, the production and use of pithoi became widespread, particularly in rural contexts. As these were large and heavy vessels, they were produced locally—in regional ceramic workshops run either by local potters or itinerant craftsmen. The longevity of pithoi, which were used for centuries or even millennia without significant changes in form, highlights their importance for agricultural production and trade. The geographical and climatic conditions, fertile land, and advantageous geopolitical position and trade potential of these regions were—just as in antiquity—effectively exploited during the Late Antique period.

Key words: *Pithos, Mola Oleria, Production, Cilicia and Northern Levant, Late Antiquity.*

Introduction

In parallel with the development of agricultural production in Cilicia and the Northern Levant during Late Antiquity, olive oil and wine workshops were established in numerous rural settlements. Thanks to the favorable climate and fertile soils of both regions, olive and grape cultivation was possible on a large scale. The surplus of these two valuable agricultural products, resulting from intensive farming, was exported to various parts of the Mediterranean and also met the needs of

the local population. This study focuses on the olive oil and wine workshops built extensively in rural areas, along with the pithoi discovered in associated storage facilities. The surplus products were stored in these pithoi for preservation and prepared for export and local use. Through an analysis of the pithoi and workshop sites, this study aims to shed light on the agricultural economy of the region. The presence of pithoi within workshop areas and adjacent storage spaces provides important evidence for identifying the locations of olive oil and wine production in the region. Furthermore, the distribution of commercial activity has been documented through the study of these workshops and their pithoi. Excavations and surface surveys conducted in the province of Cilicia and the Northern Levant have demonstrated the significance of rural life for both urban and regional economies, as evidenced by the large number of identified workshop structures. Based on the collected data, the study aims to map the distribution of rural production, identify areas of commercial exchange, and locate production centers in both regions. Ultimately, the goal is to understand storage and production zones by examining the spatial relationships between workshops and pithoi in the region.

1. Origin and Use of Pithos in Antiquity

Vessels with wide or narrow mouths, bulging bodies, and large capacities are referred to as pithos in ceramic literature and Greek terminology. In Roman terminology, these large vessels are known as *dolium* (Hilgers, 1969, p. 58). During the Byzantine Empire, the terms *pithos* (singular) and *pithoi* (πίθος, πίθοι) (plural) were used (Fidancı, 2016: 5; Tekçam, 2007, p. 177). Armenian merchants who were active in trade during the Middle Ages referred to their pithoi as *karasy* (Fidancı, 2016: 5), while Spanish merchants used the term *tinaja* (Bişkin, 2019: 14). In Middle Eastern scholarship, the term *zir* is commonly used (Cytryn-Silverman, 2010, p. 103). In modern Greek literature, they are called *pitharia*, while in Turkish, *pithos* is often translated as “jar,” a term borrowed

from Arabic (Blitzer, 1990, p. 677).

Pithoi can have wide or narrow mouths and typically lack a neck. These vessels, characterized by their swollen bellies, are considered a type of upright jar (Akkurnaz, 2016, p. 50). Classified as coarse ware, pithoi are generally thick-walled, roughly produced, and represent second-class workmanship. Their ceramic fabric contains a high amount of tempering agents such as grit and lime, and sometimes straw or grass, which helps the vessel “breathe” and keeps the contents cool (Mimaroglu, 2011, p. 141). Their mouths were commonly sealed with stones or terracotta lids to preserve freshness. These lids are mentioned by ancient writers like Pollux. Some pithoi were buried in the ground or stood on three legs due to being made without a flat base or having a pointed bottom (Akkurnaz, 2016, p. 59). Others had wide, flat bases or disc-shaped bottoms (Sezgin, 2017, p. 43).

Pithoi over 55–60 cm in height carried various Greek meanings such as “wine barrel,” “stern,” or “bottom.” Some terracotta examples reached a capacity of approximately 790 liters and a height of 3 meters. The ancient author Varro noted that *dolium* vessels were used to store wine (Akkurnaz, 2016: 50). During the Greek city-state period, pithoi had capacities ranging from 200 to 1,000 liters, with heights between 1 m and 1.80 m. Some massive examples could hold up to 2,500 liters (Sezgin, 2017, p. 43). In the Hellenistic period, typical capacities were around 500 liters, with mouth diameters between 70–140 cm (Bogges, 1970, p. 17). By the end of the Late Hellenistic period, the mushroom-shaped mouths disappeared, giving way to nearly neckless, spherical bodies. These evolved into Roman, and subsequently, Byzantine pithoi (Fidancı, 2016, p. 19). *Dolium* vessels could hold 500–3,200 liters. Transportation using *dolia* ships began in the 1st century BC under Emperor Augustus. These ships carried 2,000–3,000-liter vessels filled with wine and olive oil (Marlier, 2008, p. 155) (Fig. 1).

During the Roman Imperial period, vessel capacity peaked due to increasing production, centralized trade, and the Empire’s

control over the Mediterranean. Between the 2nd and 4th centuries AD, dolium vessels were used extensively for trade in Anatolia, mainland Greece, Italy, and Spain. Even though Late Roman ceramics began to disappear due to Arab incursions in the 7th century AD, trade using dolium and amphorae persisted. This activity extended into the Middle Ages, and researcher Lane referred to the ongoing pithos-based transportation as a “Container Revolution” (Fidancı, 2016: 20). Throughout the Byzantine period, both large and small pithoi remained in use. Larger ones served as cisterns or storage tanks, while smaller ones functioned as demijohns or for everyday use. Compared to Roman times, Byzantine pithoi became smaller and adopted more spherical shapes, reflecting the reduced scale of trade. In rural, agricultural areas, pithoi were primarily used for storing and preserving products. Transfers were made from larger to smaller vessels for local distribution, indicating regional production (Fidancı, 2016, pp. 21–22). Pithoi were also used in rural areas as water or grain storage units. Fields were sometimes irrigated with water from these pithoi, suggesting seasonal use and the possibility of rental systems operated by vessel owners (Giannopoulou, 2010, p. 45).

Throughout history, the use of these vessels evolved according to human needs. Most often, they have been described in academic literature as storage containers used for holding, preserving, and transporting both dry and liquid goods (Tekocak, 2006: 84). In antiquity, they stored wine, olive oil, vinegar (Akkurnaz, 2016, pp. 50–51), olives, figs, grains, dried foods, honey (Akkurnaz, 2016: 59), flour, wheat, fruit, water (Kowarska & Lenarczyk, 2012, p. 643; Tekocak, 2006, p. 84), cheese, meat, and salted fish. They were also used in wine fermentation and in brine production (Fidancı, 2016, p. 6). Pithoi are often found in situ in storage areas. Their forms, functions, symbolic meanings, shapes, and decorations have changed little from the Bronze Age through Late Antiquity. Examining the architecture of spaces where these vessels were found can offer insights into local socio-economic systems.

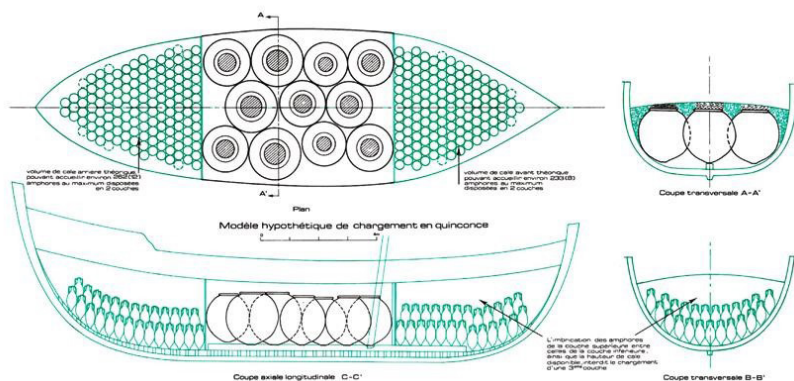

Fig. 1. Transport details of dolia tanker ships (Cibecchini, Juan, and Marlier, 2013: 32, Abb. 4).

Analyzing such contexts alongside the pithoi themselves can reveal crucial information about the urban and rural economies of ancient communities (Sezgin, 2017, pp. 43–44).

1.1. *Pithos Production and Trade*

Unlike other thin-walled ceramics, pithoi were produced piece by piece, as their size made them unsuitable for full formation on the potter's wheel. Clay rolls with diameters ranging from 3 to 5 cm were shaped into rings and partially worked on the wheel. At this stage, the shoulder and upper body, the lower wide body, and the base were prepared separately and then joined using binding clay. This method enabled the production of both large and small pithoi. The mouth and handles were added later in the process (Sezgin, 2017, p. 43). The forms of pithoi used for purposes such as wine production and storage varied accordingly. Vessels intended for fermenting wine typically featured an asymmetric profile—often described as inverted pear-shaped—to support the fermentation process. In contrast, pithoi designed for wine storage had a symmetric profile, characterized by a wide mouth and an egg-shaped body.

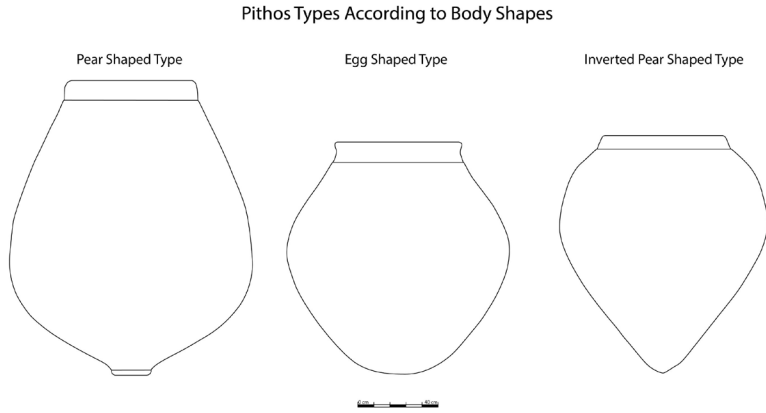

Fig. 2. Evolution of pithos shapes over time (Illustration: H. Kılınçoğlu)

Over time, several types were used, including pear-shaped, inverted pear-shaped, and egg-shaped bodies (Mimaroğlu, 2011, pp. 141–142) (Fig. 2).

There are various opinions regarding the production sites and trade of pithoi, which remained in use with relatively unchanged forms for centuries and even millennia. Considering their large size and weight, transporting pithoi was difficult and risky, especially due to their fragility. For this reason, maritime trade was generally preferred over land transport, being less laborious and less prone to breakage. According to one view, starting from the Late Bronze Age, itinerant potters may have relocated their production workshops directly to the areas where the vessels were needed or nearby. Thus, it is assumed that pithoi were produced locally in these regions (Schiapelli, 2015, p. 240).

Based on the scholarly studies, ceramic workshops that also produced pithoi can be classified according to seven distinct purposes. First, there were individual workshops run by craftsmen who produced mainly for household needs and local distribution. Second, larger but scattered workshops focused on local markets. Third, autonomous workshops

operated on a small industrial scale to meet regional demand and included a degree of specialization. Fourth, there were large workshops producing both for the region and for specific communities. Fifth, some workshops were seasonal and served administrative needs, typically producing for a feudal lord or elite clientele. Sixth, permanent workshops employed full-time craftsmen working for elite or administrative clients. Finally, the seventh category consisted of large workshops staffed by full-time craftsmen and specialists dedicated to serving elite or administrative functions (Giannopoulou, 2010, p. 51).

These workshops also varied in structure and operation. The first type consisted of simple roofed structures, often located within or near settlements, with either wheel-made or hand-made production. These areas included kilns and storage facilities for prepared clay (Giannopoulou, 2010, p. 52). The second type comprised open-air workshops that operated seasonally in designated areas. Initially managed by traveling craftsmen, some later became permanent establishments. In these hut-like spaces, advance orders—often made verbally and known as *pactone*—were produced on the potter's wheel, though written agreements also occasionally existed (Giannopoulou, 2010, pp. 52–53). The third type consisted of fully mobile workshops operated by itinerant masters who crafted pithoi in small, independent settings. When workshops were permanently established, production was adapted to regional needs, avoiding the logistical challenges of transporting heavy vessels. It is known that such craftsmen produced pithoi in areas where raw materials were available and where agricultural activity supported the demand for storage containers (Giannopoulou, 2010, p. 53).

1.2. Distribution Areas of Pithos in Cilicia and the Northern Levant

As a result of excavations and surface surveys, pithoi were identified in many different settlements in Cilicia during the Late Antique period. These examples have been documented at numerous archaeological sites across the region,

demonstrating the widespread use of such storage vessels. Among the most notable locations are Kelenderis (Tekocak, 2006, pp. 84–85; Lev. 57 Cat. No. 301–304, Lev. 58 Cat. No. 305), Kızılcaşehir Castle, Akkale, and Elikesik (Çaylak-Türker, 2009, pp. 215–216). Additional finds were reported at Toslak (Augai) Mevkii (Doğan, 2008, pp. 389–390), Kilise Tepe in the Kıravga settlement (Elton, 2006, p. 332), and Kilise Tepe in the Kurtsuyu Valley within the borders of Alahan (Jackson, 2009, p. 164). Further evidence comes from the settlement of Syedra (Can, Çakır, Murphy, and Kızıllarslanoglu, 2017, p. 245), Diocaesarea (Uçar, 2022, pp. 75–77; 246–253. Cat. No. 290–305), and Olba (Aydın, 2019, pp. 190–191; 464–478. Cat. No. 218–231, Lev. 109–116). Pithoi have also been recorded at Anemurium (Williams, 1989: Fig. 48, 487–488; Fig. 49, 489), Işıkkale (Varinlioğlu, 2010, p. 207), and Boğsak Island (Varinlioğlu, 2011, pp. 174–175). Earlier excavations at Gözlükule also yielded examples (Goldman, 1950, p. 278, Cat. No. 835), as did the Donuktaş Temple (Baylan, 2001, p. 60, 65; Lev. LI Cat. No. 17–19). Other Late Antique contexts where pithoi have been found include Çokça Hill, Karadut, Dımışkırık (Cereli), and Taşoluk (Girginer, 2005, pp. 161–163), as well as Topraklı (Kaplan, 2015, p. 138) and Taşgediği (Leğengediği) (Girginer, 2008, pp. 391–392).

As a result of excavations and surface research, pithoi have been identified in many different settlements in the Northern Levant during the Late Antique Period. These pithoi examples dating to the Late Antique Period in the Northern Levant have been found in the Kuseyri Plateau, Çabala Village, Sungur Village and Sürütme Village (Kerici, 2019, p. 26; Lev. 7 Cat. No. 69-72), Hisarcık Village, Kulaç Village and Topraktutan Village (Kerici, 2019, pp. 43-44; Lev. 15 Cat. No. 158-166), Tell Atchana (Casana and Gansell, 2005, p. 157), Akpınar Mound (Casana and Wilkinson, 2005:, p. 214; 264 Fig. A.6. (AS 52), Çolaktepe (Casana and Wilkinson, 2005, p. 224; 266 Fig. A.8. (AS 112), Tayfur Sökmen Campus Excavation (Kılınçoğlu, 2019, pp. 57-59; Lev. 23 Cat. No. 121-128; Kılınçoğlu, 2019:

Fig. 3. Pithos recovered from Settlement No. 16-O in Habibi Neccar, Antiocheia (De Giorgi and Eger, 2021: 264, Fig. 5.9)

81; Lev. 37 Cat. No. 229-234), in the housing area named 16-O near the Habibi Neccar Mosque (De Giorgi and Eger, 2021, p. 263; 264 Fig. 5.9) (Fig.3), Halak Tepe (Casana and Wilkinson, 2005, p. 229; 266 Fig. A.8. (AS 134), Beşarslan (Tell Hamda) (Casana and Wilkinson, 2005, p. 231; 267 Fig. A.9. (AS 143), Uluca Kuzey (Casana and Wilkinson, 2005, p. 249; 265-266 Fig. A.7-8. (AS 235), Zeugma (Kenrick, 2013, p. 66; Pla. 37 PT594), Grandfather Ruins (Kozbe, Güngör and Caner, 2022, pp. 31-32; 32 Fig. 3.32), Ras Al-Bassit (Mills and Beaudry, 2007, p. 752 Fig. 9 D.34.5; Mills, 2014: 21-34), Homs (Emasa) (Reynolds, 2014: 59 Fig. 6d) and Dura-Europos (James, 2019: 139-141), Beirut (Mills and Reynolds, 2014: 134; Fig. 5. No. 19-21), Chhim (Kowarska and Lenarczyk, 2012: 646 Fig. 3

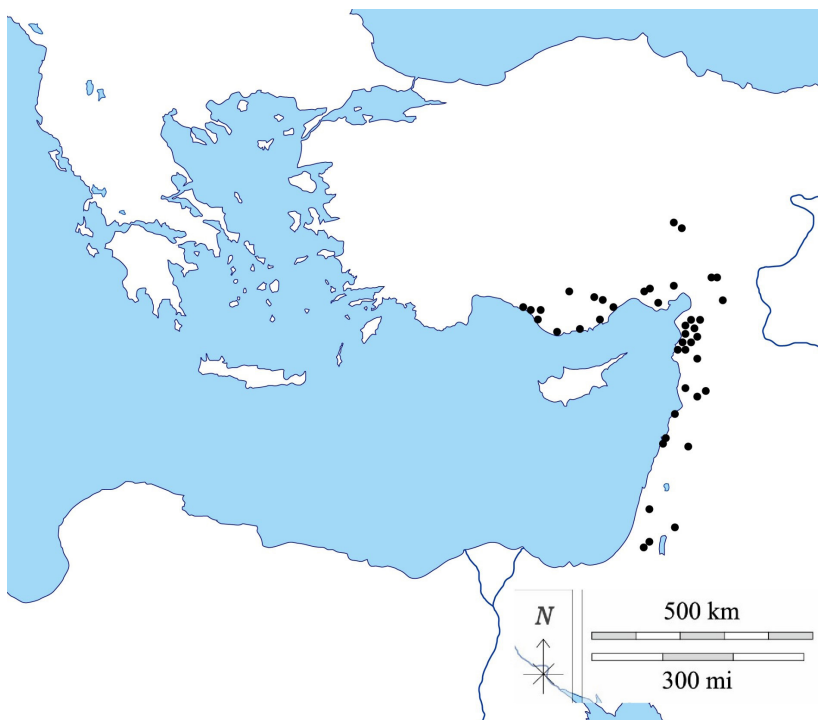

Fig. 4. Distribution map of pithos finds in Cilicia and the Northern Levant (Illustration: H. Kılınçoğlu)

No. 7; Kowarska and Lenarczyk, 2014: 128 Fig. 3 No. 5-15), Baalbek (Fischer-Genz, 2014: 84-85 Fig. 7 No. 5-8), Bekaa Valley (Wicenciak, 2021: 77) and Jabal Harun (Gerber, 2016: 142; 136 Fig. 7 No. 86-87; 147 Fig. 16. No. 182; 158 Fig. 28 No. 315; 160 Fig. 30 No. 342) (Fig. 4).

2. Olive Oil and Wine Production in Antiquity

The homeland of the grape is generally considered to be the region between the Northern Zagros Mountains and Transcaucasia. Grapes likely reached Southeastern Anatolia from Mesopotamia—where agriculture and settled life first began—at an early stage. The earliest evidence of wild grapes

has been identified at Körtiktepe near Diyarbakır, dating back approximately 10,000 years. The history of wine, made from grapes and holding an important role in mythology and religious rituals, is also an inseparable part of the Mesopotamian and Mediterranean cultural geography. In this region, where wine was first produced, the Sumerians referred to grapes as GES-TIN, while the Greeks used the word oinos. The term wiyanna, which evolved into vinus or wine in Western languages, is in fact of Anatolian origin and is attested in Hittite texts (Uhri, 2017, pp. 11–12). During the Archaic, Classical, and Hellenistic periods, wine, olive oil, figs, and ceramics were exported in exchange for imported grain, enabled by the favorable climate and the economic system of the Hellenic world. This exchange of surplus products from olive and wine-producing regions for grain from grain-surplus areas formed the foundation of the Ancient Greek economy (Lafli, 2017, pp. 21–22).

In the Greek period, winemaking consisted of three main stages. First, grapes were collected and crushed by foot. Then, the juice was extracted using press machines, and finally, the must was transferred to pithoi for fermentation. More specifically, after foot-crushing, the juice was further pressed in workshops and transferred through drainage holes in the pressing pools into wine jars. The first pressing yielded higher-quality juice, while subsequent pressings produced lower-quality juice. The leftover grape pulp was often mixed with hot water to produce lower-quality wine or vinegar. In the final stage, the fermentation process, the collected juice was stored in large containers. The natural sugars in the juice were gradually converted into alcohol and carbon dioxide. The sugar content directly influenced the final alcohol level of the wine. Once fermentation was complete, the wine was filtered—typically through cheesecloth or similar fabric—and transferred into amphorae, which were lined with resin on the inside. These amphorae were then stored for several weeks in conditions that protected them from light and heat (Lafli, 2017, p. 24).

In the Greek world, wine was closely associated with the god Dionysus, while in the Roman period, the equivalent deity was known as Liber. Spread westward through Greek colonies, wine became one of the most significant beverages of the Roman period and played an essential role in trade across the Mediterranean. Roman wines were often sold with various additives to enhance flavor or preservation (Uhri, 2017, p. 13). Throughout both the Greek and Roman periods, after grapes were transformed into wine, the product was stored in large, thick-walled terracotta containers known as pithoi. When these wines were prepared for export, they were transferred from the pithoi into commercial amphorae for retail sale (Laflı, 2017, p. 23).

According to the Old Testament, olives are regarded as a symbol of prosperity and abundance. In other sacred texts as well, olives symbolize holiness, justice, health, pride, victory, wisdom, intelligence, purification, rebirth, and the core virtues and values that define humanity (Eskiyörük, 2016, p. 231). Olives and the oil derived from them have long been among the most significant agricultural products cultivated intensively in the Mediterranean region. The importance of olives lies primarily in the olive oil extracted through various processing methods. Olives have held a prominent place in the cultures of societies throughout the Mediterranean, with their influence visible in areas ranging from social and economic life to architecture and religion (İleri, 2019, p. 534). Olive oil production can be traced back to Crete as early as 3000 BC (Alpözen, Özdaş and Berkaya, 1995, p. 28). During the Middle and Late Bronze Ages, the cultivation and production of olive oil spread throughout the Levant, Anatolia, Crete, and Cyprus (Eskiyörük, 2016, p. 229). Olives, which began to be cultivated in the Aegean region, were introduced to Rome by the 6th century BC. By the Classical period, olive oil had become a prized and widely consumed product among civilizations across the Mediterranean (Alpözen, Özdaş and Berkaya, 1995, p. 28). While most harvested olives were pressed into oil, a portion was reserved for table consumption.

Early methods of olive oil extraction involved crushing olives in a mortar with hot water. This practice, which persisted in places such as Venice and Spain into modern times, is still in use today in regions like Turkey and Corsica. In antiquity, olive oil was also produced in organized workshops. In these settings, olives were ground using large circular installations called *trapetums*, where the grinding stones revolved around a central vertical post. A single-piece central post, or *miliarium*, was positioned in the middle of a wide oval basin known as a *mortarium*. Two cylindrical stones (*orbis*) were mounted inside the *mortarium*, supported by horizontal planks or wooden beams affixed to the top of the *miliarium*. These stones were rotated manually or by animals to crush the olives (Çapalov, 2010, pp. 23–24). Another widely used mechanism was the *mola olearia*, a pressing system common throughout the Mediterranean. In this design, olives were crushed by rotating presses mounted on a horizontal bed, activated by wooden stakes passed through their centers. Developed around 350 BC, this mechanism was later replaced by a more advanced system in which the crushing stones moved in a wider and deeper circular basin, functioning like a wheel. By the 4th century BCE, right-angled presses were introduced, further improving efficiency. Over time, the *trapetum*, which was unable to fully crush olive pits, fell out of use, while the *mola olearia* became dominant. Single-stone presses were gradually replaced by systems using two, three, or even four stones (Çapalov, 2010, pp. 24–25).

Thanks to expanding trade networks, agricultural production, and regional infrastructure in the Roman and Late Antique periods, olive oil production reached its peak in many parts of the Mediterranean, particularly in the provinces of Cilicia and Syria. Olive oil production was, and remains, a labor-intensive process. First, the olives were crushed to release their juices and pulp. In workshops, this was accomplished using wooden-arm presses weighted with large stones. The pressing area had to be carefully cleaned before the process began. During pressing, olives were repositioned multiple times, and the

pressing was repeated to maximize yield. To improve efficiency, weight stones were often operated with the help of draft animals. Considering the labor demands and complexity of the process, olive oil production in antiquity must have involved organized, collective efforts with skilled workers. Teams of trained specialists were likely responsible for overseeing the harvest and ensuring the continuous operation of the presses throughout the production cycle (Varinlioğlu, 2008, p. 307).

2.1. Olive Oil and Wine Works in Cilicia Province in Late Antiquity

In the Rough Cilicia region, farmhouses contain equipment used for olive oil and wine production. Although the specific equipment varies depending on the farm settlement, the foundational components remain largely the same. In general, these facilities include levers with perforated press legs carved into the bedrock, screw presses, weight presses, press weights, mortar-shaped crushing basins, and round-shaped crushing basins. During the Early Byzantine period, many of these farm settlements developed into small village communities. Karakabaklı, Esseler, and Gacarlar are examples of such settlements. Characteristic of this period are two-storey houses, arched entrances, and small interior subdivisions designed in harmony with the rural terrain (Aydinoğlu, 2010, pp. 251–252). The olive oil workshops documented in Mersin and its surroundings were designed differently from wine production facilities. Olive oil workshops typically consist of either portable or immovable trapetums and mola olearia systems, with press beds often carved directly into the bedrock (Halat, 2004, p. 48). The wine production facilities, in contrast, feature wine basins carved into the bedrock, which are smaller in size and typically have an average depth of 1 meter. These wineries include a rectangular crushing basin with a flat floor sloping forward, positioned in front of circular liquid collection basins. In these installations, which can vary in size, grapes are first crushed either by foot or using mechanical architectural devices. The resulting juice collects in the designated basin.

Various types of wine press configurations have been identified in this region, including round or oval small press beds, square press beds with round collection basins, rectangular press beds with rectangular collection basins, rectangular press beds with round collection basins, and double rectangular press beds connected to a central round collection basin (Halat, 2004, pp. 51–52).

Many workshop structures have been documented in various regions of the Cilicia province. Among these documented workshop areas, there are Alacaören in Erdemli (Kerem, 2007, p. 99), Koramşalı (Kerem, 2007, p. 107), Akkale (Kerem, 2007, p. 110; Tunay, 1997, p. 327; Mörel, 2017b, pp. 104-105), Kanytelleis (Kerem, 2007, p. 111; Özdizbay and Dağlı-Dinçer, 2016, p. 200; Ceylan, 2009, p. 53), Kabaçam (Kerem, 2007, p. 144), Elaiussa-Sebaste (Kerem, 2007, pp. 126-127), Çildiremez (Aydinoğlu, 2010, pp. 244-245), Gacarlar (Aydinoğlu, 2010, p. 245), Esseler (Aydinoğlu, 2010, p. 245), Ayvaçukuru (Aydinoğlu, 2008, p. 108), Kemikler (Aydinoğlu and Alkaç, 2008, p. 281, 288 Fig. 6), Gökören (Güveren, Çukurbağ) (Durugönül, 1998, pp. 277-278; Aydın, 2004, p. 223, Aydınoğlu, 2010, p. 250; Aydınoğlu and Alkaç, 2008, pp. 282, 289 Fig. 10), Kesme (Aydinoğlu and Alkaç, 2008, p. 281, 288 Fig. 7), Şahmurlu (Aydinoğlu, 2010, pp. 246-247), Eşkintepe (Aydinoğlu and Alkaç, 2008, pp. 281, 288 Fig. 5; Aydınoğlu and Alkaç, 2008, pp. 281-282, 289 Fig. 8), Sömek Foundation (Aydinoğlu, 2010, pp. 247-248), Sömek Örendibi (Aydinoğlu, 2010, p. 247), Gömeç Tower, Hisarkale, Yerkuyu and near the Extra Muros Church (Durugönül and Durukan, 2007, p. 21; Durugönül, Durukan, Aşkın, Alkaç, Kaplan and Körsulu, 2009, p. 87), Korykos (Durugönül, Durukan, Aşkın, Alkaç, Kaplan and Körsulu, 2008, p. 120), Çat Tepe (Sayar, 2007, p. 205), Çatiören (Mörel, 2017a, p. 382; Mörel, 2017a, pp. 397-398), Adamkayalar (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, pp. 197-198; Aydınoğlu and Alkaç, 2008, pp. 279-280, 287 Fig. 2), Öküzlü (Mimaroglu and Aydınoğlu, 2017, pp. 122-127), Batisandal (Aydinoğlu and Alkaç, 2008, pp. 279-280, 287 Fig. 1).

There are also rural settlements such as Çülemli Tepe and Çürüksing (Durugönül, Durukan, Aşkın, Alkaç, Kaplan and Körsulu, 2009, pp. 89-90). In Silifke, Mezgit Kale (Kerem, 2007, p. 195), Gökkale (Kerem, 2007, p. 221; Aydınoglu, 2010, p. 248), Mylai Monastery (Kerem, 2007, p. 227), Seyranlık Village (Aydın, 2004, p. 217), Bağlıalan (Aydın, A. 2019, pp. 522-538), Akhayat (Varinlioğlu, 2008, pp. 305-306), Karadedeli (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, p. 198), Yonozlu (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, p. 199), Duvararası (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, p. 200), Demircili/Imbrigion Kome, Demircili Sivrikale and Paslı (Aydınoglu, 2013, p. 81; Aydınoglu, 2017, pp. 294-295) Near Alahan Churches (Hugh, Jackson, Mietke, Newhard, Özgenel and Twigger, 2009, p. 101), Aloda (Hugh, Jackson, Mietke, Newhard, Özgenel and Twigger, 2009, p. 103), Işıkkale (Tunay, 1997, p. 327), Keşlitürkmenli (Aydınoglu, 2010, pp. 248-249), Ömerli (Aydınoglu and Alkaç, 2008, pp. 282, 290 Fig. 11), Karakabaklı (Aydınoglu, 2010, pp. 249-250; Aydınoglu and Çakmak, 2011, p. 80), Ovacıkalanı and Hayatınbaşı (Aydınoglu, 2010, p. 250), Kurşun Castle (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, pp. 201-202), Körüklük (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, p. 202), Kaleliburun (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, pp. 204-205), Korykion Antron (Özdizbay and Dağlı Dinçer, 2016, p. 205), Özköy (Mörel, 2010, p. 8), Olba Monastery (Yeğin, 2016, p. 211), Karaböcülü (Alış, 2000, p. 53), Direktaş (Aydınoglu and Alkaç, 2008, p. 280, 287 Fig. 3), Tekkadın Valley (Özdizbay and Dağlı-Dinçer, 2018, pp. 173-174), Güvercinlik (Özdizbay and Dağlı-Dinçer, 2018, p. 174), Kümbetbeleni (Özdizbay and Dağlı-Dinçer, 2018, pp. 174-175), Dibekli, Karaahmetli, Tabureli, Cambazlı, Karadedeli and Kültesir are also rural settlements (Yeğin, 2016, p. 208). Around Gülnar, there are rural settlements such as Karabelen (Durugönül, 1999, pp. 339-330) and Tülü Asar (Söğüt, 2004, pp. 280-281). In Tarsus, there are rural settlements such as Sakızlıklı and Gıcırık (Tekocak and Adıbelli, 2010, pp. 54-56), Çiriş Tepe (Eskiyörük, 2016, p. 237), Kırıt (Halat, 2004, pp. 48-49), Üçtepe, Çettepe and Merdivenlikuyu (Halat, 2004, p.

Fig. 5. Distribution map of olive oil and wine workshops in the Cilicia Region I (Illustration: H. Kılınçoğlu)

Fig. 6. Distribution map of olive oil and wine workshops in the Cilicia Region II (Illustration: H. Kılınçoğlu)

49), Ötüzlü (Kaplan, 2020, pp. 83-84), Yukarı Taştepe (Kaplan, 2020, pp. 84-85) (Fig. 5-6).

2.2. *Olive Oil and Wine Works in the Northern Levant in Late Antiquity*

During surface research conducted in Antiocheia and its surrounding areas, Hatice Pamir documented a significant number of olive oil workshops. She categorized these workshops into seven distinct groups based on their architectural and functional characteristics. These categories include: workshops located in enclosed spaces, mola olearia workshop remains, open-air rock-cut workshops, screw or screw press stones and press weights, crushing or press beds, niches or nests for press arms, and various other architectural remains associated with olive oil production (Pamir, 2010, pp. 78–88). Three workshop structures were identified in the category of enclosed-space workshops. These are located in Yunushan Village, within the boundaries of the Altınözü District of Hatay, and in a small cave on the northern slope of Mount Habibi Neccar (Pamir, 2010, pp. 78–79).

The most commonly documented type in the region is the mola olearia workshop. This type typically consists of two main components. The first part features a mortarium—a wide, cylindrical lower basin—and an upper section composed of a shallow chamber with a protruding crushing base and a central miliarium, which facilitated the movement of the crushing stone. The second part includes a cylindrical crushing stone, which was likely rotated around the miliarium by animal power. An arm was mounted on the cylindrical body of the mortarium to aid in the crushing of olives. Examples of mola olearia workshops have been documented in numerous locations, including the Asi Delta, Mağaracık Village, Gümüşgöze, an unnamed rural settlement on agricultural terraces in the Asi Delta, Tekebaşı Village, Seleukeia Pieria, Hıdırbey Village, Vakıflı Village, Yoğunoluk Village, Tavla Village, Şıh Kahha/Kahır Tepe, Şey Abdullah Locality, and Lebbede Locality. These workshops have been dated to the Late Roman and Early Byzantine periods, corresponding to the rural settlements in which they are found (Pamir, 2010, pp. 80–83). The third category comprises open-air rock-cut workshops, with eleven

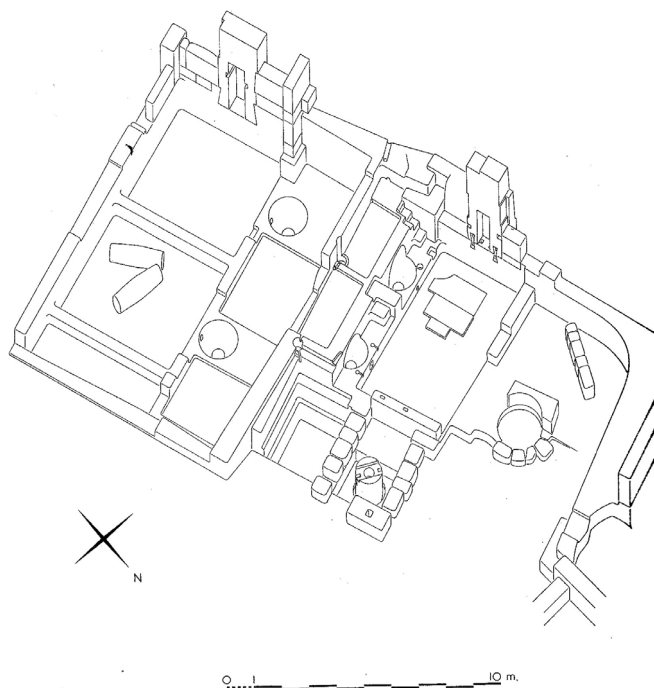

Fig. 7. Axonometric drawing of presses in Behyo, Syria
(Brun, 2020: 5, Fig. 2)

examples documented. These installations typically include a crushing or pressing bed and roughly circular or rectangular chambers carved at a lower level for liquid collection and storage. The use of such workshops was widespread throughout the Mediterranean and is dated to the Late Roman and Early Byzantine periods. Examples have been recorded in Kaletepe Locality, Hüsnen Locality, Seleukeia Pieria, Yoğunluk Village, Gelinler Mountain Necropolis, Hanyolu Locality, and Lebbede Locality (Pamir, 2010: 83–86).

The fourth category consists of screw press stones and press weights. Examples of this workshop type have been identified in Samandağ, Çayırılı Locality, Lebbede Locality, and Hanyolu Village.

Similar types of olive oil workshops documented in Antioch have also been observed in regions of Syria and Israel. These

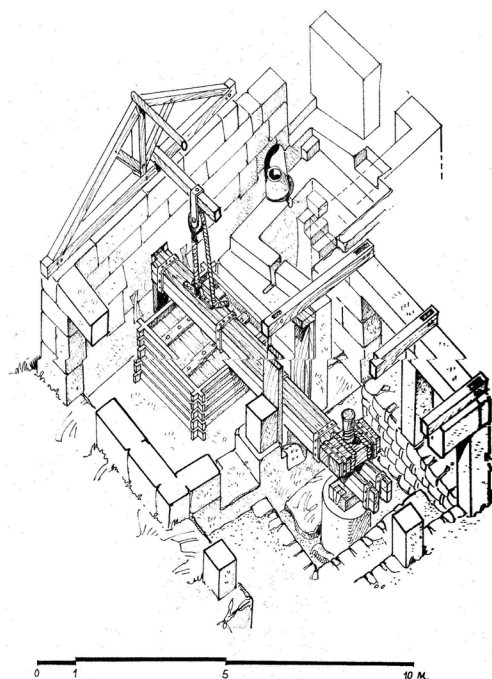

Fig. 8. Wine production facility No. 3 in Dehes, Syria (Brun, 2020: 6, Fig. 3)

workshops, which are categorized into four subtypes, exhibit various architectural and functional characteristics. The first subtype features a rectangular upper section with a press screw mounted on top, a rounded base, and side grooves shaped like a swallow's tail. The lower section consists of weights that are slightly more cylindrical than the upper part. The second subtype has the form of a rectangular prism. Its upper section is recessed to accommodate a rope or cord connected to the pressure arm, facilitating the pressing mechanism. The third subtype is circular in shape, with a hollowed-out chamber on the upper surface and clamp arms or supports located at the edges for the screw press mechanism. The fourth subtype takes the form of a hemisphere. Its outer surface is convex, and its upper flat surface is engraved with quadrangular slots (Pamir,

Fig. 9. Reconstruction of the large dual-purpose presses found at Sergilla (Abdulkarim and Charpentier, 2016: 397, Fig. 6)

2010, pp. 86–87). A fifth type consists of crushing or pressing beds. These were used both as standalone workshop units and as part of larger enclosed workshop complexes. Typically, they consist of two components—an upper and a lower part—as part of a screw-type mechanism. However, in some cases, they include a single-piece press bed at the bottom. In this system, olives were placed in reed-woven baskets or sacks and laid onto the lower press bed. Then, screw-type press stones were applied from above to crush the olives. The resulting oil would flow out through thin channels carved from the center of the bed to its edges. These workshops date back to the Late Roman and Early Byzantine Periods. Similar examples have been identified in the Lebbede Locality of Kuseyr Yaylası (Pamir, 2010, p. 87).

The sixth type is defined as the pressing arm niches/slots. In this type, it is a pressing mechanism created by attaching one end to a niche on the wall and the other end to the weights during the pressing phase of the olives. In addition to ensuring that the horizontal wooden beam is placed on a solid ground, the pressing socket arms are made by forming quadrangular niches or slots in the middle of the beam into a solid stone, wall or a rock in order to prevent slipping and rotation, and this mechanism is called *arbores*. Similar examples in the region have been identified in the Gelinler Mountain Necropolis and Lebbede Locality. These arms have been dated to the Late Roman and Early Byzantine Periods in light of the architectural remains and settlement history they are located in (Pamir, 2010, pp. 87-88). The seventh and last subtype includes various remains of olive oil workshops used in rural settlements. These remains have been documented as independent quadrangular liquid collection pools in olive oil workshops. Two of these remains, which are documented as 5 in total, are in Lebbede Locality, while the other three are in Yogunluk Village. It is thought that these types of workshops were used to produce olive oil obtained by traditional methods (Pamir, 2010: 88). In the vicinity of Gaziantep, examples of workshops have been identified in Höcükü (Kulakoğlu, 2007, p. 327) and Dede Ruins (Kozbe, Güngör and Caner, 2022, p. 11).

In Northern Syrian territories, all olive oil presses were originally described by Tchalenko. However, recent studies suggest that many of these presses were, in fact, used for wine production. Such presses have been identified at Behyo (Fig. 7) and Dehes (Fig. 8) (Brun, 2020: 3–6). In another rural estate, Sergilla, archaeological evidence indicates the presence of both olive oil and wine presses. In this area, the remains of three presses were uncovered, suggesting a location suitable for higher production capacity. The largest of these, carved into the bedrock to a depth of four meters and measuring 15 × 10 meters, is a dual-function press, used for processing both olives and grapes depending on the season (Abdulkarim and Charpentier,

Fig. 10. Distribution map of olive oil and wine workshops in the Northern Levant (Illustration: H. Kılınçoğlu)

2016, p. 398) (Fig. 9). Additional evidence comes from the farm settlement at Tell Tuneinir (Hassake), where two wine presses were discovered along with a Syriac inscription. This inscription reveals that wine was consumed by priests during their daily meals, used for medicinal purposes, and treated as a sacred substance in religious contexts—highlighting the spiritual and practical significance of wine in the region (Fuller and Fuller, 2016, pp. 430–432) (Fig. 10).

Conclusion

Pithos production occurred in both coastal and inland settlements. The locally produced pithoi in these areas were primarily intended to support the agricultural activities of each settlement. In rural areas and settlements located far from the coast, pithoi were commonly used for daily needs and for storing agricultural products. Imported pithoi were less frequently encountered in these regions compared to coastal settlements, where trade was more intense. Instead, pithoi in inland areas were typically produced either in local workshops

or by itinerant craftsmen known as pithos masters. Given that the economies of rural settlements were predominantly based on agriculture, the production of olive oil and wine was of primary importance. The favorable geographical conditions in both the coastal and inland parts of Cilicia and Syria enabled extensive cultivation of olives and grapes, making the land particularly fertile. The agricultural produce, especially olives and grapes harvested in rural areas, was processed in local workshops specialized in olive oil and wine production. These workshops—most commonly of the *mola olearia* type, which are the most frequently documented in the region—prepared the products for storage in large ceramic containers.

The resulting olive oil and wine were stored in pithoi, which were kept in residential buildings, churches, and cellars throughout rural settlements. These pithoi were later used to transfer the products into smaller amphorae, which were then prepared for trade. Coastal settlements also housed a large number of such workshops and associated storage areas. Olive oil and wine produced in both inland and coastal settlements were transported by land to port cities, from which they were distributed to other Roman provinces. Although amphorae were more commonly used in trade, pithoi also played a significant role, particularly in the export of Cilician olive oil and the renowned Gaza wine from the Syria-Levant region, which reached markets across the entire Mediterranean. As agricultural output increased in both rural and coastal regions, the demand for storage containers such as amphorae and pithoi grew accordingly. The scale of agricultural activity also indicates the commercial capacity of the region. As a result, numerous ceramic production workshops were required to manufacture the necessary storage vessels. Many of these workshops functioned as local production centers, and itinerant craftsmen likely contributed to pithos production as well. Considering the high number and density of rural settlements, the services of these traveling masters were both economically efficient and conducive to rapid, serial production.

When all of these factors are considered, a clear system emerges: first, a structure of organized agricultural production; second, the establishment of specialized olive oil and wine workshops (notably *mola olearia*); third, the presence of ceramic workshops to produce storage containers; fourth, the transfer of products from workshops into pithoi and subsequently into amphorae for trade; fifth, the creation of spaces to exhibit goods prepared for sale; and sixth, the construction of ports or commercial stations to facilitate the distribution of these products. These interconnected stages function as a chain, and the absence of any single link would disrupt the entire trade process. Therefore, each stage is both interdependent and essential. When operating in harmony, these processes significantly contributed to the regional economy. This well-structured system, beginning with rural production and culminating in the export of goods throughout the empire, resulted in increased commercial activity and connectivity among settlements and provinces. As a result, regional development and integration progressed. Given the geographic and climatic conditions of Cilicia and the Northern Levant, it is not surprising that these regions ranked among the leading producers of olives and grapes in the Mediterranean. In addition to favorable environmental conditions, the abundance of fertile land further enhanced agricultural productivity. This surplus production and the resulting trade activity played a vital role in the economic growth and development of the region during the Late Antique period.

Bibliography

Abdulkarim, M. & Charpentier, G. (2016). "Sergilla, Ruweiha and El Bara (Idlib)", (Eds. Youssef Kanjou and Akira Tsuneki) *A History of Syria in One Hundred Sites*, 393-400.

Akkurnaz, F. B. (2016). *Eski Yunan ve Roma Kapları ve İşlevleri*. Unpublished Master Thesis, Adnan Menderes University, Social Sciences Institute, Archaeology Department, Aydın.

Alış, A. (2020). Doğu Dağlık Kilikia Bölgesinde Karaböcülü Antik Yerleşimi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Mersin.

Alpözen, O., Özdaş, H. & Berkaya, B. (1995). Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Ticari Amphoraları, Eski Çağda Akdeniz Deniz Ticareti. Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Yayınları, Bodrum.

Aydın, A. (2004). “Mersin-Silifke, Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi”, (Eds. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme ve Nurhan Ülgen) 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs 2003/Ankara), 1. Cilt, 217-228.

Aydın, A. (2019). “Dağlık Kilikia’daki Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimlerinde Kiliselerin Rolü: Seyranlık-Bağlıalan Örneği”, (Eds. Ender Özbay ve İnci Kuyulu-Ersoy) Sanat Tarihi Dergisi, XXVIII/2, 521-547.

Aydın, S. (2019). Olba Geç Roma Dönemi Seramik Buluntuları. Unpublished Phd. Thesis, Gazi University, Social Sciences Institute, Archaeology Department, Ankara.

Aydınoğlu, Ü. (2008). “Erdemli ve Silifke Arasında Kentleşme ve Tarımsal Organizasyon Araştırması 2006”, (Eds. Fahriye Bayram, Adil Özme ve Birnur Koral) 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs -01 Haziran 2007/Çanakkale), 1. Cilt, 105-114.

Aydınoğlu, Ü. (2010). “The Farms in Rough Cilicia in the Roman and Early Byzantine Periods” (Ed. Kayhan Dörtlük, Tarkan Kahya, Remziye Boyraz-Seyhan ve Tuba Ertekin) ADALYA, No. 13, 243-282.

Aydınoğlu, Ü. (2013). “Paslı: Dağlık Kilikia’da Bir Kırsal Yerleşimin Değişim Süreci”, (Eds. Serra Durugönül, Murat Durukan and Gunnar Brands) OLBA, XXI, 71-100

Aydınoğlu, Ü. (2017). “Doğu Dağlık Kilikia’daki Kırsal

Yerleşimlerde Peristyl Avlulu Konutlar” (Ed. Oğuz Tekin) ADALYA, No. 20, 291-314.

Aydinoğlu, Ü. & Alkaç, E. (2008). “Rock-Cut Wine Presses in Rough Cilicia”, (Eds. Serra Durugönül, Murat Durukan and Gunnar Brands) OLBA, XVI, 277-290.

Aydinoğlu, Ü. & Çakmak, Ü. (2011). “A Rural Settlement in the Rough Cilicia-Isauria Region: Karakabaklı” (Ed. Kayhan Dörtlük, Tarkan Kahya, Remziye Boyraz-Seyhan ve Tuba Ertekin) ADALYA, No. 14, 291-314.

Baylan, E. (2001). “Çanak Çömlek Buluntuları”, (Eds. Nezahat Baydur ve Nadide Seçkin) Tarsus Donuktaş Kazı Raporu, Task Vakfı Yayınları, Sayı 6, 57-68.

Bişkin, Z. (2019). Kırşehir Merkez Kalehöyük Depolama Kapılarının Sınıflandırılması ve Tabakalara Göre Değerlendirilmesi. Unpublished Master Thesis, Bursa Uludağ University, Social Sciences Institute, Archaeology Department, Bursa.

Blitzer, H. (1990). “Kopfqneika Storage-Jar Production and Trade in The Traditional Aegean” *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, American School of Classical Studies at Athens, Volume 59, Issues 4, 675-711.

Bogges, E. M. (1970). “A Hellenistic Pitos from Corinth”, *Hesperia: The Journal of The American School of Classical Studies at Athens*, Vol.39 No.1, 73-78.

Brun, J. P. (2020). “From Oil to Wine ? A Balanced View on the Production of the Most Representative Agricultural Products of Antiquity”, (Eds. Jean-Pierre Brun, Nicolas Garnier and Gloria Olcese) *Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology: Making Wine in Western-Mediterranean/Production and the Trade of Amphorae: Some New Data from Italy*, Vol. 9, 3-22.

Can, B., Çakır, A., Cannon, B., Murphy, D. & Kızıarslanoğlu, A., H. (2017) "Surveys at Syedra 2016 (Second Season) / Syedra Yüzey Araştırmaları 2016 (İkinci Sezon)", ANMED 15, 242-250.

Cassana, J., J. & Wilkinson, T. J. (2005). "Appendix A: Gazetteer of Sites," (Ed. Kutlu Aslıhan Yener) The Amuq Valley Regional Projects Volume 1 Surveys in The Plain of Antioch and Orontes Delta, Turkey, 1995–2002, 203-280.

Ceylan, B. (2009). "Kilikya'da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşimleri: Kanytellis Örneği", (Eds. Serra Durugönül, Murat Durukan and Gunnar Brands) OLBA, XVII, 45-62.

Cibecchini, F. Juan, C. De und Marlier, S. (2013). "Das Wrack «Ouest Giraglia 2» vor Korsika – Zum Phänomen der Tanker in der Frühen Kaiserzeit", KORSIKA, 29-38.

Cytryn-Silverman, K. (2010). "Chapter Nine: The Ceramic Evidence", (Eds. A. Belfer-Cohen, K. Cytryn-Silverman, S. Gorodetsky, E. Hovers, T. Ornan and Z. Weiss) Ramla Final Report on the Excavations North of the White Mosque, Qedem Monographs of the Institute of Archaeology, Vol. 51, 97-211.

Çapalov, O. (2010). Assos Kenti ve Roma Dönemi Zeytinyağı, Şarap ve Un Üretim Aletleri. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale.

Çaylak-Türker, A. (2009). "Alanya ve Çevresi Bizans Araştırmaları: Seramik Buluntular.", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 2008), 2. Cilt, 211-222.

De Giorgi, A. U. & Eger, A. A. (2021). Antioch: A History, Routledge: Taylor&Francis Group, New York.

Doğan, S. (2008). "Alanya ve Çevresinde Bizans Araştırmaları 2006", 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007/Çanakkale), 1. Cilt, 381-394.

Durugönül, S. (1998). “1996 Yılı İçel İli (Antik Dağlık Kilikya) Yüzey Araştırması ile Kuleler-Kaleler ve Yerleşimlere Olan İlişkileri”, (Eds. Koray Olşen, Hayrünnisa Çakmak, Fahriye Bayram, Filiz Kaymaz, Nuray Tarlan, Adil Özme, Haydar Dönmez, Naz Nurgül Kaya, Meltem Demir ve Meryem Uyaniker) 15. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, 281-294.

Durugönül, S. (1999). “1997 Yılı İçel İli (Antik Dağlık Kilikya) Yüzey Araştırması”, (Eds. Koray Olşen, Hayrünnisa Çakmak, Fahriye Bayram, Filiz Kaymaz, Nuray Tarlan, Adil Özme, Kemalettin Taş ve Haydar Dönmez) 16. Araştırma Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 1998/Tarsus), 1. Cilt, 329-337.

Durugönül, S. & Durukan, M. (2007). “2005 Yılı Korykos (Kızkalesi) Yüzey Araştırması”, (Eds. Fahriye Bayram ve Binnur Koral) 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006/Çanakkale), 1. Cilt, 17-22.

Durugönül, S., Durukan, M., Aşkın, E., Alkaç, E., Kaplan, D. & Körsulu, H. (2008). “2006 Yılı Korykos (Kızkalesi) Yüzey Araştırmaları”, (Eds. Fahriye Bayram, Adil Özme ve Birnur Koral) 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs -01 Haziran 2007/Çanakkale), 1. Cilt, 115-124.

Durugönül, S., Durukan, M., Aşkın, E., Alkaç, E., Kaplan, D. & Körsulu, H. (2009). “2007 Yılı Korykos (Kızkalesi) Yüzey Araştırmaları”, (Eds. Fahriye Bayram ve Adil Özme) 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26 Mayıs - 30 Mayıs 2008/Ankara), 1. Cilt, 85-92.

Elton, H. (2006). “Göksu Archaeological Project 2002-2004”, 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı (30 Mayıs-3 Haziran 2005/Antalya), 1. Cilt, 331-342.

Elton, H., Jackson, M., Mietke, G., Newhard, J., Özgenel, L. & Twigger, E. (2009). “Alahan’da (Isaurya) Bir Roma Kentinin Keşfi”, (Eds. Serra Durugönül, Murat Durukan ve Gunnar Brands), OLBA, XVII, 83-116.

Eskiyörük, D. (2016). “Antik Çağda Zeytin ve Zeytinyağı: Kilikya Bölgesi Örneği”, (Ed. İrfan Yazıcıoğlu) *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4, Issue 1, 228-243.

Fidancı, F. (2016). *Pithos Buluntuları Yoluyla Kuşadası, Kadıkalesi’ndeki Bizans Yapılaşmalarına İlişkin Öneriler*. Unpublished Master Thesis, Ege University, Social Sciences Institute, Art History Department, İzmir.

Fischer-Genz, B. (2014). “Local Pottery Traditions in the Rural Settlements Around Baalbek/Heliopolis, Lebanon”, (Eds. Bettina Fischer-Genz, Yvonne Gerber ve Hanna Hamel). *Roman Pottery in The Near East. Local Production and Regional Trade, Proceedings of The Round Table Held in Berlin, 19-20 February 2010*, 79-88.

Fuller, M. & Fuller, N. (2016). “Tell Tuneinir (Hassake)”, (Eds. Youssef Kanjou and Akira Tsuneki) *A History of Syria in One Hundred Sites*, 430-432.

Gerber, Y. (2016). “Chapter 5: The Jabal Harun Ceramics: Typology and Chronology, (Eds. Zbigniew T. Fiema, Jaakko Frösen and Maija Holappa) *Petra-The Mountain of Aaron II, The Nabatanean Sanctuary and The Byzantine Monastery, The Finnish Archaeological Project in Jordan, Vol. II*, 129-175.

Giannopoulou, M. (2010). *Pithoi: Technology and History of Storage Vessels Through the Ages*. Archaeopress, Oxford.

Girginer, S. K. (2005). “2003 Yılı Adana İli Çevresi Yüzey Araştırmaları (Saimbeyli)”, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı (22-28 Mayıs 2004/Konya), 2. Cilt, 159-174.

Girginer, S. K. (2008). “2006 Yılı Kapadokya ve Kilikya Yüzey Araştırmaları: Kayseri (Yahyalı ve Adana (Ceyhan II)”, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı (28 Mayıs-1 Haziran 2007/Kocaeli), 2. Cilt, 379-402.

Goldman, H. (1950). Excavations at Gözlü Kule, Tarsus: The Hellenistic and Roman Periods, Vol. I. Princeton University Press, New York.

Halat, S. (2004). Mersin ve Çevresindeki Antik Çağ Zeytin ve Üzüm Presleri, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.

Hilgers, W. (1969). Lateinische Gefassnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form Römischer Gefasse, nach den Antiken Schriftquellen, Rheinland-Verlag, Düsseldorf.

İleri, O. (2019). “Antik Çağ’da Akdeniz Kıyılarında Zeytinyağı Üretimi” (Ed. Oktay Dumankaya) Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret: Prehistorya’dan Bizans Dönemi’ne, 533-542.

Jackson, M. (2009). “Byzantine Ceramics from the Excavations at Kilise Tepe 2007 and Recent Research on Pottery from Alahan”, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 2008/Ankara), 2. Cilt, 159-174.

James, S. (2019). The Roman Military Base at Dura-Europos, Syria: An Archaeological Visualization, Oxford University Press, Oxford.

Kaplan, A. (2015). Hellenistik ve Roma Döneminde Kilikia Pedias (Çukurova) Yerleşimleri. Unpublished Phd. Thesis, Selçuk University, Social Sciences Institute, History Department, Konya.

Kaplan, D. (2020). “Tarsus Hinterlandın’da Yeni Bulunan Yerleşimler Üzerine Düşünceler”, (Ed. Deniz Kaplan) Tarsus Araştırmaları 1, 83-93.

Kenrick, P. M. (2013). “Chapter One: Pottery Other Than Transport Amphorae”. (Ed. William Aylward) Excavations at Zeugma, The Packard Humanities Institute, 1-81.

Kereci, M. (2019). Hatay İli Kuseyr Yaylası Kırsal Yerleşimleri Seramikleri, Hatay Mustafa Kemal University, Unpublished Master Thesis, Social Sciences Institute, Archaeology Department, Hatay.

Kerem, F. (2007). Mersin Ören Yerleri, Kaleleri, Müzeleri. Ekin Grubu, İstanbul.

Kılınçoğlu, H. (2019). Tayfur Sökmen Kampüs Kazısı, Roma Dönemi Günlük Kullanım Seramikleri. Unpublished Master Thesis, Hatay Mustafa Kemal University, Institute of Social Sciences, Archaeology Department, Hatay.

Kowarska, Z. & Lenarczyk, S. (2012). "Pithos-Type Vessels from Chhîm: Preliminary Assessment of Finds from 1996–2009". Polish Archaeology in the Mediterranean XXI, 643-651.

Kowarska, Z. & Lenarczyk, S. (2014). "Pithos-Type Vessels from the Excavations in Chhîm, Lebanon", (Eds. Bettina Fischer-Genz, Yvonne Gerber ve Hanna Hamel). Roman Pottery in The Near East. Local Production and Regional Trade, Proceedings of The Round Table Held in Berlin, 19-20 February 2010, 125-134.

Kozbe, G., Güngör, A. & Caner, E. (2022). Geç Antik Çağ'da Bir Kırsal Yerleşim, Dede Harabeleri, Hayat Basım ve Yayınevi, Gaziantep.

Kulakoğlu, F. (2007). "Gaziantep ve Adıyaman İlleri Kültür Envanteri Projesi, 2005 Yılı Çalışmaları Sonuç Raporu", (Eds. Fahriye Bayram ve Binnur Koral) 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006/Çanakale), 2. Cilt, 325-334.

Lafli, E. (2017). "Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu'da Bağcılık ve Şarapçılık", (Eds. Ertekin Akpınar ve Ekrem Tükenmez) Üzümlük Akdeniz'deki Yolculuğu, Konferans Bildirileri, 19-56.

Marlier, S. (2008). "Architecture Et Espace De Navigation Des Navires À Dolia", *Archaeonautica*, Vol.15, 155-175.

Mills, P. J. E. (2014). "The Local Pottery from Ras El Bassit", (Eds. Bettina Fischer-Genz, Yvonne Gerber ve Hanna Hamel). *Roman Pottery in The Near East. Local Production and Regional Trade, Proceedings of The Round Table Held in Berlin, 19-20 February 2010*, 21-36.

Mills, P. J. E. & Beaudry, N. (2007). "The Ceramic Coarse Wares from The Basilica Excavations at Ras El Bassit, Syria: A Preliminary Assessment". (Eds. Michel Bonifay and Jean-Christophe Treglia) *LRCW 2, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in The Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, *Bar International Series 1662 (II)*, Vol. II 745-754.

Mills, P. J. E. & Reynolds, P. (2014). "Amphorae and Specialized Coarsewares of Ras Al Bassit, Syria: Local Products and Exports", (Eds. Natalia Poulou-Papadimitriou, Eleni Nodarou and Vassilis Kilikoglou) *LRCW 4: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in The Mediterranean, Archaeology and Archaeometry The Mediterranean: a Market without Frontiers*, *BAR International Series 2616 (I)*, Vol. 1, 133-142.

Mimaroglu, S. (2011). Kuşadası, Kadıkalesi/Anaia Kazısı'nda Ele Geçen Bizans Dönemi Günlük Kullanım Seramikleri. Unpublished Phd. Thesis, Ege University, Art History Department, İzmir.

Mimaroglu, S. & Aydınoglu, Ü. (2017). "Dağlık Kilikia'da Geç Antik Dönem Kırsal Yerleşim Düzenlemesi: Öküzlü Örneği", (Eds. Ümit Aydınoglu ve Ahmet Mörel) *Antik Dönem'de Akdeniz'de Kırsal ve Kent (Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin/Türkiye)*, *Mersin Üniversiteleri Yayınları 49/ Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları 7*, 122-141.

Mörel, A. (2010). Dağlık Kilikia Bölgesinde Özköy Antik Yerleşimi: Arkeolojik Buluntular, Bölgesel Yerleşim Düzenlemesi ve Tarımsal Organizasyon Açısından İncelenmesi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.

Mörel, A. (2017a). “Dağlık Kilikia Bölgesi’nde Bir Kırsal Yerleşimin Gelişimi: Çatıören Örneği,” (Eds. Serra Durugönül, Murat Durukan, Gunnar Brands ve Deniz Kaplan), OLBA, XXV, 381-420.

Mörel, A. (2017b). “Doğu Dağlık Kilikia’da Bölgesi’nde (Isauria) Bir Liman Yerleşimi: Akkale”, (Eds. Ümit Aydınoglu ve Ahmet Mörel) Antik Dönem’de Akdeniz’de Kırsal ve Kent (Sempozyum Bildirileri 4-7 Nisan 2016, Mersin/Türkiye), Mersin Üniversiteleri Yayınları 49/Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları 7, 95-121.

Özdizbay, A. & Dağlı-Dinçer, İ. (2016). “Dağlık Kilikia Yerleşim Tarihi ve Kırsal Yerleşmeler Araştırması 2015”, (Eds. Kayhan Dörtlük, Tarkan Kahya, Remziye Boyraz-Seyhan, Tuba Ertekin ve Emrullah Can) ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri, Vol. 2016-14, 196-205.

Özdizbay, A. & Dağlı-Dinçer İ. (2018). “Dağlık Kilikia Yerleşim Tarihi ve Kırsal Yerleşmeler Araştırması 2017”, (Ed. Tarkan Kahya) ANMED: Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri, Vol. 2018-16, 171-179.

Pamir, H. (2010). “Antiokheia ve Yakın Çevresinde Zeytinyağı Üretimi ve Zeytinyağı İşlikleri”, (Eds. Ümit Aydınoglu ve A. Kaan Şenol) Antik Çağda Anadolu’da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Sempozyum Bildirileri 06-08 Kasım 2008, Mersin-Türkiye, 75-96.

Reynolds, P. (2014). “The Homs Survey (Syria): Contrasting Levantine Trends in The Regional Supply of Fine Wares, Amphorae and Kitchen Wares (Hellenistic to Early Arab Periods),” (Eds. Bettina Fischer-Genz, Yvonne Gerber and

Hanna Hamel) Roman Pottery in The Near East, Local Production and Regional Trade. Proceedings of The Round Table held in Berlin (19-20 February 2010), Roman and Late Antiquity Mediterranean Pottery 3, 53-66.

Sayar, M. H. (2007). "Kilikia Yüzey Araştırmaları 2005", (Eds. Fahriye Bayram ve Binnur Koral) 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı (29 Mayıs-2 Haziran 2006/Çanakale), 2. Cilt, 201-212.

Schiappelli, A. (2015). "Along The Routes of Pithoi in the Late Bronze Age", Andrea Babbi, Andrea • Friederike Bubenheimer-Erhart Beatriz Marín-Aguilera • Simone Mühl (Eds.), The Mediterranean Mirror Cultural Contacts in the Mediterranean Sea Between 1200 and 750 B.C., International Post-Doc and Young Researcher Conference Heidelberg, 6th-8th October 2012, Römisch-Germanisches Zentralmuseum Tagungen Band 20, 231-243

Sezgin, K. (2017). Tlos Antik Kenti Stadyum Alanı Seramikleri. Unpublished Phd. Thesis, Akdeniz University, Social Sciences Institute, Archaeology Department, Antalya.

Söğüt, B. (2004). "Dağlık Kilikia'da Tülü Asar (Lamos ?) Yüzey Araştırması 2002", (Eds. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme ve Nurhan Ülgen) 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs 2003/Ankara), 1. Cilt, 279-290.

Tekçam, T. (2007). Arkeoloji Sözlüğü. Alfa Yayınları, İstanbul.

Tekocak, M. (2006). Kelenderis Roma Çağı Seramiği. Unpublished Phd. Thesis, Selçuk University, Institute of Social Sciences, Classical Archaeology Department, Konya.

Tekocak, M. & Adıbelli, H (2010). "Tarsus-Sağlıklı (Bayramlı) Köyü Sakızlıklı Mevkii Şarap ve Zeytinyağı İşlikleri", (Eds. Ümit Aydınoglu ve A. Kaan Şenol) Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Sempozyum Bildirileri 06-08 Kasım 2008, Mersin-Türkiye, 53-73.

Teslenko, I. (2009). "Vessels for Wine Storage from Archaeological Complexes of the 14th – 15th Centuries in the Crimea", *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval*, TOMO II, 869-880.

Tunay, M. İ. (1997). "Silifke ve Çevresi Yüzey Araştırması 1995", (Eds. İsmail Eroğlu, Handan Eren, Fahriye Bayram, Filiz Kaymaz, Nuray Tarlan ve A. Hamdi Ergürer) 14. Araştırma Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 1996/Ankara), 1. Cilt, 325-338.

Uçar, G. (2022). *Diocaesarea Tiyatrosu Günlük Kullanım Seramikleri*. Unpublished Master Thesis, Mersin University, Social Sciences Institute, Archaeology Department, Mersin.

Uhri, A. (2017). "Üzümün Doğu Akdeniz'deki Uzun Yolculuğu", (Eds. Ertekin Akpınar ve Ekrem Tükenmez) *Üzümün Akdenizdeki Yolculuğu*, Konferans Bildirileri, 11-18.

Varinlioğlu, G. (2008.) "Living an a Marginal Environment: Rural Habitat and Landscape in Southeastern Isaura", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 61, 287-317.

Varinlioğlu, G. (2010). "Geç Antik Dönemde Silifke Kırsalında Yerleşim: 2002-2007 Yılları Yüzey Araştırma Sonuçları", (Eds. H. Dönmez ve C. Keskin) XXVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı (25-29 Mayıs 2009/Denizli, III. Cilt, 201-214.

Varinlioğlu, G. (2011). "Boğsak Adasında Yerleşim Arkeolojisi (2010)", (Eds. A. Özme) XXIX. Araştırma Sonuçları Toplantısı (23-28 Mayıs 2011/Malatya), II. Cilt, 171-184.

Wicenciak, U. (2021). *From Sacred to Everyday, Common Wares and Amphorae from Chhim in Sidon Hinterland*, Polish Publications in Mediterranean Archaeology 4, Peeters, Leuven.

Williams, C. (1989). *Anemurium, The Roman and Early Byzantine Pottery*. *Subsidia Mediaevalia*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto.

Yeğin, Y. (2016). “Olba Manastırı’nda İşlik Kazısı ve Sonuçların Değerlendirilmesi”, (Eds. Emel Erten, Diane Favro, Murat Özyıldırım ve Tuna Akçay) Seleucia, Olba Kazı Serisi, Sayı VI, 203-219.

PLÁN [OBNOVY]

**Financované
Európskou úniou**
NextGenerationEU

TRANSFORMÁCIA PRACOVISKA HISTORICKÉHO VÝSKUMU FIF UK NA ZÁKLADE ANALÝZY POSTOJOV A STRATÉGIÍ PEDAGÓGOV HISTÓRIE V ROKOCH 1945 – 1970

TRANSFORMATION OF THE HISTORICAL DEPARTMENT AT THE FACULTY OF ARTS OF COMENIUS UNIVERSITY BASED ON AN ANALYSIS OF THE ATTITUDES AND STRATEGIES OF HISTORY TEACHERS IN THE YEARS 1945- 1970

Mária Rímešová

Katedra všeobecných dejín, Filozofická fakulta Univerzity
Komenského, rimesova3@uniba.sk

Abstrakt: Ľudia v akomkoľvek spoločenskom usporiadaní sa môžu ocitnúť v situácii súvisiacej s politikou a ideológiou, pričom riešia dilemy osobných hraníc, ktoré im dovoľujú či nedovoľujú pristúpiť na kompromis. O to viac v turbulentnom období, ktoré Československo a jeho obyvatelia zažívali v 20. storočí. I keď v diktátorských režimoch sa často upriamuje pozornosť na formy útlatku, ich vykonávateľov a obe, v realite bežného života stále existovali ľudia, ktorí hľadali spôsob ako čo najlepšie vyriešiť životnú situáciu. Cieľom príspevku je objasniť aké metodologické prístupy môžu pomôcť pri skúmaní premeny pracoviska historického výskumu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v rokoch 1945 – 1970, ak jeho pracovníci boli postavení pred viaceré dilemy, na ktoré museli odpovedať rôznymi spôsobmi jednania.

Kľúčové slová: Univerzita Komenského, vysoké školy, komunizmus, katedry histórie

Abstract: People in any social order can find themselves in situations related to politics and ideology, dealing with personal boundaries dilemmas that allow or do not allow them to compromise. This is even

more true in the turbulent period that Czechoslovakia and its inhabitants experienced in the 20th century. Although in dictatorial regimes, attention is often focused on forms of oppression, their perpetrators, and victims, but in the reality of everyday life, there were still people who sought ways to resolve their life situation as best as possible. The aim of the contribution is to clarify what methodological approaches can help in examining the transformation of the historical department at the Faculty of Arts of Comenius University between 1945–1970, when its employees faced multiple dilemmas that required different ways of responding.

Key words: *Comenius University, higher education, communism, Historical Departments*

Úvod

Počas 20. storočia zažívalo Československo a jeho obyvatelia turbulentné obdobie, ktoré v rôznych formách reflektovala aj akademická obec. Toto intelektuálne prostredie, akým bola aj Filozofická fakulta na Univerzite Komenského v Bratislave, bolo podrobené viacerým zmenám, ktoré zasahovali do bežného chodu pracoviska, čo narušovalo aj jeho kontinuitu. Predmetný výskum sa primárne sústreďuje na pracovisko historického výskumu Filozofickej fakulty Univerzity Komenského (v rokoch 1939 – 1954 bola Univerzita Komenského premenovaná na Slovensku univerzitu), pričom hlavným cieľom je sledovať jeho transformáciu v rokoch 1945 – 1970 prostredníctvom individuálnych postojov a stratégií ľudí, ktorí na pracovisku pôsobili. Cieľom tohto príspevku je objasniť aké metodologické prístupy môžu pomôcť pri skúmaní premeny tohto pracoviska.

Stav výskumu

Pretože ide o pomerne špecifickú tému, kde v centre pozornosti stojí Filozofická fakulta Univerzity Komenského s dôrazom na historický odbor, okrem pamätníc je potrebné vychádzať z odbornej literatúry mapujúcej dejiny vysokých škôl v skúmanom období. Jednou z najprínosnejších zahraničných

prác je publikácia *Zotročená univerzita. Sovětizace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945 – 1956*, v ktorej autor opisuje dynamiku presadzovania socialistického modelu vo vysokoškolskom vzdelávaní, pričom odhaľuje rozmanitosť sovietskeho modelu univerzitného vzdelávania aplikovaného v skúmaných krajinách (Connelly, 2008). Nedostatkom publikácie je absencia slovenského vysokoškolského vzdelávania. Práve to je nevýhodou viacerých zahraničných prác, že nereflektujú špecifiká Slovenska. Slovenské dejiny 20. storočia boli často interpretované ako súčasť českých dejín, pričom ich označovali ako československé. Preto je téma vývoja vysokoškolského vzdelávania na Slovensku v zahraničnej produkcii ojedinelá.

Z hľadiska slovenskej historiografie sa doterajší výskum zameriaval predovšetkým na ideologickú indoktrináciu vysokých škôl v období stalinizmu, problematiku perzekúcií študentov či dejiny pedagogiky. Politickému tlaku na vysokoškolské vzdelávanie v rokoch 1948-1953 je venovaná práca *Ako sme študovali v totalite. Vysokoškolské vzdelávanie na Slovensku pod ideologickým diktátom Komunistickej strany Československa (1948 – 1953)*, kde sa autorka snažila analyzovať štruktúru, obsah vzdelávania, ideologického aspektu na slovenských vysokých školách a politiku KSČ a jej vplyv na oblasť vzdelávania (Gabzdilová, 2018). V rámci dejín pedagogiky je veľmi prínosná monografia *Pedagogické myslenie, školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1945 – 1989* pod editorskou taktovkou Blanky Kudláčovej, ktorá je pokračovaním knižnej série a ktorá ponúka prehľad a poznatky o ideových východiskách a vývoji v jednotlivých oblastiach pedagogického myslenia, školstva a vzdelávania v uvedenom časovom období (Kudláčová, 2019).

Ďalšou a pre tento výskum veľmi podnetnou monografiou, ktorá vznikla na základe dizertačnej práce je publikácia *Nespôsobili na vysokoškolské štúdium. Previerky a vylúčovanie študentov slovenských vysokých škôl v rokoch 1948 – 1960* (Glossová, 2021). Práca, ktorej cieľ vystihuje už samotný názov svojím zameraním, priniesla nové poznatky o charaktere vtedajšieho vzdelávacieho systému

a školskej politiky podriadenej komunistickej strane. Autorka venuje vo svojom výskume pozornosť nielen perzekvovaným študentom, ale aj vykonávateľom, ktorých sa však nesnaží hodnotiť, ale pristupovať k nim čo najobjektívnejšie, čo je rozhodne pozitívum danej práce.

Jedna z najdôležitejších prác pre môj výskum, ktorá vznikla v posledných rokoch je práca Najpolitickjšia veda: slovenská historiografia v rokoch 1948 – 1968, v ktorej autor opisuje aj dianie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (Hudek, 2010). Keďže táto práca sa primárne snaží popísať premeny marxistickej verzie slovenského národného príbehu, moju prácu bolo potrebné poňať iným spôsobom. Preto som sa rozhodla venovať oblasti, ktorou sa práca Adama Hudeka zaoberá skôr okrajovo, a to osobnostiam historickej vedy.

Preto za najrelevantnejšiu prácu pre môj výskum považujem monografiu *Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti na Filozofické fakultě UK v období normalizace* (Jareš et. al., 2012). Kolektív autorov sa snažil preskúmať fenomén učiteľov a študentov ako predstaviteľov inteligencie v komunistickom Československu a ich postojov a perzekúcií voči nim v rámci tohto režimu. Ako autori sami uvádzajú, nejde o dejiny filozofickej fakulty ako inštitúcie či dejiny normalizácie v spoločnosti a univerzitnom prostredí, ale o dejiny tých, ktorí na skúmanej fakulte v rokoch 1969 – 1989 pôsobili. Kolektív sa veľmi vhodným spôsobom vysporiadal so zvolenou témou, ktorú i napriek istému časovému odstupu možno označiť za citlivú, vzhľadom k tomu, že viacerí k nej pristupujú ako k tej, ktorú sa „ešte nepatrí otvárať“.

Metodologické prístupy k téme

Historiografický výskum na Slovensku sa dlhodobo sústreďuje na výskum represie, so záujmom o analýzu a konsolidáciu mocenských štruktúr. Výskum represie, často vychádzal z konceptu totalitarizmu. Podľa tohto výkladového modelu prebiehalo riadenie v totalitárnych diktatúrach takmer výhradne zhora dolu (Storchová et al., 2014, s.

283). Spoločnosť v takejto diktatúre tak bola vykreslená ako bezmocná obeť nátlaku, ktorej vynútený postoj bol založený výlučne na kontrole a represii. Táto práca sa však viac prikláňa ku generácii „revizionistov“, ktorí spoločnosť v diktatúrach chápali ako autonómneho aktéra tvoriaceho dôležitý faktor pri vysvetľovaní povahy diktatúr.

Vymedzenie tejto práce je na veľmi špecifickú vzorku akademikov – historikov, ktorá sa ako reprezentatívna zložka intelektuálneho prostredia vyznačuje mierou istej lojality, rôznych adaptačných mechanizmov či sofistikovanými cieľmi jednaní, ktoré mohli zastierať skutočnú motiváciu či pohnútky konania. Keďže toto prostredie nie je izolované od ostatných častí spoločnosti je možné na vybranej vzorke sledovať, akým spôsobom sa politické snahy o všestrannú kontrolu a ideologický monopol stretával a prepájal s osobnými hranicami či ambíciami historikov Univerzity Komenského. Takýmto spôsobom môže táto práca prispieť k porozumeniu procesov a štruktúr, ktoré môžu byť aplikovateľné i na filozofickú fakultu, či univerzitu vôbec.

Pre komunistický režim je charakteristickým rysom dominantná rola ideológie, ktorej definovanie považujem vzhľadom na tému práce za opodstatnené. Zatiaľ, čo teória totalitarizmu zdôrazňovala úlohu ideológie a jej snahy získať si pod kontrolu úplne všetky úrovne života jedinca a spoločnosti (Arendt, 2018), generácia „revizionistov“ sa snažila zohľadniť sociálnu prax týchto režimov. Podľa Sheily Fitzpatrick, politika a ideológia síce zohrávajú významnú úlohu, ale zároveň nemajú monolitnú povahu (Fitzpatrick, 2018). Sheila Fitzpatrick zamerala svoju pozornosť na jednotlivca, ktorého predstavila nie ako zmanipulovaného a pasívneho, ale ako toho, kto sa usiluje o prežitie i v ťažších dobách prostredníctvom sociálnej stratégie, ktorou sa ľudia snažia prekonať vyskytnuté problémy. „Revizionisti“ tiež upozornili, že ideologický jazyk nie je výsledkom ideologickej indoktrinácie.

Pri analýze konania v tejto práci nemožno preto definovať ideológiu ako tú, ktorá by bola nadradená, nakoľko s ňou aktéri

mohli premyslene zaobchádzať. Preto predstavovala skôr osvojený a prijatý jazyk. Popri vonkajšom prijímaní marxistickoleninských dogiem je tak podstatnejší spôsob zachádzania a ignorovania v tých sférach, kde to bolo možné. Takýto spôsob možno reflektovať pri celkovom fungovaní historických katedier, kde sa presadzovaná ideológia vládnej strany mala prejaviť ako vo vedeckých prácach, tak v prepracovaných prednáškach a spoločných diskusiách konaných v rámci katedier. Preto pre túto dizertačnú prácu chápem *ideológiu* ako súbor myšlienok, presvedčení a hodnôt, ktoré síce ovplyvňujú spoločnosť a môžu slúžiť na legitimáciu moci, no zároveň sa neustále vyvíjajú a menia. Tieto zmeny pritom neovplyvňujú len rozhodnutia politického vedenia, ale i to, akým spôsobom si jednotlivci stanovené princípy osvojujú či ako s nimi pracujú a ako ich využívajú pre vlastné potreby.

Zásadným kľúčom k pochopeniu spoločnosti v diktatúre v tejto práci predstavuje sociálna prax. Pri definovaní konania sociálnych skupín v diktatúrach, ktoré vyjadruje určitú autonómiu, teda možnosť samostatného, vonkajšími príčinami nedeterminovaného jednania je dôležitá teória praxeológie, t. j. teória ľudského jednania (Storchová et al., 2014, s. 292). Neoddeliteľnosti sociálnej praxe, individuálnych postojov a adaptácie ideológie sa v nemeckom prostredí venoval Thomas Lindenberger (Lindenberger, 1999, s. 13-44). Ten tvrdil, že spôsob konania nemožno zredukovať len na logiku prikazovania a poslúchania, pretože ide predovšetkým o individuálne postoje ľudí, so širokým spektrom správania a motívov. Rôzne postoje a motívy tak umožňujú aktérom podriadeným nadvláde vystupovať ako subjekty moci (Lindenberger, 1999, s. 22-23). Nemožno sa preto implicitne sústrediť na diktatúru ako hlavnú protagonistku a nazerať na jednanie spoločnosti ako na pasívne naplňovanie vopred danej schémy či prejav mechanickej poslušnosti.

Zo zmienených dôvodov považujem pre výskum dejín historického pracoviska na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského ako zásadný pojem a koncept *lojality*, ktorý bližšie

definoval Martin Schulze Wessel (Wessel, 2004, s. 1-22). Ten definoval lojalitu ako sociálny vzťah, ktorý sa neobmedzuje len na poslušnosť, ale opisuje skôr postoj, ktorý je za tým (Wessel, 2004, s. 2). Koncept lojality predpokladá vnútornú ochotu k určitému správaniu, pričom je založený na slobodnej vôli. Na rozdiel od poslušnosti, o lojalite nemožno uvažovať bez rôznych možností konania, pretože je do aspoň do určitej miery založená na dobrovoľnosti, i keď často len zinscenovanej (Osterkamp, Wessel, 2016, s. 555). Odmietnutie či prijatie zmeny chovania učiných z lojality závisí teda na vôle jednotlivca.

Podľa Martina Schulza Wessela vyžaduje lojalita určitú reciprocitu a treba ju chápať ako jav s určitým časovým trvaním (Wessel, 2004, s. 2). Lojalita nemusí byť len o vzťahu medzi jednotlivcami, ale tiež medzi jednotlivcom a inštitúciou, profesiou, systémom či dokonca ideológiou. Ochota k lojalite vychádza z určitých skúseností a očakávaní, pričom býva tento pojem spájaný prvkom dôvery, teda predpokladom istej spoľahlivosti a predvídateľnosti voči čomu či komu je jednotlivec lojálny. Na lojalitu možno nazerať z pohľadu toho, kto lojalitu poskytuje a kto ju prijíma, ale tiež ju je možné preskúmať ako stratégiu jednania. Lojalita nemusí byť pre jednotlivca výlučne jedna. Človek môže vykazovať niekoľko rôznych lojalít, ktoré sa tiež môžu rozchádzať či dokonca môžu byť do istej miery protichodné.

Práve prístup cez lojalitu otvára perspektívu vzájomných vzťahov a závislostí medzi časťami spoločnosti v diktátorských režimoch, ktoré boli často vykresľované cez moc, podriadených jedincov či aktívnych oponentov, teda kde malo ísť o pomerne antagonické vzťahy (Zimmermann et al., 2010, s. 5). V prípade historikov možno pojednávať o lojalite k inštitúcii ako takej (teda fakulte a univerzite), vzájomnej lojalite medzi jednotlivými aktérmi (medzi kolegami, medzi študentmi a pedagógmi), lojalite k vede či štúdiu, či o lojalite ku komunistickej strane a vládnucej ideológii.

Hoci nie všetko môžem v práci vnímať ako prejav vzájomnej lojality, do značnej miery je to nápomocné pri porozumení

toho, ako mohli niektorí historici ako Branislav Varsík či Alexander Húščava, kontinuálne pôsobiť a adaptovať sa počas zmeny režimov či ako vysvetliť rozporuplnú postavu Miloša Gosiorovského, ktorý ako dogmatik 50. rokov zmenil v 60. rokoch svoje vedecké závery a na ktorého sa po kolegiálnej stránke kvôli jeho pomoci dodnes spomína len v kladnej rovine. Zároveň mi takto nastavený pohľad pomôže vyhnúť sa odsudzujúcemu hodnoteniu, z ktorého by niektorí ľudia mohli vyjsť ako bezcharakterní karieristi či alibisti poháňaní strachom. S dôrazom na stratégiu správania jednotlivcov si súčasne môžem položiť otázku, nakoľko poznamenalo prijatie rôznych lojalít správanie jednotlivcov a v akej miere takéto správanie prispelo k stabilizácii alebo naopak k destabilizácii daného spoločenského a politického usporiadania.

Ciele a pramenná báza

Moja dizertačná práca sa venuje transformácii Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave na príklade pracoviska historického výskumu v rokoch 1945 – 1970. Toto intelektuálne prostredie bolo v skúmanom období podrobené previerkam a viacerým zmenám v organizačnej a personálnej sfére, vo výučbe i vedeckej práci, s ktorými sa rôznymi spôsobmi museli vyrovnávať ako pôsobiaci pedagógovia, tak študenti. Výskum dejín tohto pracoviska vo zvolenom období nezačína na zelenej lúke. Preto, aby mala moja práca zmysel a zároveň nevystavila na pranier niektoré osoby je postavená na analýze stratégie a individuálnych postojoch jednotlivých ľudí. V centre môjho záujmu stoja nielen previerky a zmena profilu školy, ale aj výučba a vedecká práca. Na základe výskumu týchto vnútorne prepojených prvkov je možné pochopiť premenu historického pracoviska Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v celej jej komplexnosti a zároveň charakterizovať proces, ktorý sa doposiaľ zvykol vysvetľovať cez ideologickú indoktrináciu.

Prácu som vymedzila rokmi 1945 – 1970. Hoci ide o veľmi dynamické a heterogénne obdobie, rok 1945, ktorý sa v dôsledku konca druhej svetovej vojny používa ako referenčný

bod, som použila hlavne kvôli previerkam, ktoré po tomto roku na fakulte nastali, aby som mohla lepšie porovnať kontinuitu alebo diskontinuitu po nástupe komunistického režimu. Časové vymedzenie práce je do roku 1970. Hoci by bolo logickejšie prácu ukončiť augustom 1968, tento čas neznamenal aj automatickú zmenu v pomeroch a práci pracoviska. To napokon dokazuje aj pamätnica z roku 1969, v ktorej historik Ákoš Paulínyi pomerne kriticky a otvorene opisuje dejiny Filozofickej fakulty Univerzity Komenského počas komunistického režimu, čo by pravdepodobne nebolo možné v prípade, že by k významnejším zmenám prišlo v roku 1968 (Paulínyi, 1969, s. 322-374). Rok 1970 kvôli postupným zmenám a následným čistkám, ktoré už súvisia s obdobím normalizácie, tak považujem za medzník, ktorý opäť zasiahol do personálnych pomerov pracoviska, čím zmenil dovtedajšie fungovanie pracoviska v skúmanom období.

Vovýskume budem primárne čerpať z archívnych dokumentov uložených v Archíve Univerzity Komenského a Registratúrnom stredisku Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, kde sa nachádzajú zápisnice zo zasadnutí vedeckej rady univerzity, fakulty a samotných historických katedier. Obsah zápisníc je vzhľadom na ich vypracovanie veľmi bohatý na informácie, čo pomáha dobre rekonštruovať dianie na skúmaných katedrách. Zápisnice boli zväčša rozdelené do troch väčších okruhov, a to politicko-výchovné zameranie, pedagogická práca či vedecko-výskumná a publikačná činnosť. Neraz sa v katedrových zápisniciach objavujú aj osobné hodnotenia jednotlivých členov, ktoré poskytujú dobrý obraz nielen o samotnom človeku, ale i tom ako bol v tom ktorom období daný človek vnímaný autorom hodnotenia, resp. kolektívom.

Primárnou pramennou bazou sú osobné spisy jednotlivcov, ktorí na skúmaných katedrách v daných rokoch pôsobili. Tieto spisy však majú svoje limity a ich existencia, obsah a rozsah sú veľmi individuálne. Väčšina spisov obsahuje informácie o nástupe na fakultu, kariérnom postupe, zoznam publikovaných prác, oponentské posudky na práce, životopisy,

dotazníky, komplexné hodnotenia, ale i kádrové posudky, čo často poskytuje veľmi dobrý obraz o postojoch, ale i stratégiách konkrétnych pracovníkov. Okrem osobných spisov je nanajvýš podstatné preštudovať osobné fondy aspoň popredných historikov pôsobiacich na Univerzite Komenského, ktoré sú uložené v Slovenskom národnom archíve a Archíve Slovenskej akadémie vied.

Pre výskum tejto práce je dôležité čerpať i z fondov predsedníctva a sekretariátu Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska ktoré sú uložené v Slovenskom národnom archíve. Na schôdzach sekretariátu Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska sa preberali najrôznejšie témy, ako napr. personálne obsadenie vysokých škôl, kde možno vidieť nielen konečné rozhodnutia, ale aj postoje, aké voči konkrétnym jednotlivcom mali jednotliví komunistickí predstavitelia, ktorí o danej veci rokovali.

Výsledky práce, prínosy a limity

Akékoľvek dejiny tvoria konkrétni ľudia a ani snaha o ich rekonštrukciu sa tak bez konkrétnych osudov jednotlivcov nezaobíde. Hoci sa táto skutočnosť môže zdať banálnou, v skutočnosti predstavuje závažný problém, pokiaľ je snaha sprostredkovať poznanie o dobe, ktorá je ešte stále živá, či dokonca o čase, ktorého pamätníci (alebo ich blízka rodina) stále žijú medzi nami. O to viac to platí v prípade rekonštrukcie obdobia diktatúry, kde už s odstupom času ľudia zvyknú hodnotiť jednotlivcov skrz sympatie, či v prípade nezaintrosovaných pozorovateľov posudzovať jednotlivých aktérov skrz to, aký postoj zaujal či akú úlohu zohral počas, v tomto konkrétnom prípade, komunistického režimu. Ambivalentnosť, ktorá sa tu vyskytuje tak komplikuje prácu akéhokolvek historika, ak nechce konkrétne osoby, ktoré často konali rozporuplne, vystaviť škatuľkovaniu či odsudzovaniu zo strany čitateľov.

Pri vlastnom výskume som sa v rámci zbierania svedectiev pamätníkov stretla s tým, že mi niektorí aktéri radili, čoho sa vyvarovať, aby som sa nikoho nedotkla. Počas jedného

rozhovoru mi bolo od pamätníka doslovne povedané, že „ešte nie je čas, aby sa o tomto písalo.“ Napriek ubehnutému času, ktorý ma delí od skúmaného obdobia som tak pri výskume nadobudla pocit, že spracovať túto tému vzhľadom na jej citlivosť nebude jednoduché.

Okrem postojov, ktoré voči tomuto obdobiu prevládajú výskum komplikuje aj stav zachovaných archívnych materiálov, na čo upozorňovala už historička Marta Glossová pri svojej dizertačnej práci a možnosť využiť niektoré informácie, ktoré sa viažu s osobnými údajmi. Je veľmi pravdepodobné, že viaceré dôležité materiály sú v súkromných vlastníctve alebo boli zničené. Je preto možné, že moja rekonštrukcia nebude na všetkých miestach úplná, čo i znemožňuje spracovať dejiny fakulty, jej odborov či osobností do takej miery, ako sa to podarilo na českých univerzitách.

Po uvážení som sa rozhodla využiť vo svojom výskume vyššie uvedený koncept lojality, ktorý považujem za najvhodnejší na komplexné spracovanie danej problematiky. Napriek násilnému charakteru komunistického režimu, výsledky práce ukazujú, že zainteresovaní ľudia museli zaujať nejaké stanovisko, ktoré nie vždy bolo len o strachu a podriadenosti. Práve naopak, takto zvolený prístup sa ukazuje ako veľmi vhodný i pri snahe objasniť spôsob, akým sa generácii slovenských historikov vychovanej v medzivojnových rokoch, ktorým boli Branislav Varsík a Alexander Húščava, a ktorí sa na rozdiel od svojich kolegov Daniela Rapanta a Vojtecha Ondroucha nestali obeťami čistiek, podarilo udržať si svoje pozície i napriek dvom nedemokratickým režimom 20. storočia či vysvetliť, ako si vysokoškolskí pedagógovia histórie osvojovali mocenské podmienky a akým spôsobom sa to odzrkadľovalo ako v ich vzájomných vzťahoch, tak vo výučbe a vedeckej práci.

Záver

Výskum spoločnosti a osudov jednotlivcov, ktorí prežili svoje životy v prostredí moderných diktatúr sa čoraz viac vymyká predstave, ktorá rozdeľuje spoločnosť na dva tábory, a to na

vykonávateľov útlaku a obeť. Vytváranie takéhoto obrazu nereflektuje realitu bežného života. To je viditeľné i v prípade pedagógov histórie na Univerzite Komenského. Aplikovaním predstavenej metodológie sa ukazuje, že komunistický režim sa neopieral iba o priamy nátlak a mocenský diktát, ale že šlo o zložitý systém vzájomnej kontroly, loajality a sebadisciplíny v každodennom živote. Výskum zameraný na transformáciu historického pracoviska cez postoje a stratégie konkrétnych jednotlivcov pomôže ukázať zvolenú tému z iného uhla pohľadu než len ideologickej indoktrinácie, čo môže byť nápomocné i pri ďalšom výskume univerzitných dejín a osudov vysokoškolských pedagógov.

Bibliografia

ARENDET, H. (2018). Pôvod totalitarizmu I. - III. Bratislava: Premedia, 614 s. ISBN 978-80-8159-618-6.

PAULÍNYI, Á. (1969). Filozofická fakulta Univerzity Komenského v rokoch 1945-1969. In: B. Varsík et al. 50 rokov Univerzity Komenského v Bratislave. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 322-374.

CONNELLY, J. (2008). Zotročená univerzita. Praha: Karolinum, 496 s. ISBN 978-80-246-1185-3.

FITZPATRICK, S. (2018). Každodenní stalinismus: obyčejný život v neobyčejné době: Sovětské Rusko ve 30. letech. Praha: Academia, 537 s. ISBN 978-80-200-2035-2.

GABZDILOVÁ, S. (2018). Ako sme študovali v totalite. Prešov: Universum, 143 s. ISBN 987-80-89946-05-1.

GLOSSOVÁ, M. (2021). Nespôsobilí na vysokoškolské štúdium. Bratislava: ÚPN, 207 s. ISBN 978-80-89335-94-7.

JAREŠ, J. et al. (2012) Náměstí Krasnoarmějců 2: Učitelé a studenti na Filozofické fakultě UK v období normalizace. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta: Togga, 400 s. ISBN 978-80-7476-001-3.

KUDLÁČOVÁ, B. et al. (2019). Pedagogické myslenie, školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1945 – 1989. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 441 s. ISBN 978-80-568-0369-1.

LINDENBERGER, T. (1999) Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung. In: T. Lindenberg et al. Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Kolín nad Rýnom-Weimar-Viedeň: Böhlau, s. 13-44. ISBN 3-412-13598-4

OSTERKAMP, J. - SCHULZE WESSEL, M. (2016). Texturen von Loyalität. Überlegungen zu einem analytischen Begriff. In: S. Reichardt. Geschichte und Gesellschaft, roč. 42, č. 4, s. 553-573. ISSN 0340-613X.

SCHULZE WESSEL, M. (2004). „Loyalität“ als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept. In: M. Schulze Wessel. Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918-1938 Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten. München: Oldenbourg, s. 1-22. ISBN 3-486-57587-2.

STORCHOVÁ, L. et al. (2014). Koncepty a dějiny: proměny pojmů v současné historické vědě. Dolní Břežany: Scriptorium, 449 s. ISBN 978-80-87271-87-2.

ZIMMERMANN, V. et al. (2010). Loyalitäten im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung). Marburg: Verlag Herder-Institut, 366 s. ISBN 978-3-87969-364-1.

TOMÁŠ BAKÓC A JEHO CESTA K DOSIAHNUTIU HODNOSTI OSTRIHOMSKÉHO ARCIBISKUPA

THOMAS BAKÓC AND HIS PATH TO BECOMING THE ARCHBISHOP OF OSTRIHOM

Miroslav Kotrha

Katedra histórie, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v
Trnave, miroslav.kotrha@tvu.sk

Abstrakt: Ostrihomský arcibiskup a kardinál Tomáš Bakóc patrí medzi významné osobnosti stredovekého Uhorska. Svojím vplyvom na kráľa sa primiešal do mnohých európskych záležitostí kráľovstva, pričom často bol práve on osobou manévrujúcou na politickej scéne. Tomášove aktivity sú predovšetkým spojené s vládou Jagelovcov, ale jeho pôsobenie možno pozorovať už od čias vlády Matúša Korvína. Jeho vplyv sa začal prejavovať najmä po nástupe kráľa Vladislava II. na uhorský trón. Svoju úlohu zohral predovšetkým pri uzatváraní manželstva kráľa Vladislava II. s Beatrix Aragónskou, čo nakoniec vyvolalo medzinárodný škandál. Tomáš Bakóc postupne zvyšoval svoju prestíž na kráľovskom dvore, čo ho viedlo k čoraz väčším ambíciám, až sa mu napokon podarilo dosiahnuť hodnosti ostrihomského arcibiskupa. Ani táto hodnosť však nepredstavovalo pre Tomáša Bakóca vrchol kariéry.

Kľúčové slová: Biskup, kancelár, Tomáš Bakóc, kráľ Vladislav II., arcibiskup

Abstract: The Archbishop of Ostrihom and Cardinal Thomas Bakóc is one of the significant figures of medieval Hungarian kingdom. Through his influence on the king, he became involved in many European affairs of the kingdom, often being the one maneuvering on the political stage. Thomas's activities are primarily associated with the reign of the Jagiellonians, but his influence can already be observed during the reign of Matthias Corvinus. Thomas's influence began to be more noticeable after King Vladislaus II ascended to the Hungarian throne. He played a key role, particularly in the matter of King Vladislaus II's marriage to

Beatrix of Aragon, which ultimately caused an international scandal. Thomas Bakóc gradually increased his prestige at the royal court, leading to ever greater ambitions, eventually reaching the position of Archbishop of Ostrihom. However, this title did not represent the pinnacle of Thomas Bakóc's career.

Key words: Bishop, Chancellor Thomas Bakóc, King Vladislaus II, archbishop

Úvod

Tomáš Bakóc patrí medzi najvýznamnejšie osobnosti uhorských dejín obdobia neskorého stredoveku. Hoci pochádzal len z nízko postavenej spoločenskej vrstvy, dokázal sa svojou usilovnosťou a talentom prepracovať medzi najváženejších predstaviteľov kráľovstva, čo možno vidieť najmä v druhom desaťročí 16. storočia. V tomto období sa Tomáš Bakóc dostal na vrchol svojej politickej kariéry a dlhé obdobie stál pri najdôležitejších politicko-diplomatických aktivitách Uhorska. Na piedestáli moci sa mohol hrdiť hodnosťou kardinála, titulárneho patriarchu Konštantínopolu, okrem toho bol aj ostrihomským arcibiskupom, prímasom Uhorského kráľovstva a pre svoj vplyv ho v istých dokumentoch dokonca nazývali „alter rex.“ Dvakrát sa uchádzal o miesto rímskeho biskupa, no v oboch prípadoch neúspešne. Svoje výsostné postavenie si udržal až do konca života v roku 1521, hoci bolo poznačené tzv. Dóžovým povstaním, ktoré veľmi otriaslo Bakócovou autoritou. Úspech, ktorý dosiahol sa nerodil ľahko a počas svojho života sa musel prepracovať z najnižších vrstiev. Postupne však krok za krokom dosahoval stále vyššie a vyššie hodnosti, čo vďaka svojmu umu vedel dokonale využiť vo vlastný prospech.

Tomáš Bakóc sa narodil v roku 1442 v rumunskom mestečku Ardud v Satumarskej župe (Frimmová, 2020, s. 301.). Jeho otec bol František Bakóc, poddaný na majetku Drágfiovcov, venujúci sa kolárskemu remeslu. Mal dokopy štyroch bratov, najstarším bol Valentín, ďalej to boli traja mladší bratia František, Mikuláš a Ján. V roku 1459 sa podarilo jeho staršiemu

bratovi Valentínovi získať povýšenie do šľachtického stavu, (Sugár, 1984, s. 191.) toto povýšenie sa nevzťahovalo len na Valentína, ale aj na jeho súrodencov a ich ďalších potomkov (Fraknoi, 1889, s. 6.). V minulosti panovali medzi historikmi názory, že rodina Bakóvcov patrila k starobylým šľachtickým rodom a ich pôvod sa snažili doložiť až do čias arpádovských kráľov. Tieto teórie sa podarilo vyvrátiť až po sprístupnení archívu grófskej rodiny Erdődy, čím sa potvrdili domnienky o poddanskom pôvode Tomáša Bakóca. Skutočnosti ohľadom pôvodu komplikoval aj predikát Erdődy pridaný rodinou Bakóvcov do svojej nomenklatúry. Rodina tento majetok nikdy nevlastnila, no svojvoľne začala pomenovanie používať podľa miesta svojho pobytu, a tak sa stalo priezviskom aj pre ďalších členov rodiny, čím sa položili základy pre významnú uhorskú rodinu Erdődy, ktorá v období neskorého novoveku patrila medzi najvznešenejšie uhorské rody (Botka, 1875, s. 549.).

V službách kráľa Mateja I. Korvína

Povýšením do šľachtického stavu sa mohol Tomáš Bakóc realizovať na vyššej spoločenskej úrovni, (Botka, 1875, s. 552-553.) neskôr sa rozhodol ísť študovať, čo mu pomohlo k dosiahnutiu stále vyšších duchovných i svetských hodností. Svoje štúdium započal s najväčšou pravdepodobnosťou v mestečku Satu Mare, kde sa nachádzal dominikánsky kláštor, pri ktorom fungovala aj škola. Keďže v tom čase nepôsobila v Uhorskom kráľovstve žiadna z univerzít, vydal sa študovať do Poľska a v roku 1464 absolvoval katedru filozofie, kde získal bakalársky titul na univerzite v Krakove. (Szalay, 1994, s. 157.) Jeho ďalšia cesta smerovala spolu s bratom Františkom do talianskeho mesta Ferrara, aby pokračoval vo svojom štúdiu. Následne študoval na talianskej univerzite v Padove. (Fraknoi, 1889, s. 8-9.). Štúdium úspešne ukončil a dosiahol titul doktora práv. Po štúdiu sa rozhodol vrátiť do Uhorska, kde v tom čase vládol kráľ Matej Korvín (Kereszy, 1910, s. 7.).

Tomáš Bakóc sa tak vracia do kráľovstva, ktoré bolo pod pevnou rukou kráľa Mateja, ide zároveň obdobie, keď sa do Uhorska dostávali myšlienky humanizmu a mecenášstva. Sám týmto trendom prepadol, čo bolo aj dôvodom jeho neskorších mecenášskych aktivít. V roku 1473 nastupuje mladý Tomáš Bakóc do služieb sedmohradského biskupa Gabriela Rangóniho z Verony ako jeho tajomník (Sugár, 1984, s. 192.). Vďaka Gabrielovi Rangónimu (Hlaváček, 2004, s. 70.) sa Tomášovi Bakócovi otvorili dvere priamo ku kráľovskému dvoru. Gabriel bol totiž blízkym spolupracovníkom kráľa Mateja, ktorý ho menoval svojim kancelárom. V roku 1474 sa kráľ Matej vydal na vojenskú výpravu do Sliezska, podľa Antónia Bonfíniho si mal vo vojenskom tábore pri Vratislave prvýkrát všimnúť nadaného a talentovaného Tomáša Bakóca, ktorý urobil na kráľa nesmierny dojem. (Kristóf, 2019, s. 70.). Pred útokom poľského a českého kráľa sa kráľ Matej radil, ako ubrániť čo najefektívnejšie mesto. Medzi poradcami kráľa bol aj Gabriel Rangóni, ktorý po rokovaní povedal o problematike aj Tomášovi Bakócovi. Hoci sa Tomáš nevyznal vo vojensko-strategických záležitostiach, Gabrielovi poradil. Ten následne predniesol Tomášov plán pred kráľa, ktorý s ním súhlasil. Tomášova stratégia bola úspešná a Matejovi sa podarilo v boji uspieť. Odmena od panovníka na seba nenechala dlho čakať, a tak povýšil Tomáša do hodnosti tajomníka kráľovskej kancelárie, čím sa dostal k okruhu kráľa ako zapisovateľ (Neumann, 2024, s. 71.). V tomto období však nemáme skoro žiadne informácie o Tomášovi, o jeho pôsobení vieme len veľmi málo a to až do roku 1480. Podľa údajov Pietra Ranzána sa môžeme domnievať, že okrem klasickej činnosti zapisovateľa sprevádzal kráľa Mateja na jeho vojenských ťaženiach, či už proti osmanským Turkom alebo proti Rakúsku (Fraknoi, 1889, s. 11.).

V roku 1480 sa Tomáš Bakóc po prvýkrát objavuje v dochovaných písomnostiach aj ako titelský prepoš, predtým túto funkciu zastával jeho brat Valentín (Teleki, 1857, s. 137-139.) a to od roku 1459. Rodina mala vo svojich rukách Titelské

prepošstvo (MNL DL 81 907) až do roku 1526 (Szalay, 1994, s. 157.). Do Tomášových rúk sa tak začali dostávať dôležité a často aj vierohodné informácie diplomatického charakteru (Teleki, 1857s. 194.). Priazeň od kráľa Mateja môžeme vidieť už v roku 1484, keď Tomášovi daroval majetky po Štefanovi a Ondrejovi z Lastomíra, obvinených z vraždy. Bakóc a jeho rodina získali Bánovce nad Ondavou, Lastomír a Ložín v Zemplínskej župe spolu s majetkami Kristy, Jenkovce, Maťovské Vojkovce a Sejkov v Užskej župe (Fraknoi, 1888, s. 99.). Tieto majetky predstavujú začiatok vytvárania majetkovej štruktúry Erdődiovcov, ako môžeme vidieť neskôr, tak Tomášovi sa do roku 1497, teda kým sa stal arcibiskupom, podarilo nazhromaždiť ďalšie množstvo majetkov, čo len posilnilo jeho mocenské postavenie v krajine, no treba upozorniť, že šľachte vzrast Tomášovej moci nebol po vôli.

V roku 1486 zomrel Gabriel Rangóni (Hlaváček, 2004, s. 106.) a na miesto jágerského biskupa bol dosadený rábsky biskup a pokladník kráľa Urban Dóczy. Tým sa uvoľnil aj post po Urbanovi, ktorý pripadol práve Tomášovi. Jeho aktivity sa z pozície rábskeho biskupa stále viac a viac dotýkali vysokej politiky Mateja Korvína, čím si zabezpečoval určitý vplyv na kráľovskom dvore, čo zväčšovalo jeho autoritu (Fraknoi, 1889, s. 17.). Tento akt sa mohol udiť aj vďaka tomu, že Matej Korvín v rámci vedenia vnútornej politiky kráľovstva dosadzoval do dôležitých hodností talentovaných ľudí, nehládajac na ich pôvod. Výnimku v Matejovej politike obsadzovania úradov schopnými ľuďmi predstavoval rok 1487, keď dosadil na arcibiskupský stolec ostrihomskej arcidiecézy len šesť ročného Hipolyta z Este, synovca Matejovej manželky Beatrix Aragónskej (Engel, 2001, s. 313.). V roku 1458 bola zrušená formálna voľba do episkopálnych úradov. Od tejto chvíle bolo všetko rozhodnutie na obsadení biskupských stolíc výlučne v rukách kráľa. Zaujímavú situáciu však predstavoval prípad, keď zomrel prelát v Ríme, v takom prípade si pápež uzurpoval právo menovania nového preláta na post po zosnulom. Takýto prípad sa stal aj po skone Gabriela Rangóniho v Ríme, keď pápež Inocent VIII.

do hodnosti jágerského biskupa menoval Rodriga Borgiu, čo predstavovalo značný problém, keďže kráľ menovaním Dóczyho neuznal pápežov výber.

Majetková držba rodiny Bakócovcov sa opäť rozrástla, keď sa v roku 1487 uskutočnil predaj medzi Tomášom Bakócom a Urban Dóczim. Podľa dochovanej listiny išlo celkovo o jedenásť majetkových celkov menovite: Bogát, Nagykölked, Nagy-Unyom, Kis-Unyom, Neméthlak, Alad, Strem, Ovad, Kis Bogát, Szöllős v Železnohradskej župe. Predaj sa uskutočnil po tom, čo Urban tieto majetky obdržal po Jánovi a Blažejovi z Nagy Csömöty. Vzápätí Urban majetky predal za 800 florénov zlata. Okrem Tomáša Bakóca (MNL Dl 101 032.) sa novými majiteľmi stali aj jeho príbuzní, bratia Mikuláš a Ján a Tomášovi synovci Peter, Valentín a Pavol, synovia Mikuláša a Tobias a Ján, synovia Jána (MNL Dl 67 857.). S Tomášovými službami bol kráľ Matej nadmieru spokojný, ako to uvádza v listine z roku 1489, keď potvrdil Tomášovi a jeho bratom Valentínovi, Františkovi a Mikulášovi a taktiež jeho synovcom Tobiášovi, Jánovi, Petrovi a Pavlovi ich spoločenské postavenie medzi pravými šľachticmi, keďže pochádzali z neurodzeného rodu. Matej zdôrazňuje predovšetkým Tomášovu múdrosť spätú s vernosťou, keď ho zasvätil do panovníkových záležitostí na poradách kráľovstva, čo bolo podkladom na vydanie listiny (Fraknoi, 1889, s. 99.).

V službách kráľa Vladislava II.

Dňa 6. apríla 1490 zomrel uhorský kráľ Matej Korvín, táto udalosť predstavovala v kariére Tomáša Bakóca veľký zlom (Engel, 2001, s. 317). Koncom osemdesiatych a začiatkom deväťdesiatych rokov musel mať Tomáš k dispozícii istú sieť kontaktov, a to nie len v Uhorsku, ale i v zahraničí, keďže sa aktívne zapájal do diania aj počas tohto turbulentného obdobia. Smrťou Mateja Korvína sa rozhorel boj o uprázdnený trón medzi podporovateľmi Matejovho nemanželského syna Jána Korvína, cisára Maximiliána, no o svätoštefanskú korunu sa uchádzali aj dvaja pretendenti z rodu Jagelovcov, a to neskorší poľský kráľ Ján Albert a český kráľ Vladislav II. Jagelovský. Matej chcel

urobiť nástupcu na tróne zo svojho nemanželského syna Jána Korvína, ktorého plánoval pár mesiacov pred svojou smrťou oženit' s vplyvnou milánskou šľachticnou Biankou Sforza. Pre uznanie Janových nástupníckych práv dokonca prikázal, aby všetci kráľovskí úradníci, mestá, baróni, kapitáni a kasteláni kráľa zložili prisahu, že v prípade Matejovej smrti príjmu Jána za nového kráľa (Engel, 2001, s. 317. Na sneme 19. mája 1490 si šľachta vybrala za nového kráľa Vladislava II. Jagelovského, Ján Korvín nechcel predať svoje nároky na trón bez boja, na juhu kráľovstva zhromaždil vojsko, ale pri Tolne bol porazený. Vladislav vstúpil do Uhorska a v septembri roku 1490 sa nechal korunovať za uhorského kráľa, ako Vladislav II. (Engel, 2001, s. 346.). Veľkú podporu získal nový kráľ aj u Matejovej vdovy Beatrix, ktorá dúfala, že by sa mohla stať Vladislavovou manželkou, a tak si udržať svoj vplyv a moc v kráľovstve. Problém predstavovala skutočnosť, že sa vedelo o kráľovnej neplodnosti. Vladislav sám ešte deti nemal, a tak mu manželský zväzok s vplyvnou kráľovnou nebol po vôli. Na druhej strane oplývala Beatrix bohatstvom, čo Vladislav potreboval pre zabezpečenie svojej moci. Do sledu udalostí vstupuje Tomáš Bakóc, ktorý sa po smrti kráľa Mateja pridal na stranu kráľa Vladislava. Po Vladislavovej korunovácii nepokračoval už Tomáš Bakóc v hodnosti tajomníka v kráľovskej kancelárii, (Engel, 2001, s. 346) keďže krátko po tom ako mu v Stoličnom Belehrade položili na hlavu svätoštefanskú korunu, začal nový kráľ s vymenovávaním dvorských úradníkov. Novým hlavným kancelárom kráľa sa tak stal Tomáš Bakóc. Podľa najnovších zistení bol Tomášov rukopis identifikovaný na pozvánkach Vladislavovej korunovácie, hoci boli spečatené pečaťou českého kancelára. Je teda zrejmé, že všetky hlavné písomnosti už v tom čase vybavoval práve Tomáš Bakóc.

Vladislav hoci bol zvolený šľachtou na sneme za kráľa, musel pred svojou korunováciou súhlasiť s istými podmienkami, medzi ktorými bola aj podmienka týkajúca sa manželstva Vladislava s Matejovou vdovou Beatrix. Krátko po Vladislavovej korunovácii začala šľachta a kráľovná požadovať naplnenie

Vladislavovho sľubu a uzavretie manželstva. Vladislav sám ešte potomka nemal, tak sa snažil nájsť cestu, ako by sa manželskému zväzku s neplodnou kráľovnou mohol vyhnúť. V krajine z dôvodu Vladislavovej neochoty hrozilo vypuknutie ďalších nepokojov, čo si Vladislav nemohol dovoliť, keďže jeho moc v kráľovstve bola stále veľmi neistá. Do týchto udalostí vstupuje opäť Tomáš Bakóc, ktorý už verne podporoval kráľa, preto vymyslel pre Vladislava plán, ako z nepríjemnej situácie vycúvať. (SEGEŠ, 2003, s. 185.) Poradil kráľovi, aby v prítomnosti určitých svedkov vyhlásil, že manželstvo, ktoré uzatvára s Beatrix nemôže byť právoplatné, keďže doňho nevstupuje dobrovoľne, ale uzatvoril ho pod nátlakom (Engel, 2001, s. 346). Druhou časťou Bakócovho plánu bolo tajné oddanie Vladislava s Beatrix. Kráľ navštívil Beatrix v Ostrihome spolu s Bakócom a svadobnou družinou, celý obrad sa odohral pod prísnou tajnosťou. Beatrix sa tak nechala chytiť do Bakócovej pasce a súhlasila, že o manželskom zväzku nikomu nepovie, aby sa predišlo možným politickým problémom. Bakóc, ako rábsky biskup, tajne oddal Beatrix a Vladislava. Po krátkej ceremónii Vladislav opustil Beatrix a nechal ju v domnienke, že Vladislav splnil to čo od neho požadovala (Segeš, 2003, s. 186.).

Medzitým však stále pokračoval boj o uhorskú kráľovskú korunu, keď do Uhorska vpadol Ján Albert a začal pustošiť severovýchod krajiny, druhý uchádzač o trón, kráľ Maximilián I. takisto započal vojenské ťaženie proti Vladislavovi. Po krátkom čase sa mu podarilo dobyť Viedeň a všetky krajiny dobyté Matejom Korvínom v Rakúsku. Svoje sily následne poslal do Uhorska, kde obsadil Stoličný Belehrad. Maximiliánov úspech bol podmienený silným žoldnierskym vojskom, ktoré nedokázal viac financovať, čo chcel využiť Vladislav vo svoj prospech. Začali sa tak Bratislavské rokovania, (MNL DI 94 289) kde bol bezpochyby prítomný aj Tomáš Bakóc. Rokovania znamenali pre Vladislava stratu nárokov a území v Rakúsku, za čo sa Maximilián vzdal svojich nárokov na uhorskú korunu s podmienkou, že ak vymrie rod Jagelovcov, Habsburgovci majú právo na uhorský

trón a zaviazal sa Maximiliánovi zaplatiť 100 000 zlatých (Engel, 2001, 314.). Šľachtu dohoda s Habsburgovcami veľmi nehnevala. Obviňovali Bakóca z uzavretia tak nevýhodnej zmluvy, no veľký problém predstavovalo aj naplnenie manželského zväzku s Beatrix, keďže nemohla mať deti a tak hrozilo, že bude Maximilián po smrti Vladislava reálne presadzovať svoje právo na uhorský trón. Naliehali dokonca nech si vyberie inú princeznú, s ktorou splodí následníka. Šľachtici ako Štefan Zápoľský totiž mali dostatok moci, aby sami ašpirovali na post kráľa (Fraknoi, 1889, s. 46.).

Výčerpávajúca vojna spôsobovala, že Vladislavova finančná situácia v kráľovstve začala rýchlo kolabovať. Kráľ nemal dostatok financií na to, aby dokázal financovať Matejových žoldnierov tzv. čierne vojsko, hrozilo nebezpečenstvo, že sa vojsko vzbúri pre nevyplatený žold. Tomáš Bakóc bol v tomto období už jasným podporovateľom kráľa, a tak kráľovi požičal veľkú sumu peňazí na splatenie výdavkov (Tóth, 2018, s. 85.) ohľadom žoldu čiernemu vojsku, či vynaloženiu financií na obranu niektorých hradov, predovšetkým na južných hraniciach kráľovstva a v Bosne. (Tóth, 2018, s. 90.) Kráľ musel napokon čierne vojsko rozpustiť, lebo ho už nedokázal dlhodobo vydržiať (Tóth, 2018, s. 90.). Staršia listina z roku 1496 hovorí o tom, že kráľ mal finančné problémy aj z dôvodu vojenskej iniciatívy Jána Korvína, z ktorého popudu vtrhlo do Uhorska poľské vojsko a napáchalo tak nemalé problémy, no Ján robil problémy Vladislavovi aj v Chorvátsku, kde takisto boli nepokoje (Tóth, 2018, s. 90.). Okrem Tomáša Bakóca ostávala jeho najbližšou finančnou podporovateľkou kráľovná Beatrix, ktorú neraz musel požiadať o pomoc.

Okolnosti ohľadom nástupu na uhorský trón sa kvôli kráľovnej Beatrix stali v centre pozornosti aj na Apeninskom polostrove a to najmä v Neapole. O korunovácií kráľa Vladislava II. a situácii v Uhorskom kráľovstve nám prináša správy aj list milánskeho vyslanca kráľovi Ferdinandovi I. Neapolskému do Neapola, ktorý hovorí o tom, že Vladislav pred svojou korunováciou vydal edikt, podľa ktorého sa mali jeho

korunovácie v Stoličnom Belehrade zúčastniť všetci preláti, baróni, šľachtici a poprední muži kráľovstva. Ten, kto sa na korunováci nezúčastnil, by bol vyhlásený za rebela a vzbúrenca. Korunovácie sa zúčastnil aj Ján Korvín, ktorému Vladislav udelil Bosnu, Dalmáciu a Chorvátsko. Na to Ján obdaroval Vladislava hodnotnými darmi v hodnote 10 000 zlatých. Pozornosť venuje aj kráľovnej Beatrix, ktorá začala, podľa vyslanca, čoraz viac žiť rozhadzovačným spôsobom života, pričom len v Uhorsku vlastnila okolo 2 000 koní. List spomína aj kráľovho tajomníka, teda Tomáša Bakóca, prostredníctvom ktorého malo byť Beatrix prisľúbené manželstvo s novým kráľom (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 175.).

Plán kráľovského manželstva Tomáša Bakóca začal postupne vychádzať na povrch. Začiatkom roka 1491 prebiehali medzi Tomášom Bakócom a vyslancami z Milána rokovania o možnom manželskom zväzku medzi Vladislavom II. a Biankou Sforza, ktorá sa predtým mala stať uhorskou kráľovnou ako manželka Jána Korvína. Rokovania prebiehali na želanie Tomáša Bakóca v najvyššej tajnosti, hoci sa už začali šíriť fámy o možnom manželstve Vladislava s kráľovnou Beatrix. Bakóc tak započal vyjednávanie s milánskym dvorom ohľadom záväzku ešte koncom roka 1490 (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 181.). Nadviazal tak na rozbehnuté rokovania o svadbe s Biankou Sforza a Jánom Korvínom, keď sa Jánovi nepodarilo získať trón, nadviazal Tomáš Bakóc na tieto diplomatické aktivity, pričom novým nápadníkom Bianky bol kráľ Vladislav. Realizácia zásnub viazla najmä kvôli vojne a v neposlednom rade kvôli Vladislavovmu manželstvu s Beatrix. Milánsky vyslanec Maffeo Trivillensi napísal v apríli roku 1491 list Tomášovi Bakócovi, kde vyjadruje svoje rozpaky nad uskutočnením zásnub, keďže sa mu Tomáš Bakóc a ani iní vyslanci neozvali niekoľko mesiacov. Treba uznať, že takéto konanie reálne spochybňovalo budúcu spoluprácu a realizáciu zásnub, priam mohlo byť urážlivé. Maffeo však nestrácal nádej, predsa len vybavenie zásnub s uhorským a českým kráľom muselo byť pre rod Sforza veľmi lákavým. Svedčí o tom skutočnosť, že milánsky vojvoda bol

ochotný poskytnúť za Bianku veno v hodnote 200 000 zlatých, ale taktiež si stanovil podmienku, ktorou mal kráľ zabezpečiť Bianke vhodné šaty jej postavenia. Maffeo ku koncu listu kladie Tomášovi Bakócovi ešte jednu otázku, a to ohľadom fám, ktoré sa šírili z Neapola. Išlo o fámy uzavretia manželského zväzku Beatrix a Vladislava. Okrem toho sa povrávalo, že Vladislav mal Beatrix zneuctiť, následkom čoho mala otehotnieť. Maffeo teda chcel vysvetlenie týchto fám, šíriacich sa na všetky svetové strany, čo mohlo v budúcnosti poškodiť ako meno Vladislava, tak meno milánskeho vojvodu (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 181-182.). Tomáš Bakóc reagoval na Maffeou list až v apríli roku 1491. V listine sa ospravedlnil milánskemu vyslancovi Maffeovi Trivilliensimu, že dlhší čas neodpovedal na jeho list, ohľadom dojednávania podmienok zásnub. On aj kráľ boli v tom čase veľmi zaneprázdnení bojom s Jánom Albertom, ktorý obsadil Košice a Tomáš Bakóc musel riešiť záležitosti s vyslancami cisára Maximiliána, ktorý vtrhol do krajiny z Rakúska, pričom pripomenul, že sa chystajú dobyť späť Stoličný Belehrad, obsadený Maximiliánom. Vyjadril sa aj k podmienkam uzavretia manželstva s Biankou Sforza, ktorej veno Tomáš Bakóc vyčíslil na 250 000 zlatých. Požaduje však, aby Miláno mlčalo pred neapolským kráľom a jeho dcérou o tejto dohode, keďže sa Beatrix sama chce stať Vladislavovou manželkou. Tieto jednanie mali ostať tajné, kým sa kráľ Vladislav nevysporiada s cisárom Maximiliánom. Bakóc sa totiž obával, že ak by Beatrix o rokovaniach medzi ním a Milánom zistila, spôsobila by veľké neprijemnosti spojením sa s cisárom Maximiliánom. Bakóc zároveň žiadal Miláno o pomoc, aby potom, čo už budú všetky záležitosti oficiálne a dohoda bude uzatvorená, poslali páni z Milána finančnú pomoc pre kráľa Vladislava, čím by mohol financovať svoju armádu (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 184-188.).

Na jeseň 1491 už bolo verejne známe, že Beatrix a Vladislav sa stali manželmi. Pred pápežom Inocentom VIII. a talianskymi vojvodami túto informáciu predniesol Ferdinand I. Neapolský, otec Beatrix. Milánsky dvor preto požadoval vysvetlenie

a zároveň stopol rokovania o plánovanom manželstve. Zároveň poveril Ascania Sforzu, aby zistil od Tomáša Bakóca okolnosti celej záležitosti. Ak by Tomáš potvrdil, že Ferdinand klamal pred pápežom a predstaviteľmi talianskych vojvodstiev a republík, a takto nerozvážne sa vyjadril v tejto záležitosti, mal Ascanio docieľiť, aby Ferdinand napísal priamo list pápežovi a talianskym vojvodom, že nie je pravda, že Beatrix, jeho dcéra, uzavrela manželstvo s kráľom Vladislavom II. Inak už Miláno nebude mať záujem obnoviť a pokračovať v rokovaníach o zásnubách (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 201-204.). Ku koncu roka 1491 napísal už Maffeo Travilliensi priamo Tomášovi Bakócovi a požadoval od neho vysvetlenie, keďže Ferdinand pred pápežom hovoril, nie len o uzavretí manželstva, ale aj o jeho následnej konzumácii (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 206-209.).

K situácii sa vyjadrila 22. marca 1492 aj samotná kráľovná, ktorá si nechala do Budína zavolať všetkých najvýznamnejších prelátov a šľachticov, ohľadom jej manželstva s kráľom Vladislavom. Medzi prelátmi nechýbal ani Tomáš Bakóc. Kráľovná pripomenula prítomným veľmožom kráľovstva, že ju ešte v júli 1490 žiadali, aby súhlasila s manželstvom s Vladislavom. Požiadala biskupa Jána z Vardy, aby predložil písomnosti, podľa ktorých mali veľmoži v prípade, že by sa Vladislav zdráhal svadby s Beatrix, opustiť od podpory kráľa a preukázať svoju vernosť kráľovnej. Tomášovi Bakócovi vyčítala, že jej povedal, že Vladislav súhlasil s manželstvom s ňou ešte pred svojou korunováciou, pričom mal kráľ dvakrát potvrdiť spečatenie ich manželského zväzku. Kráľovná ďalej priblížila detaily po Vladislavovej korunovácii, na ktorej takisto odprisahal, že Beatrix sa stane jeho právoplatnou manželkou. Následne sa dostáva k samotnej svadbe, keď opäť namierila svoj pohľad na Tomáša Bakóca. Opísala celý priebeh svadby, ktorej bol oddávajúci práve on. Tomášovi položila otázku, či všetko prebehlo tak, ako kráľovná povedala „Est ne ita domine lauriense?“ Tomáš kráľovninu verziu príbehu potvrdil „Ita res se habet, prout maiestas vestra narravit.“ Beatrix spomína,

že ako manželka kráľa poskytla Vladislavovi veľké množstvo peňazí, no v listoch ju nezmiňoval ako manželku, čo ju naplňalo neistotou, pričom to sama veľmi vyžadovala. Medzitým prišiel do Budína vyslanec z Neapolu, ktorý mal za úlohu zistiť od Tomáša Bakóca informácie pre kráľovský dvor v Neapole. Tomáš Bakóc vyslancovi odpovedal, že kráľ sa veľmi čuduje tomu, že od neho vyžaduje Beatrix oslovovanie manželka, keďže ich manželstvo už viackrát potvrdil. Beatrix tušila, že Vladislav môže mať problém s manželstvom s ňou, keďže sám deti nemal a o Beatrix sa vedelo, že je neplodná. Preto sa snažila domôcť pravdy a vyžadovala podporu od najvyšších predstaviteľov krajiny (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 219-231.). Celá záležitosť sa o dosť skomplikovala, keď vysvitlo, že sa Vladislav ešte v roku 1476 oženil na diaľku s Barborou Brandenburskou. Vladislav tak požadoval od pápeža Alexandra VI. anulovanie oboch manželských záväzkov (Segeš, 2003, s. 185.). Na druhej strane Beatrix pred Alexandrom VI. v roku 1492 demonštrovala, že ju Vladislav II. oklamal a požadovala, aby splnil svoj sľub. Problematika ohľadom manželských zväzkov kráľa Vladislava II. boli predmetom zahraničných, ale i domácich rokovaní ešte dlhé obdobie. Definitívne anulovanie manželstiev sa podarilo Vladislavovi dosiahnuť až v roku 1500, keď sa sformovala aliancia pápežského štátu, Benátskej republiky a Francúzskeho kráľovstva proti osmanským Turkom. Vladislav sa pridal k aliancii, hoci mu sultán Bajazid II. ponúkal prímerie. Spojenectvo s pápežom Alexandrom VI. mu tak pomohlo k urýchleniu rozvodu, keď najprv pápež zrušil 3. apríla 1500 zväzok s Beatrix a následne o štyri dni neskôr aj manželský zväzok s Barborou Brandenburskou. (Fraknoi, 1889, s. 79.).

Postavenie Tomáša Bakóca stále rástlo, koncom roku 1491 zomrel Urban Dóczi a post jágerského biskupa sa stal neobsadeným, čo znamenalo pre Tomáša opäť príležitosť obsadiť jednu z najbohatších diecéz v Uhorsku. V roku 1493 mu ho prideliť kráľ Vladislav II., problém však predstavovala pápežská kúria, ktorá jeho voľbu neakceptovala (Kuffart, 2024,

s. 125.) a na post jágorského biskupa dosadila Ascania Sforzu, ktorého pápež Alexander VI. menoval aj svojím vicekancelárom. Problematika ohľadom obsadenia jágorskej diecézy sa tiahla až do roku 1497, medzitým sa predstavoval Tomáš Bakóc vo svojej titulatúre ako zvolený jágorský biskup, avšak v Ríme ho titulovali stále ako rábskeho biskupa. Pre Tomáša Bakóca však bolo dôležité, že mohol využívať príjmy z Jágorského biskupstva, a tak neformálne on využíval a riadil diecézu, keďže Ascanio Sforza sa v Uhorsku nezdržiaval (Kuffart, 2024, s. 124.). Tomáš sa bezpochyby pre uplatnenie svojich nárokov na jágorské biskupstvo snažil Ascania presvedčiť, aby sa biskupského úradu vzdal, za čo mu Tomáš ponúkal náležitú kompenzáciu (Sugár, 1984. s. 193.). Politicko-diplomatická aktivita Tomáša Bakóca sa rozbehla a bolo len otázkou času, kedy sa mu podarí získať jágorské biskupstvo aj formálne.

Ďalšiu problematiku ohľadom kariérneho rastu Tomáša Bakóca predstavovalo Ostrihomské arcibiskupstvo, kde už niekoľko rokov pôsobil mladý synovec kráľovnej Hipolyt z Este, ktorému navyše udelil pápež Alexander VI. hodnosť kardinála. Počas svojich ciest po talianskych mestách sa návratu do Uhorska konkrétne Ostrihomu netešil, čo výrazne prehlbovalo krízu v správe arcibiskupstva a jeho reputácia v Uhorsku sa zhoršovala.

Tomáš Bakóc si pri budovaní svojho vplyvu pri kráľovskom dvore opäť polepšil aj majetkovo, keď mu v roku 1491 kráľ Vladislav II. sľúbil, že mu udelí majetky v Križevskej župe, ktoré v danom období patrili Štefanovi Čuporovi. Opäť sa ako predmet udelenia majetkov uvádzajú Tomášove skvelé služby, či už v službách kráľa Mateja Korvína alebo Vladislava II., keď mal svojím konaním zabezpečiť priaznivú situáciu v Uhorsku (MNL Dl 93 616.). Šľachtic Štefan Čupor už v tomto období vedel, že sa mu nepodarí splodiť mužského potomka, a teda jeho majetok podľa právnych zvyklostí následne pripadne kráľovi. Kráľ tak ešte za života Štefana Čupora (MNL Dl 35 727.), daroval jeho majetky Tomášovi Bakócovi a jeho rodinným príbuzným (MNL Dl 93 616.). Na príklade spomenutých majetkových akvizícií

Tomáša Bakóca a jeho príbuzných si môžeme všimnúť, akým štýlom sa rod snažil nahromadovať svoje rodinné bohatstvo.

Postavenie Tomáša Bakóca sa po nástupe kráľa Vladislava značne posilnila, hoci do roku 1491 bol stále len vo funkcii tajného kancelára, situácia sa zmenila jeho povýšením do hodnosti hlavného kancelára (Neumann, 2024, s. 75.). Nárast jeho moci na druhej strane spôsobil aj nárast počtu nepriateľov najmä zo strany najvyšších predstaviteľov šľachty, ako boli Štefan Zápol'ský, Štefan Bátori, či Vavrinec Ujlaki. Títo magnáti najviac obviňovali Bákoca z uzavretia Bratislavskej zmluvy z roku 1491. Ich nespokojnosť tkvela v tom, že sami verili, že po smrti kráľa, ktorý by s Beatrix nemal potomka, mali dostatočne veľkú silu, aby sa ich rodiny dostali na trón (Fraknoi, 1889, s. 64-65.). Ujlaki dokonca verejne urážal kráľov majestát, za čo sa mal prísť pred kráľa spovedať, Ujlaki ale neprišiel. Vladislav teda nariadil, aby ho pred ním predviedli, napokon požiadal o milosť a kráľ mu odpustil (Neumann, 2024, s. 69.).

Ďalším dôležitým medzníkom v kariére Tomáša Bakóca bol aj rok 1493, keď bol na sneme ustanovený do funkcie strážcu svätoštefanskej koruny. V tom samom roku sa dokonca zúčastnil pohrebu cisára Fridricha III., a taktiež sa stal predsedom kráľovskej rady, čím si zabezpečil, aby všetky dôležité záležitosti kráľovstva spadali do jeho rúk (Neumann, 2024, s. 86-88.). Tomáš Bakóc predstavoval pre kráľa dôležitú oporu v rámci jeho neustálej finančnej núdze. Šľachta však len s veľkou nevôľou sledovala množstvo klerikov v blízkom okruhu kráľa a vo vysokých krajinských hodnostiach. Tento problém vyvrcholil v roku 1496 na snemovom zasadnutí v Budíne. Išlo o obdobie, keď sa šľachtický snem neuskutočnil dlhšie obdobie, čo spôsobilo nárast záležitostí potrebných na vyriešenie pred kráľom. Vladislav okrem toho požadoval od šľachty, aby sa vyzbierala daň v hodnote jedného zlatého, šľachte však prekážalo, že túto daň kráľ vyberá viackrát do roka. Šľachte sa tiež nepáčilo, že kráľ vyžaduje vyberanie dane proti Turkom, hoci sa na žiadnu vojenskú kampaň nechystá. V roku 1495 uzavrel Vladislav trojročný mier s osmanským

sultánom, preto sa šľachte zdalo, že už toľko peňazí nie je potrebné vynakladať. Roztržka medzi kráľom a šľachtou pokračovala, keď kráľ odpovedal, že za šesť rokov svojho panovania prijal nižšiu sumu peňazí než tvrdila šľachta. Práve vtedy začala šľachta obviňovať zo sprenevery peňazí dvoch biskupov blízkych kráľovi, teda jágerského biskupa Tomáša Bakóca, kráľovského pokladníka Žigmunda Ernusta a palatína Štefana Zápol'ského (Neumann, 2019, s. 18.).

Šľachta hľadala spôsoby ako by mohla obmedziť moc a vplyv týchto dvoch mocných biskupov Tomáša Bakóca a Žigmunda Ernusta na kráľa. V Budíne tak 10. júla začalo niekoľko šľachticov rabovať miestny trh a židovskú ulicu, pričom bol napadnutý aj samotný dom Tomáša Bakóca. Rozohnať sa ich podarilo až oddielmi palatína Štefana Zápol'ského. Na druhý deň nechal kráľ zvolať všetkých šľachticov, čo sa zúčastnili rabovania a pokarhal ich za ich správanie (Neumann, 2019, s. 14.). Šľachta však v násilnostiach pokračovala, terčom útoku boli nie len Židia a biskupi, ale i Česi, Nemci, Taliani a iní cudzinci, pričom požadovala, aby sa zo vzniknutej situácie zodpovedali palatín a biskupi, lebo v krajine má byť len jeden kráľ a nie dvaja či traja. Vladislav v snahe zabrániť násilnostiam odvolal spornú daň, pričom nariadil, aby sa ostatné záležitosti prerokovali na ďalšom sneme. Okrem toho kráľ vyšiel v ústrety šľachte s ich požiadavkou na prešetrenie sprenevery Tomáša Bakóca a Žigmunda Ernusta. Na prešetrenie sťažností bola stanovená komisia, aby prekontrolovala všetky financie kráľovstva. Obvinený bol najmä päťkostolný biskup Ernst, ktorý skončil vo väzení, a to až kým nevyplatil kauciu. Kráľ tak pre upokojenie situácie obetoval jedného zo svojich ľudí, zároveň si svojím postupom zaručil strach šľachty, keďže postupoval veľmi rázne. Tomáš Bakóc si v určitosti svoje postavenie dokázal obhájiť, no aj on musel s veľkou pravdepodobnosťou urobiť ústupky, keď sa vzdal v prospech kráľa majetkov Zsámbék, Tök a Perbál spolu s palácom a kúriou v Zsámbéku. No kráľ mu prislúbil protihodnotu za jeho stratu alebo prípadné vrátenie týchto majetkov v budúcnosti (MNL DF 278 381.). Pohnuté

udalosti tak s autoritou a dôležitosťou Tomáša Bakóca na dvore kráľa Vladislava neotriasli priam naopak.

Získanie hodnosti arcibiskupa Ostrihomskej arcidiecézy

Situácia ohľadom manželstva kráľa Vladislava s kráľovnou Beatrix bola v roku 1494 ešte stále nevyriešená, takisto aj Bakócov úrad jágerského biskupa nebol stále oficiálne uznaný Rímom, a tak po správnom prináležal Ascaniovi Sforzovi. Tomáš Bakóc sa kráľovnú Beatrix snažil utešovať a pomáhať jej v krušných chvíľach (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 216.). Potom čo sa presťahovala do Ostrihomu, stále dúfala v možnosť vyriešenia manželstva s Vladislavom s tým, že by sa stalo konečne oficiálnym. Rozuzlenie však neprichádzalo a stále viac ostávala závislá na svojom synovcovi ostrihomskom arcibiskupovi Kráľovná dokonca požadovala od Tomáša Bakóca pomoc vo svojej situácii ešte niekoľko rokov po oficiálnom rozvode, keď už bola Beatrix vyhnaná z Uhorska a jej majetky zhabané v prospech koruny (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 423-424.). Podľa listín z roku 1498 sa snažil Tomáš Bakóc zmierniť nepríjemnú situáciu a biedu, do ktorej sa kráľovná dostala (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 376-377.).

Po smrti kráľa Mateja sa však postavenie a reputácia ostrihomského arcibiskupa Hipolyta z Este začali prudko zhoršovať. Dôvodom bol najmä arcibiskupov nízky vek, okrem toho mala na zlom postoji šľachty svoj podiel viny aj samotná kráľovná Beatrix, ktorá po uchýlení do Ostrihomu poberala príjmy z arcidiecézy, no predovšetkým šľachtu hneval jeho taliansky pôvod a dosadzovanie talianskych úradníkov do správnej funkcie arcibiskupstva. Pápež Alexander VI. vymenoval Hipolyta v roku 1493 za kardinála, a tak si podľa zvyku musel Hipolyt prísť po hodnosť pred pápeža do Ríma (Kuffart, 2024, s. 114.). Hipolyt však nemohol opustiť Uhorsko bez povolenia kráľa, ktorý mu napokon povolil opustiť Uhorsko na osem mesiacov, hoci veľmi neochotne. V roku 1494 tak cestoval do Talianska, aby si prevzal svoju kardinálsku hodnosť. Cestou

navštívil viaceré mestá a zastavil sa aj u svojej rodiny vojvodu Herkulesa z Este, kde pobudol istý čas (Fraknoi, 1889, s. 54). V meste sa príliš zdržal, čo spôsobilo, že sa začali šíriť fámy, že ak sa Hipolytovi nepodarí vrátiť do ôsmich mesiacov, tak ho kráľ nahradí a už aj má vybraného adepta. Hipolytov zástupca v Ostrihome tak informoval ferrarského vojvodu a Hipolyta o situácii v krajine, preto sa Hipolyt rozhodol vrátiť sa späť do Uhorska. Hipolytovi napokon kardinálsky klobúk poslali do Uhorska, svoj sľub vernosti musel taktiež poslať prostredníctvom posla do Ríma. Maďarský historik Kuffart Hajnalka dáva do popredia dva dôležité aspekty, ktoré mohli viesť k tomu, že Hipolyt zanechal svoju hodnosť arcibiskupa. Prvá spomína stretnutie Tomáša s Hipolytom, krátko po jeho návrate z Talianska v okolí Pilišský vrchov. Tu mal údajne Tomáš Bakóc navrhnúť Hipolytovi výmenu svojich úradov, čo však bola veľmi náročná vec. Napriek tomu by to umožnilo Hipolytovi opustiť Uhorsko a vrátiť sa do Talianska, s tým, že by poberal príjmy z jágerského biskupstva. Na druhej strane by si kráľ Vladislav pripútal k sebe svoju pravú ruku Tomáša Bakóca, ktorý bol stále viac a viac v očiach šľachty neoblúbeným (Kuffart, 2024, s. 122-123.). Na druhej strane však Kuffart Hajnalka hovorí o možnosti, že táto záležitosť vzišla z dvora vo Ferrare, aby sa vojvodovi Herkulovi podarilo docieľiť návrat syna do Talianska.

Začiatkom roku 1496 Hipolyt opäť opustil Uhorska a vydal sa znovu do Ferrary, kde sa spoločne s Herkulom snažil vymyslieť plán realizácie svojho odchodu z Uhorska. Problém v rámci uskutočnenia výmeny predstavoval stále Ascanio Sforza, s ktorým bolo nutné prerokovať jeho oficiálne vzdanie sa úradu v prospech Tomáša Bakóca, ktorý by následne mohol právoplatne vykonať výmenu s Hipolytom. Beatrix výmenu úradov medzi Tomášom a Hipolytom odmietala, vedela, že by ju to mohlo výrazne oslabiť v jej pozícii boji o manželstvo s Vladislavom, keďže by prišla o príjmy z biskupstva a bezpečné útočisko. Napokon však aj samotná kráľovná súhlasila s týmto plánom, hoci sa skôr zdá, že jej súhlas bol podmienený jej bezradnosťou.

Hipolyta vo Ferrare navštívili vyslanci Tomáša Bakóca, ktorí mu mali pomôcť s rokovaním s Ascaniom (Fraknoi, 1889, s. 55). Rokovania neprebiehali jednoducho. Tomáš prehovoril kráľovnú, aby apelovala na milánskeho vojvodu Ľudovíta Sforzu s prosbou, aby Ascanio Sforza, Ľudovítov brat, zanechal Jágerské biskupstvo v prospech Tomáša Bakóca, ktorý by tak pod touto podmienkou dokázal pomôcť kráľovnej Beatrix v jej problémoch a nedoriešeným manželstvom s kráľom Vladislavom. Kráľovná pod vidinou úspechu prisľúbila vojvodovi a kardinálovi, že ak sa im podarí uspieť, je ochotná uhradiť akékoľvek vynaložené výdavky (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 341-342.). Jediný, kto vedel z tejto situácia najviac vyťažiť, bol práve Tomáš Bakóc. Koncom roka 1496 sa podarilo Tomášovi Bakócovi, jeho vyslancom a vyslancom Herkula z Este presvedčiť Ascania Sforzu, aby sa v prospech Tomáša Bakóca vzdal hodnosti jágerského biskupa. Ascanio o dohode s Tomášom informoval v decembri 1496 i milánskeho vojvodu. Vďaka nej Ascanio Sforza nadobudol ako protihodnotu od kardinála Hipolyta z Este opátstvo Szekszárd, opátstvo sv. Petra v Lodi a k tomu celých 3 000 zlatých (Gerovich, Jakubovich, Berzeviczky, 1914, s. 354.).

Tomáš Bakóc sa tak oficiálne stal jágerským biskupom, no jeho postavenie nebolo stále neotrasiteľné. Vidieť to môžeme na ďalšom sneme. Napriek viacerým nezhodám medzi Štefanom Zápol'ským a Tomášom Bakócom sa títo dvaja najmocnejší muži kráľovstva ocitli na jednej strane po tom, čo sa dostali pod útok nižšej šľachty na sneme, ktorý sa konal v novembri roku 1497 (Fraknoi, 1889, s. 67.). Na sneme požadovali predstavitelia nižšej a strednej šľachty od kráľa, aby obmedzil moc Tomáša Bakóca a Štefana Zápol'ského v kráľovstve. Nepáčilo sa im, že strážcovia svätoštefanskej koruny sú práve títo dvaja muži, ktorí by v prípade úmrtia Vladislava mohli zneužiť situáciu, čím by sa Štefan sám mohol zmocniť trónu za pomoci Bakóca. Vladislav preto musel ustúpiť a nariadil, aby bol korunovačný klenot uhorských kráľov odovzdaný z rúk Bakóca a Zápol'ského, pričom by sa odovzdal do úschovy štyrom zvoleným strážcom.

Bakóc tak so Zápol'ským odovzdali kráľovskú korunu, (MNL DL 46 415.) ktorá sa uschovala v Budíne (Neumann, 2024, s. 103.). Šľachta ďalej zväčšovala svoj tlak na Bakócove postavenie na kráľovskom dvore. Požadovala, aby sa zamedzilo účinkovanie duchovných osôb v svetských úradoch, čo vyslovene útočilo na Bakóca. Kráľ ho teda odvolal z funkcie kráľovského kancelára, čo však vykonal len pro forma, čím musel odovzdať i kráľovskú pečať. Okrem toho sa musel vzdať aj Titelského prepošstva, ktoré obsadil ďalší z jeho bratov. Šľachta tiež požadovala, aby sa vysokí cirkevní predstavitelia vzdali svojich majetkov a bol im zanechaný iba jeden majetok. To však kráľ neodsúhlasil a rokovania sa odročili na budúci rok (Fraknoi, 1889, s. 68-69.).

Vplyv Tomáša Bakóca sa tak zdal byť značne oslabený, napriek tomu intenzívne pracoval ďalej na uskutočnení výmeny funkcií s Hipolytom z Este, ktorému bola ako kompenzácia za Ostrihomskú arcidiecézu ponúknutá slušná odmena, okrem jágerského biskupstva sa totiž mal stať aj milánskym arcibiskupom, čo malo slúžiť ako zámenka, pre Hipolytovo sídlenie v Taliansku. Poslednou záležitosťou pre stvrdenie výmeny predstavovalo získanie potvrdenia od pápeža Alexandra VI. Hipolyt musel cestovať do Ríma, aby tam oficiálne abdikoval a preniesol svoje arcibiskupské práva na Tomáša Bakóca. Na cestu sa vydal v novembri 1497, keď v Uhorsku prebiehal snem, kde šľachtici namierili svoju pozornosť voči rastúcemu vplyvu Bakóca. Celá záležitosť sa však naťahovala dlhšie obdobie a Bakóc si tak na schválenie Hipolytovej abdikácie musel počkať až do 20. decembra 1497, keď ho Alexander konečne schválil. Tieto informácie sa dostali do Uhorska až v roku 1498, keď 20. februára Vladislav schválil Bakócove nové postavenie v hodnosti ostrihomského arcibiskupa (Fraknoi, 1889, s. 147.). Tomáš Bakóc sa tak stal najvyšším cirkevným predstaviteľom v Uhorku. Jeho ambície stále rástli a vďaka jeho širokým diplomatickým kontaktom sa neskôr stal benátskym patriarchom a napokon aj titulárnym konštantínopolským patriarchom. Tento titul sa v tomto období považoval za druhý najvyšší v cirkevnej hierarchii, hneď po pápežovi.

Záver

Na základe skúmaných dokumentov sa nám približuje postupný kariérny rast Tomáša Bakóca od jeho pôsobenia v hodnosti tajomníka v kráľovskej kancelárii kráľa Mateja, až po dosiahnutie hodnosti prímasa Uhorska, teda ostrihomského arcibiskupa. Hoci počas Matejovej vlády sa Tomáš neprezentuje na najvyššej politickej úrovni, môžeme toto obdobie, keď zastával post tajomníka, označiť za veľmi prospešné pre jeho neskoršie aktivity v službách kráľa Vladislava. Nie je pochyb, že sa mu vďaka tomu podarilo načerpať dostatočné množstvo skúseností s diplomaticko-politickým prostredím, v akom sa Uhorsko nachádzalo, a to následne zúročiť pri svojich neskorších aktivitách. Vďaka svojej vernosti si dokázal vybudovať nesmierne blízky vzťah s kráľom Vladislavom, ktorý ho za jeho služby vedel patrične odmeniť, najčastejšie majetkovými donáciami. Vďaka tomu mohol položiť silné základy svojho postavenia. To však bolo častým terčom útoku zo strany šľachticov, ktorí videli markantný rast Tomášovho postavenia a vplyvu na kráľa ako veľké riziko. Jeho kroky boli často nepredvídateľné, čo len potvrdzuje jeho výbornú orientáciu na politickom poli. Hoci sa príspevok zameriava výlučne na obdobie príchodu Tomáša Bakóca do najvyšších cirkevných hodností v Uhorsku, jeho osoba bola dobre známa mnohým zahraničným vyslancom a panovníkom najmä po jeho nástupe do hodnosti ostrihomského arcibiskupa.

Bibliografia

Archívne pramene: dostupné na: <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/>

Magyar Nemzeti Levéltár, Diplomatai Levéltár: MNL DI 81 907, MNL DI 94 289, MNL DI 46 415, MNL DI 107 053, MNL DI 45 967, MNL DI 18 529, MNL DI 93 616, MNL DI 35 727.

Magyar Nemzeti Levéltára, Diplomatai Fényképgyűjtemény: MNL DF 208 936, MNL DF 278 381.

Edície prameňov

GEROVICH, T. –JAKUBOVICH, E. –BERZEVICZKY, A. (ed.) (1914). Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Budapest, 596 s.

TELEKI, J. ed. (1857). Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár. XII. Pest, 507 s.

Použitá literatúra

BOTKA, T. (1875). Adalékok az Erdődi Bakocz-család elsőkori elágazásához. In Századok, s. 547-555.

ENGEL, P. (2001). The Realm of St. Stephen. New York: I.B.Tauris, 472 s. ISBN 1-86064-591-7.

FRAKNOI, V. (1889). Erdődy Tamas Bakócz élete. Budapest: Libri, 220 s.

FRAKNOI, V. (1888). Bakocs Tamás prímás birtokszerzeményei. In Századok. č. 22, s. 97-119.

FRIMMOVÁ, E. (2020). Preláti v Bratislave v roku 1515. In GLEJTEK, Miroslav. Arcibiskupi a biskupi Uhorska. Moc prelátov a jej prejavy v stredoveku. Bratislava: Post Scriptum, 400 s. ISBN 978-80-8218-016-2.

HLAVÁČEK, P. (2004). Italský františkán a pápežský diplomat Gabriel Rangoni z Verony a jeho angažmá ve střední Evropě a v Itálii. In Evropa a Čechy na konci středověku : sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi. Praha: Filosofia, 470 s. ISBN 807007194.

KERESZY, J. (1910). Bakócz Tamás egeri püspök udvartartása és egyházmegyéje. Budapest: Loydl Testvérek könyvnyomdája, 96 s.

KRISTÓF, I. (2019). Gabriele Rangone (Veronai Gábor) pályája (1410/20–1486). In Mátyás király és az Egyház. Pécs: Pécsi Tudomány egyetem, 285 s. ISBN 978-963-429-270-8.

KUFFART, H. (2024). Bakóc Tamás és Estei Hippolit cseréje. In Bakóc Tamás emlékezete. Tanulmányok halálának 500. évfordulójára. Piliscsaba: Classis Philosophica, 247 s. ISBN 978-615-01-9939-9.

NEUMANN, T. (2004). Bakóc és Szatmári. Döntéshozatal és kancellária 1490–1497. In Bakóc Tamás emlékezete. Tanulmányok halálának 500. évfordulójára. Piliscsaba: Classis Philosophica, 247 s. ISBN 978-615-01-9939-9.

NEUMANN, T. (2019). Registrum proventuum regni Hungarie. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 560 s. ISBN 978-963-416-330-5.

SEGEŠ, V. et al. (2003). Kniha kráľov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 303, ISBN 80-10-00324-7.

SUGÁR, I. (1984). Az egri püspökök története. Budapest: Szent István Társulat, 459 s. ISBN 963-3603-927.

SZALAY, Á. (1994). Bakócz Bálint titeli és budai prépost sírköve a Magyar Nemzeti Múzeumban. In Művészettörténeti Értesítő, č. 43, s. 231-233. ISSN 0027-5247.

TÓTH, C. N. (2018). Bakóc Tamás kölcsönei a királynak. In Hadi és más nevezetes történetek Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 646 s. ISBN 978-963-7097-87-4.

BLATNOPOTOCKÍ FARÁRI A ICH MIMOPASTORAČNÁ ČINNOSŤ II (13205-1351)

BLATNOPOTOCKI PARISH PRIESTS AND THEIR EXTRA-PASTORAL ACTIVITIES II (1325-1351)

Štefan Pacola

Katedra histórie, Filozofická fakulta Trnavskej univerzity
v Trnave, stefan.pacola@truni.sk

Abstrakt: Predkladaný príspevok skúma úlohu blatnopotockých farárov v období druhej štvrtiny 14. storočia so zreteľom na ich mimopastoračnú aktivitu. Analýzou písomných prameňov, pričom ide najmä o listinnú produkciu farných vikárov, záznamy dochované v pápežských registroch a čiastočne aj produkciu mesta Blatný Potok, sa dozvedáme o pozadí ich pôsobenia, vzdelaní a rôznych prepojeniach s kráľom, pápežom a mestskou komunitou. Príspevok tiež stručne objasňuje vývoj významného postavenia farnosti v Blatnom Potoku a celkovo prispieva k lepšiemu pochopeniu cirkevnej hierarchie v regióne. Napokon sa tiež pokúša o archontologický výskum hodnostárov pôsobiacich vo farnosti, teda najmä o farárov a čiastočne aj vikárov.

Kľúčové slová: farári; farnosť; Blatný Potok; cirkev; Zemplín; stredovek.

Abstract: The presented study examines the role of the parish priests of Sárospatak in the second quarter of the 14th century, with a particular focus on their non-pastoral activities. By analyzing written sources – primarily the charters of parish vicars, entries preserved in the papal registers, and municipal records of Sárospatak – the study explores their background, education, and various connections with the king, the pope, and the urban community. The paper also briefly outlines the development of the parish's prominent status, contributing to a deeper understanding of the ecclesiastical hierarchy in the region. Finally, it attempts an archontological study of officeholders within the parish, primarily parish priests and, to some extent, vicars.

Keywords: parish priests; parish; Sárospatak; church; Zemplín; Middle Ages.

Úvod

V regióne horného Potisia sa v stredovekom Uhorsku nachádzalo hneď niekoľko kráľovských sídel. Spomenúť môžeme Sasovo (Сасово, Ukrajina), Berehovo (Берехове, Ukrajina), Vynohradiv (Виноградів, Ukrajina) a v neposlednom rade aj Blatný Potok (Sárospatak, Maďarsko). Spravidla boli aj sídlami svojho farského obvodu a posledné tri menované zároveň spájala exempcia spod právomocí jágerského biskupstva (Szentpétery, 1943 s. 116; Szentpétery, 1927, s. 261; Szentpétery, 1943, s. 11). Spadali tak priamo pod ostrihomského arcibiskupa (MNL OL DF, 209901; Kiss, 2013, s. 109-110, 121-122, 114-115; Papp, 2013a, s. 130; Papp, 2013b, s. 149) a majetkovo-právna činnosť v regióne obvykle súvisela práve s farárom, ktorý často zároveň býval aj kráľovským kaplánom. Obzvlášť výrazným prípadom je v tomto ohľade práve Blatný Potok. Práve na tu pôsobiacich farárov sa zameriava tento príspevok.

Majetkovo-právna činnosť v okolí mesta vykonávaná tunajšími farármi je doložená už od druhej polovice 13. storočia (Pacola, 2024, s. 147). Ide pritom o rôzne druhy tejto činnosti – procesy spojené s darovaním majetku, uchovávanie písomností a vlastná vydateľská činnosť (Pacola, 2024, s. 152-153). Prvých troch (resp. štyroch) prameňmi spomínaných farárov táto majetkovo-právna činnosť v podstate spája (Pacola, 2024, s. 146-147, 149), pričom pôsobenie posledného z nich – Itemera – končí rokom 1324/1325 (Pacola, 2024, s. 152). Predkladaný príspevok sa chce venovať ich pokračovateľom a rovnako tak priblížiť ich mimopastoračnú aktivitu. Tzv. „druhá skupina farárov“ sa od tej prvej líši nižšou aktivitou v tejto sfére a to aj napriek tomu, že už vystupuje vo väčšom počte správ a hlavne v novom type prameňov.

Práve pramenná báza k výskumu tejto témy je sama o sebe pomerne zaujímavá. Kým o prvej skupine blatnopotockých farárov hovoria vyslovene domáce listinné zmienky, k druhej

skupine sa už viažu aj správy pochádzajúce od Svätej stolice, ktoré sa dochovali v pápežských registroch (Marek, 2021, s.160-162; Rábik, 2021, s. 102-106). Jednotlivými typmi prameňov spojenými s tunajšími farármi sa dá ešte ďalej zaoberať a ich vývoj je možné sledovať a analyzovať, no vzhľadom na charakter tohto príspevku od tohto upúšťame. Podstatným ostáva, že sa k základnej pramennej báze pridáva nový a významný zdroj.

Cieľom príspevku je pokračovať vo výskume činnosti blatnopotockých farárov a spolu s tým čiastočne rekonštruovať zoznam farárov pôsobiacich v tejto farnosti v danom chronologickom vymedzení (1325 – 1351). Výskum je podstatný aj pre dejiny Slovenska a Slovákov. Mesto Blatný Potok, aj napriek tomu, že dnes leží na území Maďarska, patrilo aj spolu s jeho širokým okolím, medzi oblasti, v ktorých (nielen) v stredoveku žili naši predkovia (Varsik, 1977, s. 483-490). Pramene rôznej povahy ich tu nezriedka spomínajú a tak nie je zveličením tvrdiť, že skúmaní farári boli farármi, pôsobiacimi aj medzi slovenským ľudom. Dejiny a vývoj tejto farnosti, farského obvodu a tunajších kostolov sú len okrajovými témami príspevku.

Niekoľko poznámok k dejinám farského kostola v Blatnom Potoku

O Blatnom Potoku sa v písomných prameňoch hovorí už od začiatku 13. storočia, no farár sa prvýkrát spomína až v roku 1261 (Szentpétery, 1943, s. 8, 14). Výnimočnému postaveniu farnosti v Blatnom Potoku sme už venovali istú pozornosť v našom predchádzajúcom príspevku (Pacola, 2024, s. 145-146). Ten je však potrebné doplniť o už spomínanú prácu G. Kissa, no najmä o tam niekoľkokrát citovanú listinu Ostrihomskej kapituly z 28. októbra 1284 (MNL OL DF, 209901). Ide totiž o prvú známu zmienku o tom, že spomínané farnosti na hornom Potísi patria pod správu ostrihomskeho arcibiskupa. Dôležité je poznamenať, že kapitula tu píše v takom zmysle, že boli v ich správe už v období pred vydaním predmetnej listiny. Nie je však známe kedy tento stav vznikol. Predtým bola farnosť vyňatá spod svojho dekanátu (Kiss, 2013, s. 115).

Citované výsadné listiny spomínajú, že odvádzané desiatky patrili farárovi. Známy súpis desiatkov z rokov 1332 – 1337 sa považuje za dôležitý prameň pre výskum farskej siete a cirkevnej topografie stredovekého Uhorska všeobecne (Ipolyi, 1887, s. 39-409). V kontexte našej témy iste zaujme to, že sa v ňom nenachádza blatnopotocká farnosť. Vo februári roku 1329 posla pápež Ján XXII. sedmohradskému biskupovi listinu, prostredníctvom ktorej mu prenecháva blatnopotockú farnosť a tým vlastne aj dáva možnosť čerpať a nakladať s jej príjmami podľa svojej vlastnej vôle (Almási, 2003, s. 62). Stalo sa tak kvôli tomu, že časť sedmohradskej diecézy obsadili schizmatici – zrejme Valasi (Kristó, 1988, s. 82) a biskup tak prišiel o značnú časť príjmov. V roku 1345 je ich poberanie potvrdené (resp. časť), pričom ich poberá čanadský arcidiakon Bonjohannes z Campella (Piti, 2013, s. 199). Sedmohradský biskup Ondrej umiera v roku 1356 a až spolu s ním teoreticky zaniká právo na príjmy farnosti (Engel, 1996, s. 70). Dá sa tak predpokladať, že práve táto skutočnosť zapríčinila to, prečo nenájdeme farnosť v danom súpise – desiatok mohol zaplatiť niekto iný (ostrihomský arcibiskup, niekto z jeho okolia alebo sedmohradský biskup ako poberateľ časti farských príjmov). Vzniknutej situácii sa ešte budeme venovať.

Ďalší dokument, ktorý poukazuje na zvláštne postavenie farnosti, je listina z októbra roku 1344 (Nagy, 1884, s. 459-461; Piti, 2010, s. 372). V nej sú vymedzené desiatky blatnopotockého farára vo vzťahu k desiatkom jágerského biskupa na majetku Bodrogolaszi (Maďarsko). Keďže sa územie farnosti nachádzalo v geografickom rámci jágerskej diecézy, bolo nevyhnutné presne určiť jeho hranice. Zaujímavé však je, že obaja duchovní podliehali ostrihomskému arcibiskupovi. Možno teda povedať, že Blatný Potok sa nachádzal v jedinečnej pozícii – zatiaľ čo vo svetskej sfére sídlo patrilo priamo pod kráľa, v cirkevnej oblasti podliehala farnosť priamo prímasovi. Tento stav možno vnímať ako ideálnu kombináciu pre rozvoj sídla. Medzi uprázdnenými benefíciami platiacimi medzi rokmi 1317 – 1320 poplatok Rímskej kúrii sa spomína aj akási farnosť Poton, patriaca pod

Ostrihomskú arcidiecézu (Ipolyi, 1887, s. 15–16). Podľa M. Détshyho ide o skúmanú farnosť v Blatnom Potoku (1972, s. 89). To by sa však musel pisár pomýliť v zápise mena jej správcu, keďže v tomto čase na fare dokázateľne pôsobil farár Itemer a tu sa spomína Imrich (Emericus) (Pacola, 2024, s. 151–152). Takéto omyly sa v zápisoch vyskytovali bežne. Skôr nesedí nevysvetlené zaradenie Imricha pred Itemera M. Detshym v zozname farárov.

Listiny z tohto obdobia už prezrádzajú čosi málo aj o patrocíniách kostolov v Blatnom Potoku. Asi najznámejšou je v tomto kontexte rotunda zasvätená sv. Mikulášovi, ktorá sa spomína ešte vo výsadnej listine z roku 1201 (Szentpétery, 1923, s. 59). V jej tesnej blízkosti vzniká v 13. storočí kostol sv. Jána Krstiteľa (Molnár, 1966, s. 128), na ktorého mieste dnes zrejme stojí bazilika sv. Alžbety, ktorá je v súčasnosti farským kostolom (Tajkov, 2012, s. 21; Sárospatak Római Katolikus Plébánia, 9.2.2025). Práve kostol sv. Jána Krstiteľa, ktorý sa prvýkrát v prameňoch spomína v roku 1350 (Teiszler, 2013, s. 415), je v nami skúmanom období podľa niektorých názorov považovaný za ten farský (Tajkov, 2012, s. 21). Napriek tomu je ale jediným kostolom v Blatnom Potoku pramenne prepojeným s farárom kostol sv. Agáty. Spája ich zmienka z roku 1282, ktorá hovorí o prvom známom blatnopotockom farárovi Jánovi (MNL OL DF, 264123; Pacola, 2024, s. 147–149). Bližšie preskúmať otázku farského kostola bude však možné až pokračovaním v tomto výskume.

Farár Štefan (1324/1325? – 1329)

V roku 1325 sa vytrácajú zmienky o farárovi Itemerovi, ktorý na fare v Blatnom Potoku vykonával skutočne všestrannú činnosť. Ešte rok predtým vystupuje ako pápežom poverený sudca, no spor ohľadom mlyna medzi dvoma klášťmi v Novom Meste pod Šiatrom (Sátoraljaújhely, Maďarsko) po ňom preberá jágerský biskup Čanád (Pacola, 2024, s. 152). Už toto náhle a neobjasnené nahradenie v roli sudcu o niečom vypovedá. Pokračovaním v systematickom výskume skutočne

nenachádzame ďalšie zmienky o Itemerovi. Rok 1325 bol teda posledným, v ktorom mohol ešte na fare pôsobiť.

Otvára sa tak otázka toho, kto bol jeho nástupcom. Po Itemerovi sa ako prvý farár z Blatného Potoka spomína farár Štefan. Hovorí o ňom správa až z roku 1329, pričom ho spomína ako zosnulého. Preto nemôžeme s istotou povedať, či bol jeho priamym nástupcom. Zmienky o ňom sú len veľmi stručné správy. Konkrétne sa dochovali dve a ani jedna z nich nemala za primárny cieľ o farárovi informovať.

Prvou z nich je už spomínaná listina pápeža Jána XXII. z roku 1329, v ktorej povoľuje sedmohradskému biskupovi Ondrejovi disponovať blatnopotockou farnosťou z hore preberaných dôvodov. Farnosť sa uprázdnila pretože, ako písomnosť uvádza, jej posledný farár Štefan zomrel pri Apoštolskej stolici (Almási, 2003, s. 63). Tu obsiahnutá správa o zosnulom farárovi je akoby len taká druhotná informácia, no zároveň môže naznačovať, prečo záležitosti farnosti rieši pápež.

Obdobie 13-teho, no najmä 14. storočia je obdobím, v ktorom pápeži čím ďalej, tým viac presadzujú svoju autoritu a snažia sa pretláčať svoj vplyv aj do tých najnižších cirkevných úradov. Robia tak rôznymi rezerváciami benefícií, ktoré poznáme aj z Uhorska (Knappek, 1934, s. 172-180). Jedna z takýchto generálnych rezervácií ustanovuje, že ak prelát zomrie najďalej 2 dni cesty od pápežskej kúrie, pápež si vyhradzuje právo jeho benefícium sám obsadiť (Knappek, 1934, s. 153; Glejtek, 2018, s. 85). Aj keď je toto prípad farára Štefana, nevieme doložiť, či sa rezervácia týkala aj týchto benefícií. Skôr je možné, že benefícium spadalo pod kolačné právo pápeža. Totiž, nižšie benefíciá, ktorých ročný dôchodok prekračoval 25 komorských zlatých florénov, spadali pod kolačné právo pápeža (Rábik, 2015, s. 37).

Druhýkrát sa Štefan spomína v suplike nitrianskeho biskupa Víta pre pápeža Klementa VI. z roku 1344, v ktorej ho žiada, aby jeho príbuzného Petra, syna Štefana, ustanovil za farára blatnopotockej farnosti. Dodáva, že farnosť sa vyprázdnila po smrti predchádzajúceho farára Štefana, ktorý zomrel pri

Apoštolskej stolici a teraz sa tam „zahniesdil“ (incubit) akýsi Konverzín (Rábik, 2009, s. 63–64). Aj táto správa o Štefanovi, zachovaná v pápežskom registri, je znova akoby len vedľajšou informáciou a neposkytuje o skúmanom farárovi podrobnejšie informácie. Znova sa tu však zdôrazňuje miesto jeho úmrtia a zaujímavé je, že sa kvôli menovaniu nového farára biskup Vít so svojou žiadosťou obracia práve na pápeža. Spomínané právo pápeža, či už dané rezerváciou alebo kolačným právom, tu je prítomné.

Ďalším faktom je, že Štefana nezmieňujú žiadne listiny mesta Blatný Potok. Od prvej tretiny 14. storočia už toto sídlo takmer pravidelne vydáva listiny ohľadom rôznych majetkovo-právnych záležitostí, či už ide o majetkové spory, testamenty a pod. Nie je ničím nezvyčajným, že sa v nich farár objavuje, avšak práve Štefan je jeden z tých farárov, ktorý sa v listinnej produkcii mesta nevyskytuje. Zaujímavosťou je aj to, že sa po Štefanovi nezachovala žiadna jeho vlastná listina a nie je spomenutý ani v žiadnej kráľovskej písomnosti (čo ale nevylučuje, že nemohol byť kráľovským človekom, kaplánom a pod). To je vo výraznom kontraste s tým, že jeho predchodcovia sami listiny vydávali alebo aspoň vieme o ich vlastnej vydavateľskej činnosti (Pacola, 2024, s. 157-167). Aj keď je možné, že sa Štefanove listiny skrátka len nezachovali, vzhľadom na obdobie a zachovanú produkciu jeho predchodcov, je to málo pravdepodobné. Všetko doposiaľ opisované skôr naznačuje, že sa Štefan vo farnosti zdržiaval len málo, čo napokon môže súvisieť aj s informáciou o jeho smrti. Dôvod, prečo sa vydal k Svätej stolici, však nie je známy.

Tiež je na mieste pýtať sa, či už mal farár v tomto čase vikára, ktorý v prípade jeho neprítomnosti chod farnosti zabezpečoval. Prvýkrát sa v spojitosti s touto farnosťou zmieňuje už tesne po ňom. Preto možno predpokladať, že áno. Farný vikár, ako ho moderné kanonické právo označuje (CIC, 2019, kán. 545, §1-2, 24.1.2025), tu teda pravdepodobne existoval, no ešte nepoznáme jeho meno (mená).

O mimopastoračnej činnosti farára Štefana nemáme takmer žiadne správy, teda okrem tej, že bol z neznámych dôvodov v pápežskej kúrii. Je to práve diplomatická produkcia mestskej rady alebo vlastná vydavateľská činnosť farárov, ktorá nás o tejto aktivite pri Štefanových predchodcoch doposiaľ informovala.

Farár Ondrej z Gubbia (1329? – 1336?)

Po smrti Štefana nemohla ostať fara dlho neobsadená. Obsadenie vyprázdnenej farnosti mohlo trvať od niekoľkých týždňov až po mesiace (Kurze, 1966, s. 491-493; Concilium Lateranum III, c. 8, 7.2.2025). Pramene mlčia o tom, kto bol priamym nástupcom Štefana, no zdá sa ním byť farár Ondrej z Gubbia (Taliansko).

Prvá zmienka o ňom pochádza z roku 1330, keď mu na žiadosť kráľa Karola Róberta pápež Ján XXII. udelil kanonikát v Ostrihomskej kapitule (Theiner, 1859, s. 531). Už v roku 1332 ho však ten istý pápež oslovuje ako farára v Potoku, pravdepodobne v Blatnom Potoku (Theiner, 1859, s. 547). To naznačuje aj jeho taliansky pôvod (de Eugubio), ktorý zdieľal i jeho nástupca. Vzhľadom na množstvo suplík, ktoré anjouovskí králi adresovali Svätej stolici s cieľom dosadiť svojich kandidátov na tieto, ale aj vyššie cirkevné posty, je veľmi pravdepodobné, že obaja „talianski lekári“ boli do danej farnosti odporučení a následne aj dosadení (patronátne právo nad farnosťou mal kráľ, preto on navrhoval kandidáta (Kiss, 2013, s. 115)). A treba tiež dodať, že pápeži často v podobných záležitostiach Karolovi Róbertovi a Ľudovítovi Veľkému vyhovel (Glejteck, 2018, s. 86).

O Ondrejovi máme taktiež len veľmi málo správ, ktoré by vypovedali o akejkol'vek jeho činnosti v Blatnom Potoku. V podstate jediná zmienka, ktorá sa naň viaže je tá z roku 1332. Je to však pomerne zaujímavá zmienka a čo sa týka blatnopotockých farárov, prináša úplne nové informácie. Jej hlavnou náplňou je výnimka pre Ondreja na ďalšie štúdium, keďže jeho vzdelanie nebolo dostačujúce resp. vhodné pre pastoračnú činnosť spojenú s farárskym úradom. Ondrej sa

podľa nej nemusel zdržiavať vo farnosti, avšak podľa vtedajších zvyklostí, pravdepodobne poberal jej príjmy na pokrytie štúdia (Boyle, 1962, s. 274-278, 287-288). Zároveň musel zabezpečiť riadny chod farnosti a zaistiť, aby bol do roka vysvätený do hodnosti subdiakona. Aj keď i jeho predchodcovia už museli mať podľa Štvrtého lateránskeho koncilu adekvátne vzdelanie na vykonávanie pastoračnej činnosti (Concilium Lateranense III, c. 27, 6.2.2025), Ondrej je prvým blatnopotockým farárom, o ktorom máme takéto informácie, resp. potvrdenie o tom, že skutočne kvôli tomu aj študoval. Treba tiež dodať, že výnimku získal na odporúčenie kráľa Karola Róberta. Zmienka už nepriamo naznačuje existenciu farného vikára, ktorý musel zabezpečovať cura animarum, kým nebol Ondrej prítomný (Addleshaw, 1956, s. 13-14). O činnosti vikára sa však podobne ako v prípade Štefana nezachovali správy.

Poslednou zachytenou zmienkou o ňom je správa z roku 1345, v ktorej mu pápež Klement VI. zveruje kanonikát vo Varadínskej kapitule, tentokrát z uváženia kráľovnej Alžbety, ktorej tiež slúžil ako lekár (Theiner, 1859, s. 700). Neviažu sa naňho žiadne listiny mestskej rady a ani žiadne písomnosti z blízkeho okolia.

Farári Konverzín z Frignana (1336? – 1351?) a Pavol (1338? – 1341?)

Na pôsobenie Ondreja na fare v Blatnom Potoku sa odstupom niekoľkých rokov pramenne napájajú zmienky o ďalšom kráľovom lekárovi pôvodom z dnešného Talianska – Konverzínovi. Ako už bolo naznačené, kráľ Karol Róbert do výnosných benefícií úspešne pretláčal sebe verných ľudí, medzi ktorých patrila aj tento blatnopotocký farár. Podľa M. Détshyho išlo o laika a otca slávneho humanistu Giovanniho z Ravenny (Détshy, 1972, s. 89).

Ešte predtým, než začneme jednotlivé zmienky analyzovať, je potrebné spomenúť, že v časoch pôsobenia Konverzína (asi do roku 1351) sa zároveň s ním v Blatnom Potoku spomína ešte jeden farár menom Pavol. M. Détshy je toho názoru, že ide

o tú istú osobu, aj keď nepodáva vysvetlenie (1972, s. 89, 97). Naskytá sa tiež otázka, či v tomto období v Blatnom Potoku neexistovali dve farnosti, a teda aj dvaja farári. Okrem správ o týchto dvoch farároch to však v tomto čase nič nedokladá. Hoci by Konverzín odišiel na štúdium, ako predtým Ondrej, nahradil by ho vikár a nie nový farár. Pramene nedávajú na túto otázku úplne jasnú odpoveď. Konverzín sa prvýkrát spomína v listine svojho vikára Michala v roku 1336. Z augusta 1338 sa však zachovala zmienka o farárovi Pavlovi, kráľovom lekárovi (Piti, 2012, s. 249). O dva mesiace nato sa Pavol spomína znova v istej majetkovo-právnej záležitosti mesta Blatný Potok (Piti, 2012, s. 320). V oboch dokumentoch je zmienený blatnopotocký richtár Beke. V roku 1341 sa riešila ďalšia majetkovo-právna záležitosť mesta, už netýkajúca sa farárov, no Beke je tu spomenutý ako „brat zosnulého farára“ (Sebők, 2004, s. 22). Až po tomto dokumente znova nachádzame v úrade Konverzína.

Spomína ho v roku 1344 nitriansky biskup Vít, kaplán a tajomník kráľa Ľudovíta Veľkého, v žiadosti pre pápeža Klementa VI., aby do skúmaného úradu ustanovil Petra, syna Štefana. Dôvodí, že na fare sa po smrti farára Štefana (1329? – nespomína pôsobenie farára Ondreja) „zahniezdil“ akýsi lekár Konverzín (Rábik, 2009, s. 63-64). Z kontextu žiadosti možno vyčítať, že súčasný farár nebol vhodný na vykonávanie tohto úradu a pápež Vítovi skutočne vyhovel (Marek, 2010, s. 80). Napriek tomu Konverzína vidíme v prameňoch až do roku 1351.

Čo sa týka farára Pavla, ktorý mal pôsobiť súčasne s Konverzínom, týkajú sa ho celkovo dve zmienky. Prvá z augusta 1338 hovorí o akomsi súdnom spore so šľachtou pred krajiniským sudcom vo Vyšehrade (Visegrád, Maďarsko), ktorého sa priamo nezúčastnil. Druhá zmienka zrejme nadväzujúc na prvú hovorí o tom, že tí istí šľachtici mali od farára vykúpiť zálohovanú vinicu, no neurobili tak a tá mu prepadla.

Na základe týchto dvoch zmienok možno skonštatovať, že Pavol patrila medzi farárov, ktorí boli vo farnosti prítomní. Nie je s ním spojený žiadny vikár a zrejme riadne vykonával pastoračnú

činnosť. Tento atribút ho jednoznačne spája s prvými tromi (štyrmi) farármi z Blatného Potoka.

Ak teda predpokladáme, že blatnopotocký richtár Beke bol Pavlovým bratom, tak najneskôr v roku 1341 Pavol umiera a znova sa v prameňoch z nejasných dôvodov objavuje ako tunajší farár Konverzín.

V dvoch listinách z októbra 1344, ktoré pojednávajú už o preberanom ohraničení desiatkov farára a jágerského biskupa, sa ako brat (žijúceho resp. vtedajšieho!) farára spomína akýsi Bonachus. Pravdepodobne sa tu už ako farár myslí Konverzín a aj meno, zjavne cudzieho pôvodu, spomenuté osobitne pri ostatných svedkoch ohraničovania (poukazujúc na význam), by mohlo naznačovať príbuzenstvo s Talianom Konverzínom.

Pri Talianoch treba ešte chvíľku zotrvať, pretože v roku 1345 udeľuje pápež Klement VI. Bonjohannesovi z Campella, arcidiakonovi z Orodu, kvôli jeho štúdiám možnosť poberať príjmy z jeho benefícií a spomína sa tu, okrem iného aj poverenie pre farára z Blatného Potoka, aby mu tieto príjmy vyplácal (Piti, 2013, s. 144). Vidíme teda, že stále ostáva v platnosti nariadenie z roku 1329, ktorým dal pápež Ján XXII. príjmy blatnopotockej fary k dispozícií sedmohradskému biskupovi Ondrejovi do jeho smrti (†1356), ako sme už preberali predtým (časť príjmov však musela ostať na riadny chod farnosti). Bonjohannes z Campella je pomerne výrazná a nepochybne významná postava na dvore kráľa Ľudovíta Veľkého, a preto je len správne zdôrazniť hoci len takéto spojenie s touto farnosťou (A Pallas nagy lexikona, 7.2.2025). Taktiež ilustruje početnosť cudzincov, v tomto prípade talianskeho pôvodu, ktorí sa za vlády Anjouovcov vyskytovali okrem iného aj v cirkevných úradoch. Ďalšia zmienka o Konverzínovi je znova listina jeho vikára, no tentokrát je ním blatnopotocký kňaz Jakub, ktorý 24. decembra 1350 v mene farára informuje o vrátení istého majetku v meste (Teiszler, 2013, s. 415-416). O farárovi sa však nič nedozvedáme. V podobnom duchu sa nesie aj listina z nasledujúceho roku, ktorú vydal už v poradí tretí vikár Konverzína Ján, farár z Nového Mesta pod Šiatrom. V listine sa píše o spore medzi Mikulášom, priorom

kláštora sv. Egida v Novom Meste pod Šiatrom, a dcérami Juraja z Drienova (Teiszler, 2019, s. 168-169). Z oboch listín je zjavné, že sa Konverzín v regióne nepohyboval a aj to mohol byť dôvod, prečo bol v roku 1344 pápež požiadaný, aby jeho miesto obsadil Petrom, synom Štefana. Ako sme už uviedli, suplika biskupa Víta naznačuje, že nebol vhodný na tento post, ba dokonca bol laikom. Absenciu mohlo azda spôsobiť štúdium, no nie sú známe doklady, ktoré by to potvrdzovali.

Po roku 1351 sa správy o farároch znova na čas strácajú a to aj napriek tomu, že nástupcom Konverzína sa podľa všetkého mal stať Peter, syn Štefana. V roku 1353 však preňho kráľ Ľudovít Veľký, ako pre svojho kaplána a arcidiakona z Trenčína, žiada u pápeža nové benefícium a niet tu zmienky o farárskom úrade (Rábik, 2009, s. 170-172). O niečo neskôr, v roku 1355, sa na poste blatnopotockého farára objavuje farár Marek (B. Halász, 2023, s. 106).

Vikári blatnopotockých farárov

Čo sa týka mimopastoračnej činnosti je treba povedať, že sa v tomto smere dozvedáme skôr o aktivitách farných vikárov a to najmä vikárov druhého „talianskeho farára“ Konverzína. Priamo sa vikár blatnopotockého farára spomína až v roku 1336 a je ním Michal, farár v Novom Meste pod Šiatrom. Listinu taktiež sám na tomto mieste vydáva (Piti, 2004, s. 165). Kostolu sv. Egida, ktorý tu ležal (Mező, 2003, s. 71), je v nej vdovou Margarétou odkázaná vinica na kopci zvanom Vysoký Kopec (Mogoshag), spolu s jej úžitkami a k nej prislúchajúcou zemou.

Druhým doloženým vikárom farára Konverzína bol Jakub, kňaz kostola sv. Jána Krstiteľ'a v Blatnom Potoku. Ide o už spomínanú listinu vydanú v predvečer sviatku Narodenia Pána roku 1350, v ktorej sa pojednáva o vrátení majetku istým blatnopotockým mešťanom. Konkrétne išlo o pozemok v chotári mesta s obytnou budovou, pivnicou a vinicami, ktoré im boli vrátené za jedno gentské súkno a žiadateľom bola tiež za 10 hrivien vrátená časť majetku, ktorú kedysi ich predkovia darovali tunajším dominikánom.

Ako posledný vikár sa v skúmanom období spomína Ján, farár z Nového Mesta pod Šiatrom. Vo svojej listine z 2. mája 1351 rieši spor medzi priorom miestneho kláštora, Mikulášom, a dcérami Juraja z Drienova. Sporili sa o už nám známu vinicu v chotári mesta. Prior tvrdil, že kláštoru bola vinica odkázaná a doložil to už viackrát spomínanou listinou z roku 1336. Tá napokon stačila k tomu, aby bol spor rozhodnutý v jeho prospech. Čo sa ale týka Jána, je zaujímavé, že on sám tu označuje vydavateľa inzerovanej staršej listiny, Michala, farára z Nového Mesta pod Šiatrom, ako svojho predchodcu (bone memorie nostri antecessoris) (MNL OL DL 4164). Od tohto momentu tak môžeme podrobnejšie sledovať vývoj aj tejto farnosti resp. činnosť jej farárov. Zasvätenie farského kostola v Novom Meste pod Šiatrom sa v prameňoch skúmaného obdobia ešte nespomína, no zrejme išlo o patrocínium sv. Egida (Tajkov, 2012, s. 266).

Záver

Príspevok mal za cieľ priblížiť mimopastoračnú činnosť skupiny farárov z Blatného Potoka, pôsobiacich v druhej štvrtine 14. storočia. Celkovo sme narazili na zmienky o štyroch farároch. Prvým bol farár Štefan, ktorý v úrade pôsobil zrejme po farárovi Itemerovi a pramene nám o ňom zachovali len málo informácií. U Štefanových nasledovníkov vidíme kráľa ako patróna farnosti, prezentovať svojho kandidáta priamo pápežovi, čo zrejme súviselo s previazaním tohto benefícia so samotným pápežom. Po Štefanovej smrti (1329?) do úradu nastúpil pravdepodobne farár Ondrej z Gubbia, o ktorom máme z hľadiska tohto výskumu zachovanú unikátnu správu. Pápež v nej udeľuje Ondrejovi výnimku, týkajúcu sa štúdia, získania subdiakonátu (resp. diakonátu) a ohľadom s tým spojeného zdržiavania sa vo farnosti. Ide o prvú priamu zmienku o štúdiu spojenú s blatnopotockými farármi. Ešte v 30-tych rokoch nachádzame ako jeho nástupcu ďalšieho Taliana s menom Konverzinus. Niektoré názory ho spájajú s farárom tu pôsobiacim v tom istom období s menom Pavol, no na základe

dochovaných prameňov nemožno tieto dve osoby jednoznačne spojiť. Skôr prichádzame k záveru, že išlo o dvoch jednotlivcov, pričom dôvod Pavlovho pôsobenia v tejto farnosti nie je úplne jasný. O Konverzínovi miznú zmienky na začiatku 50-tych rokov 14. storočia a jeho nástupcom sa zdá byť farár Marek.

Všetkých skúmaných farárov spája prinízka informačná hodnota k nim viažucich sa prameňov. Najväčší počet sa viaže k poslednému z nich, avšak ide z veľkej časti o listinnú produkciu farných vikárov, ktorá v skutočnosti prezrádza viac informácií o samotných vikároch. Pramene druhej tretiny 14. storočia už spomínajú aj ich mená. Bola im venovaná podstatná časť príspevku aj v rámci kapitol o farároch, a preto by bolo nesprávne nevenovať im pozornosť. Práve v tomto období sa spomínajú prvýkrát a boli nimi farár Michal, kňaz Jakub a farár Ján. Michal a Ján pôsobili ako farári v Novom Meste pod Šiatrom a Jakub ako kňaz kostola sv. Jána Krstiteľ'a v Blatnom Potoku.

Aj keď sú preskúmané pramene pomerne chudobné na potrebné informácie (vieme len zhruba určiť pôsobenie jednotlivých farárov), sú nepochybne pestré. Nechceme znova rozoberať typy prameňov, no kým u predchodcov skúmaných farárov dominujú pramene z domáceho prostredia, tu je už prítomná vyššia rozmanitosť. Taktiež vstupuje do výskumu otázka pôvodu farárov. Kým zmieňovaní predchodcovia skúmaných farárov pochádzali prevažne z domácej šľachty, v prípade dvoch zo skúmaných farárov môžeme vidieť jasný odklon od tohto trendu. Taliansky pôvod farárov Ondreja a Konverzína len dokazuje, že kráľ Karol Róbert si do Uhorska nedoviedol len šľachtické rody, ktoré sa prezentovali vo forme vojenskej pomoci, no taktiež aj ľudí uplatniteľných v cirkevnej sfére.

Je otázne, či dosadzovanie cudzincov do farárskeho úradu nemohlo istým spôsobom narušiť dovtedajšie fungovanie akejsi tu existujúcej mestskej komunity. O jej možnom fungovaní by mohlo vypovedať príbuzenstvo s richtármi Blatného Potoka, vlastníctvo viníc v chotári mesta, či zmienky v listinách mesta (Pacola, 2024, s. 157-167). To by mohlo vysvetliť absenciu

farárov Ondreja, Konverzína, či prípadne aj Štefana v domácich prameňoch a vo farnosti. Avšak berúc do úvahy to, že región Blatného Potoka bol odpradáвна osídlený aj cudzím elementom, je neisté, či tu takýto problém skutočne mohol vzniknúť.

Bibliografia

Pramene

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltár (OL)

Diplomatikai Levéltár (DL) 4164.

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 209901, 264123.

ALMÁSI, Tibor (ed.) (2003). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XIII. 1329. Budapest – Szeged. ISBN 963-482-663-6.

B. HALÁSZ, Éva (ed.) (2023). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XXXIX. 1355. Budapest – Szeged.

IPOLYI, Arnold (ed.) (1887). Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia. Series Prima. Tomus Primus. Rationes collectorum pontificiorum in Hungaria (1281 – 1375). Budapestini.

MAREK, Miloš (ed.) (2010). Monumenta Vaticana Slovaciae. Tomus III. Registra Vaticana ex actis Clementis papae VI. res gestas Slovacas illustrantia. Volumen II. (1342 – 1352). Trnavae – Romae: Institutum historicum Slovacom in Roma apud Universitatem Tyrnaviensem. ISBN 978-80-8082-427-3.

NAGY, Imre (ed.) (1884). Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis. Anjoukori okmánytár. Negyedik kötet (1340 – 1346). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

PITI, Ferenc (ed.) (2004). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XX. 1336. Budapest – Szeged. ISBN 963-482-703-9.

PITI, Ferenc (ed.) (2012). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XXII. 1338. Budapest – Szeged. ISBN 978-963-08-4451-2.

PITI, Ferenc (ed.) (2013). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XXIX. 1345. Budapest – Szeged. ISBN 978-963-306-226-5.

PITI, Ferenc (ed.) (2010). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XXVIII. 1344. Budapest – Szeged. ISBN 978-963-06-9890-0.

RÁBIK, Vladimír (ed.) (2009). Monumenta Vaticana Slovaciae. Tomus II. Registra supplicationum ex actis pontificum Romanorum res gestas Slovacas illustrantia. Volumen 1 (1342 – 1415). Trnavae – Romae: Institutum historicum Slovaca in Roma apud Universitatem Tyrnaviensem. ISBN 978-80-8082-302-3.

SEBŐK, Ferenc (ed.) (2004). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XXV. 1341. Budapest – Szeged. ISBN 963-482-705-5.

SZENTPÉTERY, Emericus (ed.) (1923). Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Tomus I. Vol. 1. Budapestini: Magyar Tudományos Akadémia.

SZENTPÉTERY, Emericus (ed.) (1927). Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. I. kötet 2 füzet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

SZENTPÉTERY, Emericus (ed.) (1943). Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica. II. kötet 1 füzet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

TEISZLER, Eva (ed.) (2013). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XXXIV. 1350. Budapest – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely – Szegedi Tudományegyetem Levéltára. ISBN 978-963-306-224-1.

TEISZLER, Eva (ed.) (2019). Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore Andegavensium illustransia XXXV. 1351. Budapest – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely – Szegedi Tudományegyetem Levéltára. ISBN 978-615-80398-6-4.

THEINER, Augustino (ed.) (1859). Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis. Tom. I. Ab. Honorio PP. III. usque ad Clementem PP. VI. 1216 – 1352. Romae: Typis Vaticanis.

Odborná literatúra

ADDLESHAW, George W. O. (1956). Rectors, vicars and patrons in Twelfth and early Thirteenth Century Canon Law. London: St. Anthony's Press.

BOYLE, Leonard E. (1962). The Constitution "Cum ex eo" of Boniface VIII. Education of parochial clergy. In Mediaeval Studies. roč. 24, č. 1, s. 263-302. ISSN 2507-0436.

DÉTSZY, Mihály (1972). A sárospataki r.k. plébániatemplom történetének okleveles adatai. In DERCSÉNYI, Dezső et al. (eds.). Magyar Műemlékvédelem 1969-1970. Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 89-102.

ENGEL, Pál (1996). Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457 I. Budapest: MTA Történettudományi intézete. ISBN 963-8312-44-0.

GLEJTEK, Miroslav (2018). Práva a povinnosti uhorských biskupov pri správe diecéz v 11. až 14. storočí z pohľadu kánonického práva. In Konštantínove listy, roč. 11, č. 1, s. 79-104. DOI: 10.17846/CL.2018.11.1.79-104

KISS, Gergely (2013). Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs: Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület. ISBN 978-963-642-442-8.

KNAPPEK, Ľudevít (1934). Obsadzovanie uhorských biskupstiev od X. do konca XIV. storočia so zvláštnym zreteľom na pápežské zásahy a na postavenie uhorských kráľov. Bratislava: Nákladom Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave v komisii Frant. Řivnáča v Prahe.

KRISTÓ, Gyula (1988). Az anjou-kor háborúi. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.

KURZE, Dietrich (1966). Pfarrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und des Niederkirchenwesens. Köln – Graz: Böhlau Verlag.

MAREK, Miloš (2012). Vatikánske registre a ich edičné spracovania. In RÁBIK, Vladimír a kol. (zost.). Et Quod transeat sine alia lectione. Svätá stolica a Uhorské kráľovstvo v stredovekej komunikácii (s osobitným zreteľom na územie Slovenska). Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, spoločné pracovisko Trnavskej univerzity a VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied, s. 160-241. ISBN 978-80-568-0470-4.

MEZŐ, András (2003). Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest: Metem. ISBN 963-8472-78-2.

MOLNÁR, Vera (1966). Beszámoló a sárospataki gótikus templom 1964. évi ásatásáról. In A Móra Ferencz múzeum évkönyve, č. 2, s. 127-135.

PACOLA, Štefan (2024). Blatnopotockí farári a ich mimopastoračná činnosť (1263 – 1324). In DĚDOVÁ, Mária – HRNČIARIK, Erik – LOPATKOVÁ, Zuzana (zost.). Doctorandorum Dies 2024. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, s. 144-167. ISBN 978-80-568-0676-0.

PAPP, Szilárd (2013). Előzetes megfigyelések Beregszász (Берегове) középkoriplébániatemplománaképítéstörténetéhez. In KOLLÁR, Tibor (ed.). Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján. Második kötet. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség, s. 148-173. ISBN 978-963-08-6373-5.

PAPP, Szilárd (2013). Nagyszőlős (Виноградів), plébániatemplom. In KOLLÁR Tibor (ed.). Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján. Második kötet. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség, s. 130-147. ISBN 978-963-08-6373-5.

RÁBIK, Vladimír (2015). „... electus in episcopum Nitriensem promisit pro suo communi servicio...”. Platby tzv. commune servitium nitrianských biskupov Apoštolskej komore v 14. storočí. In RÁBIK, Vladimír (zost.). *Studia Historica Tyrnaviensia XVII. Pramene k dejinám cirkevnej správy*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, s. 36-54. ISBN 978-80-8082-874-5.

RÁBIK, Vladimír (2021). *Fiat ut petitur ad beneplacitum nostrum. Komunikačné variácie Uhorského kráľovstva s Rímskou kúriou v stredoveku*. In RÁBIK, Vladimír a kol. (zost.). *Et Quod transeat sine alia lectione. Svätá stolica a Uhorské kráľovstvo v stredovekej komunikácii (s osobitným zreteľom na územie Slovenska)*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, spoločné pracovisko Trnavskej univerzity a VEDY, vydavateľstva Slovenskej akadémie vied, s. 101-159. ISBN 978-80-568-0470-4.

TAJKOV, Peter (2012). *Sakrálna architektúra 11. – 13. storočia na juhovýchodnom Slovensku*. Košice: Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach. ISBN 978-80-553-0930-9.

VARSÍK, Branislav (1977). *Osídlenie Košickej kotliny III. S osobitným zreteľom na celé východné Slovensko a horné Potisie*. Bratislava: Veda.

Iné zdroje

Campello. A Pallas nagy lexikona. [online]. [cit. 7.2.2025]. Dostupné na internete: <<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/c-4B61/campello-4D4A/?list=eyJxdWVyeSI6ICJTemlsdmVrIExham9zIn0>>.

Concilium Lateranum III - Documenta Omnia [1179-1179]. Documenta Catholica Omnia. [online]. c. 8. [cit. 7.2.2025]. Dostupné na internete: <https://documentacatholicaomnia.eu/03d/1179-1179,_Concilium_Lateranum_III,_Documenta_Omnia,_EN.pdf>.

Concilium Lateranense IIII - Documenta (Altera Lectio) [1215-1215]. Documenta Catholica Omnia. [online]. c. 27. [cit. 6.2.2025]. Dostupné na internete: <[https://documentacatholicaomnia.eu/03d/1215-1215,_Concilium_Lateranense_IIII,_Documenta_\(Altera_Lectio\),_LT.pdf](https://documentacatholicaomnia.eu/03d/1215-1215,_Concilium_Lateranense_IIII,_Documenta_(Altera_Lectio),_LT.pdf)>.

Kódex kánonického práva CIC (2019). Kán 545, §1-2. [online]. [cit 24.1.2025]. Dostupné na internete: <https://www.kbs.sk/pdf/CIC/02_CIC_2019.pdf>.

Sárospatak Római Katolikus Plébánia. Sárospataki Esperesi Kerület. [online]. [cit. 9.2.2025]. Dostupné na internete: <<https://eger.egyhazmegye.hu/hivatal/sarospataki-esperesi-kerulet-191/sarospataki-esperesi-kerulet>>.

KIERKEGAARD A WITTGENSTEIN V HARMONII S PARADOXY SOUČASNÉ EPISTEMOLOGIE: VÍRA A ROZUM V KVANTOVÉ REALITĚ

KIERKEGAARD AND WITTGENSTEIN IN HARMONY WITH PARADOXES OF CONTEMPORARY EPISTEMOLOGY? FAITH AND REASON IN QUANTUM REALITY

Jiří Kučera

Katedra filozofie, Filozofická fakulta, Katolická univerzita
v Ružomberku, jiri.kucera462@ku.sk

Abstrakt

Cílem článku je, s odkazem na stále aktuální a diskutovaný problém vztahu mezi rozumem a náboženskou vírou, poukázat na překvapivou harmonii filozoficky intuitivních postojů Kierkegaarda a Wittgensteina, zdůrazňujících a-racionalitu víry v nekonečného Boha a v jeho 'absurdní' inkarnaci do 'konečného', s experimentálně prokázanými 'iracionálními' závěry moderní kvantové filozofie. Kierkegaardův důraz na subjektivitu víry v 'absolutní paradox' je v silné kongruenci s Wittgensteinovým 'nutným tichem' před nevyslovitelným, mystickým a transcendentním 'Bodem mimo svět', Bohem. Neschopnost 'uchopit' realitu filozoficky a objektivně koresponduje s nemožností vyjádřit víru formálně-logickým uvažováním. Společným jmenovatelem obou filozofických pozic je důležité přijetí limitu lidského rozumu s upřednostňováním ortopraxe před absolutizující ortodoxií v otázkách náboženské víry, a před objektivizujícím racionálním 'dokazováním' božské existence.

Klíčová slova: paradox, mystično, transcendentní, kvantum

Abstract

The aim of the article is, with reference to the still current and discussed problem of the relationship between reason and religious faith, to point

out the surprising harmony of the philosophically intuitive positions of Kierkegaard and Wittgenstein, emphasizing the a-rationality of belief in an infinite God and in his ,absurd' incarnation into the ,finite', with the experimentally proven ,irrational' conclusions of modern quantum philosophy. Kierkegaard's emphasis on the subjectivity of belief in the ,absolute paradox' is in strong congruence with Wittgenstein's ,necessary silence' before the ineffable, mystical and transcendent ,Point beyond the world', God. The inability to ,grasp' reality philosophically and objectively corresponds to the impossibility of expressing faith through formal-logical reasoning. The common denominator of both philosophical positions is the important acceptance of the limit of human reason with the preference of orthopraxy over absolutizing orthodoxy in matters of religious faith, and over objectifying rational ,proving' of divine existence.of divine existence.

Key words: paradox, mystics, transcendent, quantum

„Paradox víry je tento: že jednotlivec je vyšší než univerzální, že jednotlivec určuje svůj vztah k univerzálnímu prostřednictvím svého vztahu k Bohu, nikoli svůj vztah k Bohu prostřednictvím svého vztahu prostřednictvím univerzálního...“

Sören Kierkegaard: Bázeň a chvění

Něco je přece nevyslovitelné.

To, co se ukazuje, je tím, co je mystické, mimo svět....“

Ludwig Wittgenstein: Tractatus 6.522

“Jak nádherné, že se setkáváme s šokujícím ‘paradoxem’ kvanta. Nyní máme nějakou naději udělat pokrok...”

Niels Bohr: Člověk, věda a svět, který změnili

Úvod

Jeden z nedávno zesnulých ‘apokalyptických koňů’ nové vlny světového ateismu, Christopher Hitchens, rád opakoval ve svých debatách, že víra znamená vzdát se rozumu a myšlení,

k němuž člověk po mnoha tisících letech pracně dospěl evolucí, tudíž obětovat jedinou věc, která nás odlišuje od ostatních zvířat. Jedná se o lidskou potřebu věřit a vzdát se našeho zdravého skepticismu a logického přemýšlení, touhu zahodit vědecké poznání a vložit veškerou důvěru v někoho nebo v něco, co diktátorsky podrobuje člověka k věčné a slepé poslušnosti. Proti náboženské víře existují údajně čtyři neredukovatelné námitky: že zcela zkresluje původ člověka a kosmu, že díky tomuto původnímu 'omylu' dokáže spojit maximum servility s maximem *solipsismu*, že je výsledkem i příčinou nebezpečné sexuální represe, a že je nakonec založena na pocitech toužebného přání. Dodával, že jelikož jsme technologicky pokročili a nyní můžeme vesmír pozorovat vědecky, nepotřebujeme k vysvětlení našeho světa žádné ze stovek různých náboženství. Terry Eagleton z Yale mu vždy brilantně odpovídal: „Křesťanství nikdy nebylo zamýšleno jako vysvětlení čehokoli. Je to jako říkat, že díky elektrickému toustovači můžeme na Bibli a Shakespeara zapomenout.”¹ Rozum, spolu s vírou, vysvětlují aspekty toho, co historicky znamenalo a stále znamená uznat skrze naše rostoucí poznání nutnost 'Existence nad stvořením', totiž nadpřirozené 'Ideje' jako *apriorní* počáteční 'Informace' ve vesmíru, obhájuje v debatách Stephen Meyer, biolog konvertovaný ke křesťanství.² Podle Eagletona, kritici jako Hitchens nebo slavný biolog Richard Dawkins nejen zaměňují určité verze současného fundamentalismu za křesťanství samotné, ale povrchně relativizují význam, poselství a historické naplnění svatých Písem. Jednou z hlavních mylných představ, kterou Eagleton řeší, je falešná *dichotomie* mezi 'vírou' a 'rozumem'. Oddělení těchto dvou pojmů umožňuje obviňování 'víry' za neduhy

¹ Srov. s: EAGLETON, Terry. *Reason, Faith, and Revolution: Reflections on the God Debate*. Yale University Press, 2010, s. 29. ISBN 978-0300164534.

² Více v: MEYER, C. Stephen, 2021. *Return of the God Hypothesis: Three Scientific Discoveries That Reveal the Mind Behind the Universe*. HarperOne Publishing. ISBN: 978-0062071507.

společnosti, zatímco pouze 'rozum' lze charakterizovat jako logicky 'rozumný' a 'racionální'. Rozum a víra jsou pro Eagletona spjaté, a už po tisíciletí před papežskou encyklikou 'Fides et Ratio' byly chápány a brány společně, a tak by vztah mezi rozumem a vírou měl i nadále přetrvávat.³

S touto *premisou* a hlavně výzvou k budoucím pokolením křesťanských intelektuálů, připomíná autortéto práce souběžnost v úsilí o 'nový' náhled na vztah mezi rozumem a vírou u dvou zcela nezávislých filozofů, Kierkegaarda a Wittgensteina, které oddělovala nejen rozdílná geografie, ale i časový úsek historie. Zakladatel existencialismu, Søren Kierkegaard, zahájil tradici nutného subjektivismu v případě individuálního vztahu k Bohu, jako obranu proti objektivizujícím snahám Hegelovy filozofie.⁴

3 Na druhé straně je nutné podotknout, že přesvědčovat mladého člověka v současné době o víře nebo se účastnit apologetických debat na půdě sekulárních univerzit nepřinese bohaté plody s odvoláním se na čistě logické myšlení či metafyzické 'důkazy' Boha. Žijeme v době, kdy věda otevírá stále rychleji nové 'dveře' k poznání podstaty rozpínajícího se vesmíru, a zdá se, že filozofie i teologie musejí držet krok k udržení svých pozic jak na poli ontologie, tak především epistemologie. Mají-li víra a rozum zůstat i nadále 'dvě křídla', na nichž se lidský duch zvedá ke kontemplaci pravdy a dospět tak k plnosti Pravdy, v přirovnání papeže Jana Pavla II, je nutné se otevřít novým náhledům a možnostem nekončícího filozoficko-teologického bádání nekonečného a věčně udivujícího Stvořitele vesmíru. V tomto smyslu, je velmi pravděpodobné, že tak jako se poznatky Galilea a Newtona jemně zařadily do většího rámce relativistické fyziky Einsteina, a později i Einsteinova teorie byla vstřebána do širšího pohledu indeterministické kvantové mechaniky, bez toho, aniž by předchozí názory byly změněny či zavrženy, tak se i scholastická metafyzika spolu s neměnným a někdy dogmatizujícím myšlením musí zařadit do většího úhlu pohledu díky novým objevům v biblistice, antropologii, psychologii a hlavně kosmologii.

⁴ Kierkegaardovo niterné studium víry jako 'skoku' do 'a-racionálního' a pokorného přijetí 'Absolutního Paradoxu' Boha ve vtělení ('inkarnace') nabídlo nejen nejdůslednější analýzu poslušnosti a víry starozákonního Abrahama, ale taktéž praktický návod k přechodu od esteticko-etického stádia jedince k náboženské odevzdanému životu,

O sto let později, i když z nenáboženských důvodů, ustanovil Ludwig Wittgenstein, ve vši skromnosti, nemožnost jazykového vyjádření náboženské víry a rituálů, které zařadil do svého 'n-smyslného' světa, s hlubokým respektem k náboženství jako ke specifické a důležité, byť nepochopitelné 'formy života' ('*Lebensform*'). Stejně jako v případě Kierkegaarda, i on odsunul snahy po 'formálně-logických důkazech' víry zcela na vedlejší kolej. V obou případech vyvstává jasně před očima, že 'intelekt' a s ním spojená *ortodoxie* jsou důležitými aspekty náboženství, avšak bez vůle, svobodného rozhodnutí ke Kierkegaardově 'skoku víry' a povinné *ortopraxe* v životě jedince zůstanou v podstatě nedostačující k opravdovému duchovnímu životu.⁵

Wittgenstein: filozofické konvergence s 'kvantovou iracionalitou

Wittgensteinova filozofie, stejně jako Kierkegaardova, vrhá světlo na současné debaty o *indeterminismu* a subjektivitě/objektivitě v kvantové teorii. Tim Andersen došel ve své studii v rámci projektu 'Nekonečný vesmír' k závěru, že „klasické

založeném ne na formální logice, nýbrž na božské nadpřirozené 'racionalitě' Stvořitelova plánu. Jeho křesťanská filozofie zdůrazňuje nekonečnou svrchovanost '*Mysteria*', nepochopitelného a neuchopitelného ve své božské podstatě lidským rozumem.

⁵ Kromě překvapivých konvergencí kierkegaardovsko-wittgensteinovského pojetí náboženského života v otázce víry a rozumu se zjevuje neuvěřitelná shoda nábožensko-filozofického myšlení obou filozofů s novodobými poznatky kvantové filozofie poukazující na experimentálně dokázaný fakt, že realita a vše co existuje je mnohem komplikovanější a absurdnější, než si je člověk schopen představit, co se s odpovídající kierkegaardovsko-wittgensteinskou pokorou musí prohlásit za nepochopitelné metodami formální logiky. V této perspektivě se Kierkegaard i Wittgenstein stávají opravdovými 'pionýry' nového myšlení a nové filozofie náboženství, absorbující předchozí metafyzické úvahy jako 'odrazový můstek' k novým představám o nekonečném Bohu, jehož stvořená 'realita' se dnes prokazatelně ukazuje mnohem zajímavější a komplikovanější než veškerá dosavadní filozofie mohla definovat.

interpretace kvantových jevů, které se žádným experimentálně ověřitelným způsobem neodchylovaly od existující sto let staré kvantové teorie, nedokázaly vlastně nic vyřešit, protože byly *tautologické*. Nepřidali do vědy nic nového, než aby nám připomněli to, co už víme.“⁶ Je tudíž evidentně cennější přemýšlet ‘absurdně’, jak to ‘dělá’ příroda, než se snažit ‘přetahovat’ kvantovou teorii zpět do říše klasické intuice.⁷ Že důsledky, prokázané experimentálně a vyplývající ze závěrů kvantové mechaniky, jsou paradoxní a z hlediska formálně-logického myšlení ‘absurdní’, definoval již Richard Feynmann, spolu se zakladateli kvantové teorie Bohrem a Schrödingerem.⁸ Předností kvantové teorie je, že se pokusila zodpovědět tu nejpodstatnější otázku ‘co je realita?’ na základě seriózního, solidního a trvalého vědeckého výzkumu. Tradičně bylo hledání základní povahy reality součástí *metafyziky* ve filozofii. Kvantová teorie je svým způsobem zapojena do *metafyzického* zkoumání skutečné povahy materiální reality, a vrhla na tento problém velmi cenné světlo. To ukazuje, že *metafyzika* se nemusí omezovat na abstraktní, spekulativní oblast filozofie. Vědecké poznatky kvantové mechaniky odhalily (ironicky) vážnou omezenost samotné vědy, která není ‘absolutní’, nemůže si nárokovat absolutní jistotu, a hlavně nemůže poskytnout přesnou předpověď na charakter jsoucna, o kterou se snažila aristotelovské *metafyzika* či klasická newtonovská věda.

⁶ Srov. s: ANDERSEN. Wittgenstein. Feynman, and the Limits of Intuition and Objectivity in Quantum Theory. [online]. In: *The Infinite Universe*, 2022/10, s. 2. [cit. 29.12.2024], 2022. Dostupné na: <https://medium.com/the-infinite-universe/wittgenstein-feynman-and-the-limits-of-intuition-and-objectivity-in-quantum-theory>.

⁷ Více v: REICHENBACH, Hans. *Philosophic Foundations of Quantum Mechanics*. New York: Dover Publications, 1944, s. 12-14. ISBN 978-0-486-40459-2. SAKURAJ, J. John. *Modern Quantum Mechanics*. New York: Addison-Wesley, 2000. ISBN 978-1108473224. LEWIS, J. Peter. *Quantum Ontology: A Guide to Metaphysics of Quantum Mechanics*. Oxford: University Press, 2016. ISBN 9780190469825.

⁸ Mnoho vědců a filozofických škol se dnes hlásí s odvahou a zájmem k novému pohledu na vědu, poznání, a důsledkem na ‘spirituální’ pohled na svět.

Richard Feynman, na rozdíl od mnoha jeho současníků jako John Wheeler, David Bohm a jeho předchůdce Albert Einstein, se nezajímal o záchranu kvantové fyziky a z ní vyplývající nové filozofie před 'absurditou'.⁹ V každodenním životě triumfuje *pragmatismus* často nad *ontologií*.¹⁰ Pokud zaujmeme Feynmanův postoj, břemeno odpovídání na filozofické otázky 'proč?' zůstává, i přes obrovské úspěchy vědy a technologie. Totéž naznačil i pozdní Wittgenstein skrze svá zobrazení 'jazykových her' (*Sprachspiel*) ve 'Filosofických výzkumech'.¹¹ Problém subjektivity/objektivity v poznání reality nastává, když se hluboce podíváme na to, jak 'fakta' vůbec vznikají. Wittgenstein myslel vážně, že nemůžeme mluvit o věcech (stavech), které nejsou ve 'světě'. I kdy bychom mohli mluvit o kvantové mechanice z hlediska částic, měření a výpočtů, jakékoliv filozofické atributy, které připisují význam tomu, co můžeme pozorovat jako 'skutečné', jsou 'nesmysl'. Ústředním bodem *wittgensteinského* rámce je nutný předpoklad vytvoření měnicích se systémů pro 'klasifikaci' před získáním příslušných faktů. Systém pro 'fakta' je lingvistická konstrukce ('jazyková hra'), které se učíme účastí v systému, v aktuálním případě v kvantovém systému náhodností, *indeterminismu* a pravděpodobnostních (*stochastických*) jevů.¹² Nová filozofie

⁹ Jeho cílem bylo spíše zabránit lidem, aby se jí snažili porozumět kvantovou realitu z hlediska jejich každodenní intuice, alespoň dokud nezískají náhled ze studia matematiky kvantové teorie, jazyka vlnových funkcí a operátorů. V tomto postoji byl Feynman velmi realistický a pragmatický. Více v: FEYNMAN, P. Richard. *The Meaning of it All: Thoughts of a Citizen-Scientist*. Basic Books, 1998. ISBN 978-0201360806.

¹⁰ „Jsme daleko od toho, abychom naznačovali, že realismus je jediným praktickým přístupem v životě, ... utíkáme do 'úkrytu' pod *nominalismus* a jako realisté vycházíme pouze tehdy, když to naše sociální prostředí vyžaduje.“ Srov. s: ANDERSEN, Tim ..., s. 3.

¹¹ Více v: WITTGENSTEIN, Ludwig. *Filozofická zkoumání*. Filosofia Praga, 2019. ISBN 978-80-7007-597-5.

¹² Ve dvacátých letech minulého století vynalezli kvantoví teoretici nové systémy pro popis polí pomocí pokročilých matematických

kvantové mechaniky vyžadovala nový jazyk, novou logiku a 'jazykovou hru'. Byla požadována nová adjektiva a podstatná jména, nová schémata, nová 'racionalita' připouštějící logické rozpory s klasickým pojetím světa. Z wittgensteinovského hlediska je to jedno, protože názvy, které dáváme fyzikálním polím jako 'elektromagnetické', 'gravitační' a podobně, jsou jen součástí 'jazykové hry' kvantové fyziky, 'hry' nabízející množství subjektivních 'lokálních' interpretací v nekonečném množství různých náhledů na pravděpodobnostní 'vlnovou funkci' existence.¹³

Pokud se nám podaří získat intuici z kvantové teorie, otázkou zůstane, jestli této 'absurdní' teorii budeme skutečně 'rozumět'. To bude záležet na tom, co rozumíme pod pojmem 'rozumět'. Wittgensteinův pohled byl takový, že 'rozumět něčemu' znamená vědět, jak dobře 'hrát jazykovou hru', nevyjímajíc všechny alternativní 'jazykové hry', jak by si přáli 'hrát' mnozí kvantoví filozofové.¹⁴ Závěr z toho je, že jak Wittgensteinův tichý respekt před 'nevyslovitelnou' a mystickou dimenzí kvantové existence, spojený s předchozím Kierkegaardovým odkazem na 'paradox', se jen málo liší od nadpřirozených vysvětlení náboženství. Veškerá lidská řeč a činnost jsou rituální, mající 'význam' svou propojeností. Je nemožné se ptát v dnešní fyzice, co znamená 'vlnová funkce', aniž by se specifikovaly jednotlivé (*diskrétní*) činnosti v jejích konkrétních individuálních bodech. Tudíž aktivní (subjektivní)

konceptů, jako jsou nekonečně rozměrné vektory nazývané 'vlnové funkce'. Obyčejná fakta byla nahrazena nekonečně dimenzionálními operátory na vlnových spojitých funkcích. Více v: ANDERSEN, Tim..., s. 4-5.

¹³ Názvy ve vytváření nových filozofických systémů nejsou o objektivní realitě, ani o subjektivních smyslových dojmech. Spíše fyzikům říkají, jak mají danou 'hru' hrát.

¹⁴ Jen málokdo byl ve 'hře' s fyzikou lepší než Feynman, je možné, že právě on se nejvíce aproximačně přiblížil k porozumění 'nepochopitelného' světa, stvořeného nepochopitelným 'Nekonečnem'.

‘činnost’ jednoho okamžiku praktické víry (*ortopraxis*) nemůže dát přesně popsateľný, matematicky definovatelný a objektivní model ‘náboženské víry’.¹⁵

Co nejvíce fascinuje dnešní filozofy v *ontologickém* hledání ‘reality’ korespondující s nejnovějšími objevy současné fyziky, je objevená synchronizace mezi pohledem Wittgensteina a zakladatele kvantové filozofie, Nielsem Bohrem.¹⁶ Bohr i Wittgenstein kladou velký důraz na roli, kterou hraje jazyk v našem přístupu k realitě. Oba zažili stejný pocit, když odborné pohledy na svět nebylo snadné vyjádřit slovy; ve skutečnosti oba zoufali z omezené možnosti vyjádřit cokoli podstatného slovně. Výchozím bodem pro analytické srovnání myšlenek dvou velikánů je pokrok vědy, zejména fyziky, který nás vede od newtonovského determinismu do současné ‘neurčitosti’, *kontraintuitivnosti* a paradoxnosti, což jsou vše rysy plynoucí z kvantové mechaniky.¹⁷ ‘Nejistota’ vznikající v kvantové teorii zaručeně otevírá nové horizonty našeho poznání reality. Jak vědecká ‘zabezpečenost’, nabízená v devatenáctém století, tak scholastická neměnnost *ontologicko-rozumových* argumentů byly pohlceny novým poznáním a staly se speciálním (klasickým) případem v rámci mnohem širšího, navíc zjevně a-racionálního *paradigmatu* vidění světa a vesmíru.

¹⁵ Kvantová filozofie nabídla možnost přemýšlet o světě nikoli jako o světě plném ostře definovaných pravd, ale spíše jako o místě obsahujícím nesčetné možnosti, z nichž každá, stejně jako možnosti v rámci samotné vlnové funkce, může být současně pravdivá i nepravdivá. Podobně ani matematika a její jazyk nereprezentují ‘realitu’, ale slouží jako důvěryhodný nástroj, který lidem pomáhá orientovat se ve světě.

¹⁶ Více v: STENHOLM, Stig. *The Quest for Reality: Bohr and Wittgenstein, Two Complementary Views*. Oxford: University Press, 2011. ISBN 978-0-19-872910-5.

¹⁷ Vývoj nás vede od plně kauzální Maxwellovy teorie, přes statistický chaos tepelné fyziky. „Kvantová filozofie, kterou je těžké pochopit či ‘rozumně’ vysvětlit, způsobuje i zhroucení logických struktur předpokládaných pozitivisticky nakloněnými staviteli dobře uspořádaných světů.“ Srov. s: STENHOLM, Stig..., s. 213-214.

Hlavním představitelem změny filozofického myšlení od 'statického/diskrétního' do 'dynamického/spojitého' je bezesporu právě Ludwig Wittgenstein, jehož 'Traktát' formálně uzavřel svět logickým způsobem a otevřel prostor k novému konceptu myšlení ve 'Filozofických zkoumáních'.¹⁸ Všechno, co lze říci, má být řečeno, zbytek je povinné 'ticho' (*silentium*). V rámci logicko-rozumové konstrukce se zdá, že jeho dílo zachycuje svět v jeho celistvosti, ale i hlubší uvažování vyvolává potřebu jít za hranice logicky 'bezpečného' a mluvit o tom, co je považováno za nevyslovitelné, i když v nutné tichosti.¹⁹ Svět kvantové fyziky musí mít nějakou opodstatněnou existenci, ale jeho charakter se zdá být dán výhradně jeho reakcemi

¹⁸ Více v: PIREDDA, Patrizia. Quando a linguagem sai de férias: Relaxao sobre problemas linguisticos em QM através da filosofia de Wittgenstein. [online]. In: *Perspectivas: Revista da Filosofia*, 8/1 2003, s. 263-281. DOI: 10.20873/rpv8n1-67. [cit. 28.12.2024]. Dostupné na: https://www.researchgate.net/when_language_goes_on_holiday. ISHIKAWA, Shiro. Wittgenstein's Picture Theory in the Quantum Mechanical Worldview. In: *Journal of Quantum Information Science*, 10(04), 2020, s. 104-125. [online]. [cit. 28.12.2024]. DOI:10.4236/jqis.2020.104007. Dostupné na: <https://www.scirp.org/journal/jqis>. OMNÉS Roland. A new interpretation of quantum mechanics and its consequences in epistemology. [online]. In: *Foundations of Physics* 25 (4)/1995, s. 605-629. [cit. 4.1.2025]. Dostupné na: <https://doi.org/10.1007/BF02059008>. WITTGENSTEIN, Ludwig. *Filozofická zkoumání*. Filosofia Praga, 2019. ISBN 978-80-7007-597-5.

¹⁹ Možnost 'uzavřeného' konzistentního logického rámce měla být demonstrována založením matematických systémů Russellem a Fregem. Poslední překážku v cestě postavil však Kurt Gödel, čímž se očekávaná 'jistota' při podrobném zkoumání vypařila. Ztráta 'naivního' chápání byla v přírodních vědách ještě zřetelnější. Einstein jako první zničil trvalost prostoru a času: pak kvantová fyzika odstranila zbývající zbytky naděje zachytit realitu ve spojení formálně-logicky zavedených symbolů. Extrémně úspěšná kvantová teorie neposkytuje popis naší zkušenosti jako uzavřené totality. Klasický vesmír Newtona a Maxwella byl nahrazen Bohrovým *efemérním* popisem lidského vědění jako *epistemologické* konstrukce (model), jehož vztah ke skutečnosti je přinejlepším 'roztříštěný'.

na individuální lidská rozhodnutí. Uvažování o Wittgensteinově přeměně z přísné logické analýzy na vyšetřovatele lidské komunikace se všemi možnostmi a omezeními běžného jazyka vede k obrazu transformačního světa moderní fyziky, jejímž 'prorokem' byl právě Niels Bohr, který obhajoval neúplnou představu o ne-lokálnosti kvantového světa. I když byl jeho *epistemologický* pohled mnoha způsoby zpochybňován, přesto, že prokázal svou užitečnost, žádný konkurent jej nedokázal zatím nahradit.²⁰

Vývoj od logiky a rozumově 'uspořádané' jistoty k ne-logickým a *a-racionálním* charakterům existence nám zanechává svět 'nejistý' a možná *sémanticky* nedokonale definovaný, ale jak zdůrazňuje opakovaně fyzik Lawrence Krauss, „vesmír zde není proto, aby se nám líbil.“²¹ 'Spolupráce' mezi Wittgensteinem a Bohrem v mnoha ohledech účinně popisuje celek lidské zkušenosti. I když mnozí považují strukturu kvantové mechaniky za logicky 'nevyhovující' (počínaje samotným Einsteinem), *epistemologicky* zamlženou a *ontologicky* otevřenou, je nutné tuto novou realitu přijmout s překvapením, ale i s povděkem za to, že Stvořitel nabízí svět, který je stále novější, nepochopitelnější, záhadnější, více fascinující, a především nikdy 'nudný'. *Ontologii* neurčuje zjevně ani ta nejúspěšnější *epistemologie*.²²

²⁰ Wittgenstein a Bohr přinesli analogické reformy metodologie výzkumu. Oba končí přesvědčením, že veškeré skutečné znalosti musí být založeny na běžném jazyce fungujícím jako komunikační prostředek mezi jednotlivci. Bez jazyka nemohou být výsledky experimentů deklarovány veřejně a bez přímé komunikace mezi nimi by skončil vědecký pokrok. Tudíž, Bohr a Wittgenstein velmi podobně deklarují svou vizi *epistemické* aktivity lidí. Více v: STENHOLM, Stig..., s. 215.

²¹ Srov. s: KRAUSS, Lawrence. *The Edge of Knowledge: Unsolved Mysteries of the Cosmos*. Post Hill Press, 2023, s. 9. ISBN 978-1637588567.

²² To ponechává scénu otevřenou různým modelům 'reality'. Nic dnes nevylučuje ani ta *nejesoteričtější* vyznání a náboženství. To, co víme, nepodporuje vše, co si myslíme, že víme. To tušili a vyznávali Kierkegaard i Wittgenstein.

Kierkegaard a moderní kosmologické myšlení

Je vysoce pravděpodobné, že filozoficko-teologické 'uchopení' existujícího vesmíru a přiblížení se k myšlení a jednání jeho Stvořitele nebude s rostoucí pravděpodobností možné uspokojivě a definitivně 'rozhodnout' jednou provždy jen *scholastickými* postuláty, odvolávajícími se převážně na 'racionální' schopnosti myslícího člověka.²³ A to právě díky kvantové revoluci a vědeckého pokroku za posledních sto let. Stejně jako Wittgensteinova, i ranější Kierkegaardova reflexe má co říci k mysterióznímu chování a struktuře vesmíru, otvírajíc další a nové pohledy na zázrak stvoření, jehož původní model v klasické mechanice se stává speciálním případem nekonečně širšího pojetí stále překvapivější 'Existence'.

Slavný fyzik Steven Hawking zápasil ve své knize 'Krátká historie času' s problémem 'proč' existuje vesmír, ale stejně jako mnoho jiných před ním, se nikdy nevyhnul možnosti, že nekonečný *prostorčas* má svůj počátek v singularitě 'stvořitelské *Ideje*'.²⁴ Když se podíváme pozorně na Kierkegaardovy spisy a dokumenty, je zcela jasné, že křesťanský filozof a zakladatel existencialismu předpokládá vesmír definitivně stvořený Bohem.²⁵ Na rozdíl od Hawkinga se však Kierkegaard nesnaží vysvětlit vesmír výlučně pomocí vědy. I když připouští platnost určitých vědeckých snažení, je podezřívavý k pokusům vědců vysvětlit lidskou existenci, a místo toho dělá teologicko-

²³ *Apriorní i posteriorní metafyzicko-kosmologické 'důkazy'* (Akviský, Anselm, Scotus, Swinburne) pomohly k navedení na rozjezdovou 'dráhu' rozumové úvahy o existenci *transcendentního* božství, ale zastavily se před '*iracionálností*' nových a nečekaných *ontologických* poznatků o kvantové povaze existence.

²⁴ Více v: WATKIN, Julia. *Kierkegaard's God and Hawking's Universe*. [online]. Religious Experience Research Centre, 1997. ISBN 0 906165 14 8. [cit. 30.12.2024]. Dostupné na: <https://repository.uwtsd.ac.uk/id/eprint/359/1/RERC2-006-1-WAT.pdf>. HAWKING, Stephen. *A Brief History of Time*. Random House Publishing Group, 1998. ISBN 978-0553380163.

²⁵ V tom se jak Kierkegaard, tak Wittgenstein shodují s premisou scholastické filozofie.

filozofický 'skok ve víře' k uznání Boha, který stvořil svět z 'ničeho' (*ex nihilo*).²⁶ Kierkegaardův vesmír je proto velmi odlišný od toho Hawkingova. Pro Kierkegaarda i slovo 'vesmír' znamená něco jiného: „Celé stvoření slouží a ukazuje pouze na jediného Boha, který je pánem všech možností, bedlivě bdí nad stvořením a je do něj zapojen, čímž ukazuje, že základní silou vesmíru je 'láska', kterou nyní Bůh může přijímat i dávat skrze zjeveného Krista. I nekonečná Boží 'Láska' může používat k vyjadřování jazyk vědy a (kvantové) filozofie.“²⁷

Přesto lze u Kierkegaarda a Hawkinga nalézt shodu v určitých bodech, i když na rozdílných základech. Kierkegaard by souhlasil s Hawkingem, že vesmír není ani svévolný, ani deterministický, avšak hovoří o možnosti i nutnosti existence Boha, stvořitele, jenž má nekonečné poznání, i když nepředurčuje budoucnost. Oba myslitelé se shodují v tom, že lidstvo je konečné, omezené, pokud jde o vědění: Hawking poukazuje na faktor Heisenbergovy nejistoty, ale také si uvědomuje, že nárůst specializace ve vědění neznamená, že lidé jsou schopni obsáhnout více než jen malé oblasti poznání.²⁸ Jedinec zaujímá své místo v Hawkingově vesmíru jako součást probíhajícího 'proudu' hmoty a energie, zatímco zajímavá 'singularita' spojená s jedinečností lidské osobnosti, je ignorována. Právě zde, v zaměření na subjektivitu víry, si však Kierkegaard přijde na své v tom, že ve svém uvažování objasňuje další otázky, které si klade Hawking bez odpovědí.

Za prvé, Kierkegaard velmi pečlivě rozlišuje mezi 'subjektem' a 'objektem'. Nejenže pohlíží na 'objektivní pravdu' jako objektivně 'nejistou', ale také pečlivě rozlišuje mezi subjektivní pravdou skutečného 'závazku víry' a nejistotou 'objektivní pravdy'. Aby také zabránil záměně objektivující pravdy matematiky s objektivní historickou pravdou, činí rozlišení mezi logickým a existenciálním systémem: logika

²⁶ Více v: KIERKEGAARD, Sören. *Journals and Papers*. Ed. H. Hong. Indiana University Press. Sv. 3/1967, s. 2806-2818.

²⁷ Srov. s: WATKIN, Julia..., s. 5.

²⁸ *ibid.*, s. 6-7.

vede člověka od intelektuálních pokusů dospět ke konečnému historickému 'proč' ohledně vesmíru. Podle Kierkegaarda nevzniká otázka 'proč vesmír' jako problém v oblasti objektivního poznání skrze formálně-logické dokazování. Takže zatímco Hawkingova kniha je prostoupena dilematem, zda lze odpovědět na otázku konečného původu vesmíru, Kierkegaard s ohledem na představu Boha-stvořitele objasňuje, že se Boží existence *apriori* předpokládá jako základ víry pro existenciálně-etický náboženský život. Snaha 'dokázat' existenci Boha je pro Kierkegaarda 'absurdní' a tudíž pevně posouvá původce vesmíru ze sféry objektivní do sféry intimně-subjektivní.²⁹

Tím, že Kierkegaard rozlišuje mezi dočasností a věčností a mezi subjektivitou lidské bytosti a objektivitou, poukazuje na možnost jiných nehmotných energií a sil a upozorňuje na význam lidského 'já' (*ego*) pro Hawkingovo myšlení. Na jedné straně nechává prostor další velmi reálné síle, která v popisech pocházejících z oblasti teoretické fyziky vůbec nefiguruje, totiž 'síle lásky' pramenící z říše věčnosti milujícího Ducha. Na druhé straně jeho analýza vlastní existence nastoluje zpochybňující otazník Hawkingovým zdánlivým předpokladům, že člověk jako 'pozorovatel' formuluje zákony a činí objevy pouze prostřednictvím čistě intelektuální nebo myšlenkové stránky osobnosti.³⁰ Kierkegaardův model může osvětlit Hawkingovo

²⁹ Pokud se někdo rozhodne věřit v osobního Boha, pak jím není 'věc' v dalekých oblastech časoprostoru nebo za ním, ale 'Subjekt'. Tudíž bytost Kierkegaardova Boha je bytostí čisté, nesobecké, osobní, milující subjektivity. Bůh a lidé patří do říše subjektu, ačkoli jako syntéza časného a věčného se lidstvo podílí i na objektivním, materiálním aspektu stvoření. Protože existuje kvalitativní rozdíl mezi Bohem a člověkem, což s sebou nese 'paradox', že Bůh je jak nekonečně blízko, tak nekonečně daleko, způsob, jakým může lidská bytost najít Boha jako 'Subjekt' a mít k němu vztah, je na základě osobního vztahu. Aby člověk našel cestu k Bohu, musí jedinec podniknout cestu do 'nitra', sám do sebe, aby objevil a čelil tomu, co činí Boha tak nekonečně vzdáleným, totiž faktor vlastní hříšnosti.

³⁰ Zejména prostřednictvím svých pseudonymů '*Climacus*' a '*Anti-Climacus*' nastiňuje Kierkegaard své 'já' jako syntézu těla a duše,

hledání jednoduchého sjednocujícího 'principu' ('teorie všeho'), i když jiným směrem než zkoumání čtyř základních fyzikálních sil. Namísto hledání sjednocených sil v přírodě by se pro Hawkinga mohlo ukázat jako plodnější prozkoumat pojem Kierkegaardových dvou základních říší vesmíru: 'Nekonečné' dalo základ materiálnímu vesmíru a stalo se 'konečným' (člověkem) v paradoxu vtělení. Kierkegaardův obraz vesmíru nabízí představu 'víry' a ukazuje cestu od intelektuálního pozorování k možné volbě existenciálního závazku ve zkušenosti vášnivého 'skoku víry'.

'Iracionalno' kvantové reality: Sören Kierkegaard a Niels Bohr

Rekonstrukce evoluce západní fyziky považovala Kantovo postavení za ústřední pro pochopení ostatních odvětví (racionalní) vědy. Niels Bohr však vycházel z předpokladů, které již byly mimo *kantianismus* a které jej už nepovažovaly za povinný odkaz k následování nebo kritice.³¹ Bohr vychází z

bytost, která cítí, myslí a chce. Dále, toto počáteční 'já má potenciál pro věčný život, který může být realizován prostřednictvím správného eticko-náboženského vztahu k ideálnímu 'já' na základě vztahu k Bohu. Kierkegaardův '*Climacus*' by mohl reagovat na Hawkinga, když lituje tendence učinit intelektuální aspekt sebe sama, totiž myšlení, nejvyšším prvkem v osobnosti jedince. Poukazuje na to, že v existenci jsou myšlení, představivost a cítění koordinované, zatímco '*Anti-Climacus*' naléhá na důležitost schopnosti představivosti ve vztahu k '*Idealitě*', ale zdůrazňuje, že vůle je nakonec rozhodujícím prvkem naší osobnosti. Podle Kierkegaarda, moderní tendence upřednostňovat význam 'mysli' vnímané exkluzivně jako uvažující nebo racionalizační činitel je zásadní chyba. Více v: KIERKEGAARD, Sören. *Philosophical Fragments*. Princeton: University Press, 1985. ISBN 978-0691020365. KIERKEGAARD, Sören. *Concluding Unscientific Postscript*. Cambridge: University Press, 2009. ISBN 978-0521709101.

³¹ Více v: GIANNETTO, Enrico. *Something is rotten in the State of Denmark: Søren Kierkegaard, Niels Bohr e la nascita della fisica quantistica*. [online]. Bergamo: Università degli Studi, 1994. [cit. 30.12.2024]. Dostupné na: <http://orcid.org/0000-0002-6784-2048>. DOI: <https://doi.org/10.13130/2035-7680/12152>.

filozofie Kierkegaarda, jenž vyměnil abstraktní kantovský subjekt vědeckého, *transcendentálního*, ideálního a univerzálního poznání s jeho intelektuálními kategoriemi a jeho *apriorními* formami, za konkrétně existující 'subjekt', zcela ponořený do jedinečnosti své čisté zkušenosti.³² Co se existence individuálního subjektu týče, základní zkušeností konkrétně existujícího subjektu je zkušenost víry, v níž Kierkegaard *anti-metafyzickým* způsobem získává výsledky teologického '*voluntarismu*', víry, jejíž zkušenost je zkušeností absolutní lidské 'konečnosti', a která zdůrazňuje hranice lidského 'rozumu'.³³ Kierkegaard tak rozvíjí radikální filozofii přírody, jejíž chápání vyplývá z absolutní lidské konečnosti a limitovanosti rozumu, zaviněnou lidskou hříšností, kdy hluboká křesťanská existenciální zkušenost odhaluje strukturu lidské 'existence'.³⁴

³² Kierkegaard se vrátil ke kritice Huma, s níž Kant začal, ale od níž se pak distancoval. Bohr však odmítl pojmovit Kierkegaardův konkrétně existující 'subjekt' jako fyzickou 'subjektivitu' tvořenou množstvím vědeckých nástrojů, které vždy přesahují lidskou zkušenost, spolu s jeho možnou přímou intuicí viditelné fyzikální reality.

³³ Nevyzpytatelnost Boží vůle neznamená pouze *apriorní* nepoznatelnost stvořené přírody pouhým rozumem, ale také jistou nahodilost uvnitř stvoření ve všech jeho částech a aspektech: není možné stanovit žádnou nutnost přirozeného 'stávání se', tedy žádný *determinismus* nebo *kauzalitu* mezi událostmi, přesně jak ukázala kvantová fyzika. To otvírá další prostor k následné filozofické debatě o svobodě a svobodné vůli.

³⁴ Kierkegaardova filozofie přírody tedy nemá specificky *teisticko-metafyzickou* konotaci, ale je taková, kterou lze nastínit po odstranění všech *metafyzických* předpokladů, a proto je přijatelná i pro ateistu, jako byl Bohr. Kierkegaardova perspektiva tak předčí i Hegelovu historickou konkretizaci lidského vědění: skutečné nelze nijak racionalizovat do té míry, do jaké racionalizace spočívá v reprezentacích nutných souvislostí. 'Stát se' je vždy částečným 'zničením' možností nahrazených realitou ('kolaps' vlnové funkce bytí): minulost není nutná ani poté, co se stala, jinak by byla nutná i budoucnost; 'nutné', typické pro neměnné bytí, nezahrnuje možnost 'stát se', avšak opak je pravdou.

V Bohrově modelu atomu je zdůrazněna neurčitost mezi elektromagnetickými a mechanickými proměnnými. V jeho 'planetárním modelu' atomu mohou elektrony rotovat kolem atomového jádra pouze na určitých drahách s kvantovaným momentem hybnosti, které představovaly stacionární stavy: elektron je možné 'zachytit' pouze ve stacionárních (*diskrétních*) stavech atomu a nikdy v přechodu z jednoho stavu do druhého, což nelze popsat nepřetržitými matematickými funkcemi nebo předvídatelnými kauzálními souvislostmi.³⁵ Tyto změny energetických stavů jsou podle Bohra konfigurovány metaforicky jako Kierkegaardovy 'skoky' mezi různými stavy (sférami) lidské existence, 'přeskakujícími' od estetického k etickému a konečně k náboženskému stavu.³⁶ Podle Kierkegaarda je to tedy

³⁵ Některá obvinění proti kvantové filozofii neberou v úvahu, že její konceptuální původ spočívá právě u Kierkegaarda v přijetí rozporů, které se projevují ve skutečnosti, ve snaze je nezamaskovat nebo vyřešit v nové syntéze, tudíž v odmítnutí jejich zkreslující racionalizace. Ani princip *non-kontradikce* nelze *apriori* aplikovat na fyzikální realitu a jeho porušování musí být konstituováno v nové experimentální logice. To vše našlo protějšek v Heisenbergově principu neurčitosti, který je považován za efektivní *ontologickou* neurčitost, spojenou s *epistemologickým* omezením. Mnohé pokusy byly učiněny o 'racionalizaci' kvantového chování, ale zatím se je nedařilo zrealizovat.

³⁶ Bohr prohlásil, že četl Kierkegaardova díla dnem i nocí a měl v oblibě myšlenku spojenou s kierkegaardovskou idejí 'sfér' existence, jejíž tři stupně jsou vnímány jako soustředné sféry: volný elektron odpovídá stádiu 'náboženského' života, skutečné svobody; elektron v základním stavu odpovídá 'estetickému stádiu' vázanému na potěšení a hřích; elektron ve vyšším excitované stavu odpovídá stádiu 'etického' života. Mezi jednou a druhou fází života a elektronem je stejná propast a elektron musí udělat 'skok', stejně jako lidská bytost v případě víry. Elektron může přejít do vyššího stavu pouze prostřednictvím 'světla', které ho osvětluje a dává mu tu energii jako při přechodu z etického života do náboženského života, který není kontinuální a který není možný pro samotný elektron jako pro samotného člověka, bez potřebného 'Světla'. Tato zajímavá úvaha není srozumitelná racionálně ani mechanicky. 'Světlo' (Kierkegaardův 'Bůh') k dodání energie jak pro elektron, tak pro člověka, je stejně

křesťanství, které odhaluje strukturu lidské existence a podle Bohra strukturu *mikrofyzické* existence, která, unikajíc přímé viditelnosti a zkušenosti, je určitým způsobem předmětem víry. Pro Kierkegaarda tak lze představit realitu mezi (částicovou) přírodou a (božskou) milostí, které jsou 'opačné', ale prezentují se jako doplňkové aspekty jednoho '*Mystéria*'.

Kierkegaard a Wittgenstein: vizionáři 'kvantové' víry

Mnoho komentátorů vzalo na vědomí, že Wittgenstein a Kierkegaard jsou stejně 'vinni' tím, že redukují náboženství na pouhé 'žití' života určitým způsobem, což, jak se domnívají, nemůže odpovídat tomu, čemu věřící lidé skutečně věří. Genia Schönbaumfeldovou zastává názor, že je to chybné a je to částečně důsledek toho, že jsme byli uchvázeni dvěma vyčerpávajícími *dichotomiemi* scénářů: buď lze náboženské přesvědčení 'vyplatit' propozičně (realismus), nebo 'redukovat' pouze na zaujetí určitého druhu postoje (anti-realismus). Existuje však mnoho oblastí diskurzu, kde je toto strohé buď/nebo (*aut-aut*) prostě nevhodné, včetně etiky a estetiky.³⁷

Víru a 'formu života' ('*Lebensform*'), která je jejím domovem, nelze od sebe oddělit. Neexistuje nic takového, jako věřit něčemu ve 'vakuu' - bez kontextu - pokud si člověk nemyslí, že věřit se rovná držení určitého mentálního obrazu

nepředvídatelné jako 'Milost' (*Gratia*). Při přechodu do vyššího stupně nabývá chování elektronu/jedince 'singularity' a není z hlediska pravidel srozumitelné. Jedinečnost existence, jak ji křesťanství chápe, představuje pochopení jedinečnosti existence částic, jež tvoří strukturu hmoty. Více v: GIANNETTO, Enrico..., s. 184.

³⁷ Jedním z hlavních motivačních faktorů v pozadí Wittgensteinovy pozdější filozofie bylo ukázat, že neexistuje nic takového jako prostě 'žít život určitým způsobem' a přitom nevěřit jistým věcem. Skutečné přesvědčení nelze nikdy oddělit od jeho důsledků vyvolaných v životě člověka. To je důvod, proč například Wittgenstein zastával názor, že idealismus nebo globální skepticismus není ve skutečnosti dobrý začátek, jelikož vše redukuje v posledním kroku na to, že 'mluví' určitým způsobem, aniž by to znamenalo nějaký praktický rozdíl.

před svou myslí.³⁸ V důsledku toho není pravda, že Wittgenstein a Kierkegaard popírají, že náboženští lidé věří jiným věcem než lidé bez vyznání – zdaleka ne. Co však popírají, je, že tato přesvědčení mohou mít jakýkoli smysl zcela nezávisle na 'formě života', která jim dává smysl. V tomto ohledu je zajímavé poznamenat, že Wittgenstein, na rozdíl od Kierkegaarda, jenž byl podle všeho posedlý svými 'hříchy', se přesto nemohl stát skutečně 'věřícím' člověkem v obvyklém smyslu slova. Zdá se tedy, že tvrzení, že pouze vědomí viny může člověka donutit ke křesťanství, vynechává něco docela zásadního. Nezbytné je nejen vědomí hříchu, ale také víra, že hříchy budou nakonec odpuštěny Vykupitelem.³⁹

Wittgenstein netvrdí, že věřící lidé nevěří jiným věcem než lidé bez vyznání. V důsledku toho neobhájuje nějakou formu 'anti-realismu' o náboženství. Souhlasí však s Kierkegaardem, že křesťanské učení se zabývá především (individuálním) životem jednotlivce a způsobem, jakým jednatelce přemýšlí a hodnotí svůj život, nikoli myslí spekulativního filozofa hledající formální důkazy, které by nikdy nevyvinuly dostatečnou motivaci pro tak drastickou životní změnu, jakou vyžaduje křesťanství. Proto by se oba filozofové shodli, že cesta 'objektivity', i když žitá v církevním společenství a vázaná k povinným pravidlům *ortodoxie*, vede někdy na scestí, a ne k pravé víře.⁴⁰

Nazývat zakladatele existencialismu, Sörena Kierkegaarda, a jeho 'jazykového' následníka Wittgensteina, 'iracionalistou', by bylo tradičním stereotypem, bez důkladnějšího studia, dokazuje C. S. Evans, mezi dalšími.⁴¹ Kierkegaard byl kritikem

³⁸ Více v: SCHÖNBAUMSFELD, Genia. *Confusion of the Spheres: Kierkegaard and Wittgenstein on Philosophy and Religion*. Oxford: University Press, 2007, s. 151-168. ISBN 978-0199229826.

³⁹ Srov. s: WITTGENSTEIN, Ludwig. *Culture and Value...*, s. 33.

⁴⁰ Více v: SCHÖNBAUMSFELD, Genia..., s. 147.

⁴¹ Srov. s: EVANS, C. Stephen. Is Kierkegaard an Irrationalist? Reason, Paradox, and Faith. In: *Religious Studies*, 1989;25(3), s. 347-362. [online]. [cit. 4.12.2025]. Dostupné na: <https://doi.org/10.1017/S0034412500019892>.

formální logiky ve snaze po pochopení náboženské víry, podobně jako byl svým způsobem o století později i Wittgenstein, především v raném 'traktátovském' období. Nicméně, je nutné argumentovat, že Kierkegaardova kritika rozumu ohledně víry nepoukazuje na 'iracionalismus', a že obvyklé nařčení z *fideismu*, rezonující mimochodem i u Wittgensteina, jako kompletní zavržení logické konzistence, je hlubokým omylem. Na druhé straně, musíme však přiznat, že není těžké nalézt mytologické prvky či úvahy o mysticismu jak u Kierkegaarda, tak u Wittgensteina, vzbuzující jistá podezření na náznaky *iracionalismu*.⁴² Většina myslitelů, kteří nazývali Kierkegaarda iracionalistou, zakládali svá tvrzení na jeho pojmu 'paradoxu' ve spojení s křesťanskou vírou.⁴³

Víra je konfliktní slovo. Kierkegaard vyznával, že „víra v Boha a její boj se světem není boj mezi myšlenkou a pochybností, nebo mezi myšlenkou a myšlenkou, nýbrž je bojem charakteru“.⁴⁴ Dánský filozof dokazoval, že víra není primárně záležitostí intelektu, nýbrž víra je 'vášeň' (*ardor*), která utváří osobní 'charakter'. Nicméně, z faktu, že víra není *apriori* intelektuální, nevyplývá, že víra nemá intelektuální důsledky. Podle Kierkegaarda je víra aspektem celé osobnosti jedince, esenciální k nabití náboženského poznání. Navíc, lidský rozum má svoje limity a je rozumné tyto limity vlastního rozumu rozpoznat a přijmout.⁴⁵ 'Racionalismem' čili vírou postavenou

⁴² Někteří pojímali Kierkegaarda jako *iracionalistu*, protože v něm viděli představitele radikálních voleb a *arbitrárních* skutků vůle jako předpokladu a základu etického života. Mezi filozofy představuje tuto pozici A. MacIntyre. Více v: MacINTYRE, Alasdair. *After Virtue*, 2nd ed. Notre Dame, Indiana: University Press, 1984, s. 36-50.

⁴³ Více v: KIERKEGAARD, 1985.

⁴⁴ Srov. s: KIERKEGAARD, Sören. *Journals and Papers*. Přkl. E.Hong. Bloomington: Indiana University Press. Sv. II, 1970, s. 13-14.

⁴⁵ To jsou základní dvě témata Kierkegaardova postoje ohledně filozofie náboženství. Cílem není ponížít rozum či eliminovat ho z diskuze o filozofických aspektech náboženství v případě Kierkegaarda nebo později Wittgensteina. Lidský rozum má určitě své hranice a bylo by velmi nereálné a 'nerozumné' snažit se tyto hranice nějakým

čistě na rozumové reflexi, zvažujeme přístup, ve kterém je víra 'podrobena' rozumu: všechny aspekty náboženství musejí být ovládány rozumem. Představitelem směru byl Bertrand Russell, typický 'evidencialista', který požadoval důkazy a pragmatická vysvětlení víry a odmítal veškeré snahy o přechod do *transcendentní* roviny. Dalším příkladem racionalismu byl John Locke z osvětského období nebo v současnosti Richard Swinburne, kteří zakládají víru převážně na schopnostech rozumového uvažování⁴⁶ Opačným směrem k racionalismu čili rozumovému pojetí všeho je *fideismus*, z něhož byl nařčen jak Kierkegaard, tak později Wittgenstein. Naším úkolem bylo také dokázat, že v obou případech je takové nařčení nedostatečně podložené, vysoce diskutabilní, a téměř jistě nepravdivé.⁴⁷ Křesťanským autorem, který je často citován v textech jako klasický příklad *fideismu*, je právě dánský myslitel z 19. století Søren Kierkegaard píšící často pod pseudonymem 'Johannes Climacus'. Ve svém 'Postscriptu' nabízí různé důvody proč náboženská víra, především křesťanská víra, by neměla být založena čistě na rozumu.⁴⁸

způsobem přirozeně determinovat. Víra má specifické významy nejen v náboženském, nýbrž i v sekulárním kontextu. Častokrát mluvíme o tom, že věříme někomu nebo něčemu. Mluvíme o tom, že máme víru v osobního lékaře, víru v politického *leadera*, nebo také víru ve vědu či v nějaký nový lék na léčení nemoci. Mluvíme také o víře jako o jistém aspektu nebo stupni nejistoty. V náboženském kontextu je termín 'víra' častokrát použit jako synonymum pro 'náboženství', důvěru a poslušnost.

⁴⁶ Některé aspekty víry jsou poznatelné rozumem, jiné lze rozpoznat a získat bádáním skrze přirozené fakulty, které máme. U Locka je nám přirozený rozum dán a musí hrát podstatnou roli, nejenom tedy zjevení, které je samo od sebe nedostačující. Více v: EVANS, C. Stephen. *Faith Beyond Reason*. W.B. Eerdmans Publishing Company, 1998, s. 7-11. ISBN 0-8028-4555-X.

⁴⁷ Příkladem *fideismu* byl už Tertulian třetího století, který trval na striktním oddělení víry v Boha, zjeveního skrze Abraháma a biblických patriarchů, od 'boha ve filozofování'.

⁴⁸ Více v: KIERKEGAARD, 2009.

Jeden z podpůrných argumentů k obhajobě kierkegaardovské pozice, analyzovaných Robertem Adamsem, je tzv. 'aproximační argument'.⁴⁹ Jeho podstatou je, že racionální 'evidence' o historické události, tudíž i té křesťanské, nemůže být nikdy více než pouhá aproximace. To znamená, že evidenci pro historickou víru nikdy nelze dokonale vytvořit bez nějaké možnosti chyby.⁵⁰ Avšak, jak zdůrazňuje Kierkegaard, zájem náboženské víry se týká 'Nekonečna'. To znamená, že zapojení se náboženské osoby do úsilí o věčnost má nelimitovaný charakter vyplývající z touhy po 'nekonečnu'. Pro takový druh nekonečného zájmu by dokonce i minimální možnost chyby mohla být problémem, jelikož se jedná o možnost spásy. Lze říci, že se jedná o neměřitelnost mezi touhou individua po jistotě, po evidenci, s rozumem, který by takovou evidenci nabídnul. Víra a rozum jsou tedy nesouměřitelné, ve smyslu, že nemají společnou 'míru' umožňující je nějakým způsobem spojit dohromady.⁵¹

Dalším bodem v 'kauze' rozum vs. víra v Kierkegaardově 'Postskriptu' je argument 'odkladu' stojící na bázi, že racionální vztah ke světu je vždy 'otevřený'. Ať se snažíme, jak se snažíme trávit dlouhý čas s hledáním 'evidence', je vždy potenciálně možné, že se v budoucnu objeví další (nová) evidence.⁵² Důsledkem by musela být náboženská víra jako 'jistota' posouvána do nedohledna a nekonečně odsunována až do neurčitosti. Aby naše rozhodnutí pro 'víru s evidencí' nebylo odsouváno, muselo by být učiněno pokusně a připraveno na změnu každý okamžik. Avšak křesťanská víra, jak říká Kierkegaard, potřebuje a vyžaduje právě takové rozhodující

⁴⁹ Srov. s: ADAMS, Robert. *The Virtú of Faith and Other Essays in Philosophical Theology*. Oxford: University Press, 1987, s. 106-110. ISBN 978-0195041460.

⁵⁰ Srov. s: KIERKEGAARD, Sören, 2009..., s. 30. Více v: KIERKEGAARD, Sören, 1985..., s. 79-86.

⁵¹ Více v: EVANS, C. Stephen, *Faith Beyond Reason...*, s. 12.

⁵² Všechny diskuze týkající se historicity biblických údajů, včetně debat o existenci Boha, trvají už mnoho let a neukazují, že by byly definitivně uzavřeny či že by přinášly konečné definitivní tvrzení.

odhodlání k jejímu přijetí.⁵³ Druhým podkladem k obhajobě Kierkegaardovy pozice, předloženým Adamsem, je argument nazývaný 'argument vášně'.⁵⁴ Objektivní racionalita nemůže zaručit 'jistotu', kterou požaduje víra. Zdá se, že víra naopak potřebuje objektivní nejistotu, protože víra vyžaduje risk. Víra je vždy riskantní; bez risku není víry.⁵⁵ Křesťanská víra je vírou ve vtělení nekonečného Boha do 'konečného' člověka, což je jedinečný a neopakovatelný 'absolutní paradox' *par excellence*.⁵⁶ Taková víra tedy opravdu vyžaduje, aby obsah víry byl vskutku 'absolutní', jelikož běžně se Bůh člověkem nestává.⁵⁷

Závěr

Kierkegaard, spolu s Wittgensteinem, se snažili poukázat na fakt, že víra není primárně záležitostí intelektu, nýbrž 'vášně' a 'skoku do mysteriózního Neznáma', utvářející

⁵³ Více v: EVANS, C. Stephen. Kierkegaard's 'Fragments' and 'Postscript': The Religious Philosophy of Johannes Climacus. In: *Humanities Press International Inc*, 1989. ISBN - 978-0391036062.

⁵⁴ Více v: ADAMS, Robert..., s. 115-119.

⁵⁵ Více v: EVANS, C. Stephen. *Faith Beyond Reason...*, s. 12-13.

⁵⁶ Více v: EVANS, C. Steven. Kierkegaard and the Limits of Reason: Can There Be a Responsible Fideism? [online]. In: *Revista Portuguesa de Filosofia*, 64 (2/4), s. 1021 – 1035. [cit. 25.10.2024]. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/40419599>. FABRO, Cornelio. Foi et raison dans l'oeuvre de Kierkegaard. [online]. In: *Revue de sciences philosophiques et theologiques*, sv. 32, No. 3/1948, s. 169-206. [cit. 4.11.2024]. Librairie Philosophique. Dostupné na: <https://www.jstor.org/stable/44410576>.

⁵⁷ Jestliže hovoříme o Bohu jako 'Pravdě' a hledáme kategorie k nalezení 'Pravdy', ty musí být dány 'zvenčí', darovány Bohem, podle Kierkegaarda. Křesťanství má hlavní důraz na hledání 'Pravdy', ne parciálních 'pravd' a nechce pouze vidět filozofické propozice či hypotézy, nýbrž něco aplikovatelného v praktickém životě subjektu, něco, co by šlo zapojit do praktického života. Filozofie náboženství má zřejmě v zásobě další ohromující překvapení, připravené od nekonečného Stvořitele, který chce a vyžaduje od věřících i nevěřících přemýšlení o jeho 'Existenci', jež vede ke stále dokonalejšímu poznávání Boha.

osobní 'charakter' v duchovním životě. Víra je konfliktní slovo. Kierkegaard vyznával, že víra je boj o 'charakter' individua. Dánský filozof hluboce věřil, že víra není primárně záležitostí intelektu, nýbrž víra je 'vášeň', která utváří osobní 'charakter'. Nicméně, z faktu, že víra není *apriori* intelektuální, nevyplývá, že víra nemá intelektuální důsledky. Podle Kierkegaarda je víra aspektem celé osobnosti jedince, esenciální k nabytí náboženského poznání, přiznávající limity vlastního rozumu a schopná rozpoznat vlastní paradoxnost. To je společným jmenovatelem s poznatkou 'šokující' kvantové reality, a to jsou základní témata Kierkegaardova postoje ohledně filozofie náboženství. Primární zájem náboženské víry se týká 'Nekonečna'. Existuje neměřitelnost mezi touhou jednotlivce po jistotě a rozumem, který by takovou evidenci nabídnul. Víra a rozum jsou per se filozoficky nesouměřitelné, stejně jako i důsledky kvantové filozofie jsou nekompatibilní s formálně-logickým uvažováním lidského rozumu. Více jak po sto letech od objevu kvantové reality veškeré existence nebyla ještě nalezena metoda k jejímu vyvrácení. Hlavním důvodem pro Kierkegaarda a Wittgensteina, proč rozum a víra jsou nesouměřitelné, je, že náš rozum je 'poškozen' lidskou hříšností, což je také důvod teologický. Jestliže hovoříme o Bohu jako 'Pravdě' a hledáme kategorie k nalezení 'Pravdy', ty musí být dány 'zvenčí', darovány Bohem. Důvodem její *a-racionality*, stejně jako v případě náboženské 'paradoxní' víry, by mohlo být fakt, že v obou případech se 'konečno' setkává s 'Nekonečnem'. Intuitivně se ohledně limitovanosti lidského rozumového poznání vyjádřila nestarší kniha Bible, kde Job říká: „Až sem můžeš dojít, ale dál ne, tady se musí tvé hrdé vlny zastavit“ (Job 38:11).

Bibliografie

ADAMS, Robert. The Virtú of Faith and Other Essays in Philosophical Theology. Oxford: University Press, 1987. ISBN 978-0195041460.

ANDERSEN, Tim. Wittgenstein, Feynman, and the Limits of Intuition and Objectivity in Quantum Theory. [online]. In: The Infinite Universe, 2022/10. Dostupné na: <https://medium.com/the-infinite-universe/wittgenstein-feynman-and-the-limits-of-intuition-and-objectivity-in-quantum-theory>.

EAGLETON, Terry. Reason, Faith, and Revolution: Reflections on the God Debate. Yale University Press, 2010. ISBN 978-0300164534.

EVANS, C. Stephen. Is Kierkegaard an Irrationalist? Reason, Paradox, and Faith. In: Religious Studies. 1989;25(3):347-362. [online]. Dostupné na: <https://doi.org/10.1017/S0034412500019892>.

EVANS, C. Stephen. Faith Beyond Reason: a Kierkegaardian Account. Michigan: Grand Rapids/W.B. Eerdmans Publishing Company, 1998. ISBN 0-8028-4555-X.

EVANS, C. Stephen. Kierkegaard's 'Fragments' and 'Postscript': The Religious Philosophy of Johannes Climacus. In: Humanities Press International Inc, 1989. ISBN □ 978-0391036062.

EVANS, C. Steven. Kierkegaard and the Limits of Reason: Can There Be a Responsible Fideism? [online]. In: Revista Portuguesa de Filosofia, 64(2/4), s. 1021–1035. Dostupné na: <http://www.jstor.org/stable/40419599>.

FABRO, Cornelio. Foi et raison dans l'oeuvre de Kierkegaard. [online]. In: Revue Des Sciences Philosophiques et Théologiques, 32(3), s. 169–206. Dostupné na: <http://www.jstor.org/stable/44410576>.

FEYNMAN, P. Richard. The Meaning of it All: Thoughts of a Citizen-Scientist. Basic Books, 1998. ISBN 978-0201360806.

GIANNETTO, Enrico. Something is rotten in the State of Denmark: Søren Kierkegaard, Niels Bohr e la nascita della fisica quantistica. [online]. Bergamo: Università degli Studi, 2019. Dostupné na: <http://orcid.org/0000-0002-6784-2048>. DOI: <https://doi.org/10.13130/2035-7680/12152>.

HAWKING, Stephen. A Brief History of Time. Random House Publishing Group, 1998. ISBN 978-0553380163

ISHIKAWA, Shiro. Wittgenstein's Picture Theory in the Quantum Mechanical Worldview. In: Journal of Quantum Information Science, 10(04), 2020. [online]. DOI:10.4236/jqis.2020.104007. Dostupné na: <https://www.scirp.org/journal/jqis>.

KIERKEGAARD, Søren. Journals and Papers. Ed. H. Hong. Indiana University Press. Sv. 3/1967.

KIERKEGAARD, Søren. Journals and Papers. Přkl. E.Hong. Bloomington: Indiana University Press, 1970.

KIERKEGAARD, Søren. Philosophical Fragments. Princeton: University Press, 1985. ISBN 978-0691020365.

KIERKEGAARD, Søren. Concluding Unscientific Postscript. Cambridge: University Press, 2009. ISBN 978-0521709101.

KRAUSS, Lawrence. The Edge of Knowledge: Unsolved Mysteries of the Cosmos. Post Hill Press, 2023. ISBN 978-1637588567.

LEWIS, J. Peter. Quantum Ontology: A Guide to Metaphysics of Quantum Mechanics. Oxford: University Press, 2016. ISBN 9780190469825.

MacINTYRE, Alasdair. *After Virtue*, 2nd ed. Notre Dame, Indiana: University Press, 1984.

MEYER, C. Stephen, 2021. *Return of the God Hypothesis: Three Scientific Discoveries That Reveal the Mind Behind the Universe*. HarperOne Publishing. ISBN: 978-0062071507.

OMNÉS Roland. A new interpretation of quantum mechanics and its consequences in epistemology. [online]. In: *Foundations of Physics* 25 (4)/1995, s. 605-629. Dostupné na: <https://doi.org/10.1007/BF02059008>.

OMNÉS Roland. New Interpretations of Quantum Mechanics and the Theory of Knowledge. In: *The Foundational Debate*, VCIY/3, 1995.

PIREDDA, Patrizia. Quando a linguagem sai de férias: Relaxao sobre problemas linguisticos em QM através da filosofia de Wittgenstein. [online]. In: *Perspectivas: Revista da Filosofia*, 8/1, 2003, s. 263-281. DOI: 10.20873/rpv8n1-67. Dostupné na: https://www.researchgate.net/when_language_goes_on_holiday.

REICHENBACH, Hans. *Philosophic Foundations of Quantum Mechanics*. New York: Dover Publications, 1944. ISBN 978-0-486-40459-2.

SAKURAJ, J. John. *Modern Quantum Mechanics*. New York: Addison-Wesley, 2020. ISBN 978-1108473224.

SCHÖNBAUMSFELD, Genia. *Confusion of the Spheres: Kierkegaard and Wittgenstein on Philosophy and Religion*. Oxford: University Press, 2007. ISBN 978-0199229826.

STENHOLM, Stig. *The Quest for Reality: Bohr and Wittgenstein, Two Complementary Views*. Oxford: University Press, 2011. ISBN 978-0-19-872910-5.

WATKIN, Julia. Kierkegaard's God and Hawking's Universe. [online]. Religious Experience Research Centre, 1997. ISBN 0-906165-14-8. Dostupné na: <https://repository.uwtsd.ac.uk/id/eprint/359/1/RERC2-006-1-WAT.pdf>.

WITTGENSTEIN, Ludwig. Filozofická zkoumání. Filosofia Praga, 2019. ISBN 978-80-7007-597-5.

Erik Hrnčiarik – Mária Dėdov – Katarína Ihringová (zost.)

DOCTORANDORUM DIES 2025

Vydanie prvé

RECENZENTI:

Mgr. Jarmila Blahová, PhD., Centrum jazykov, humanitných vied
a akademického športu, MTF STU v Trnave

Mgr. Ivana Červenková, PhD., Slovensk nrodn archív

doc. Mgr. Daniel Grn, PhD., stav dejín umenia, Centrum vied
o umení, SAV

Mgr. Veronika Chlebcov, PhD., stav klinickej psychológie, Fakulta
psychológie, Paneurópska vysok škola

Mgr. Peter Jašek, stav pamäti národa

Mgr. Ján Kralovič, PhD., Katedra teórie a dejín umenia, Vysok škola
výtvarných umení

PhDr. Mgr. Ján Mičko, PhD., PhD., stav jazykov, spoločenských vied
a akademického športu, Technick univerzita v Košiciach

Mgr. Pavol Minarčk, PhD., Podtatransk múzeum v Poprade

Mgr. Stanislav Źlnay, PhD., Archív Trnavskej arcidiecézy v Trnave

ISBN 978-80-568-0736-1

EAN 9788056807361

